

Eesti rahvastik

Viis põlvkonda ja kümme loendust

5est

Ene-Margit Tiit

Eesti rahvastik

Viis põlvkonda ja kümme loendust

Täna südamest abi ja toetuse eest oma abikaasat Valdurit, lapsi Tõnist, Jaanust ja Marjut ning lapselapsi Peetrit ja Viviani. Samuti olen tänulik kolleegidele Statistikaametist, eriti Anu Tõnuristile, Mihkel Reisspassile, Kalev Noorkõivule, Diana Beltadzele, Aira Veelmaale ja Kristo Mäele, kaastöötajatele Tartu Ülikooli matemaatilise statistika instituudist ning Eesti Kirjandusmuuseumile ja Eesti Teadusfondile.

Minu suurim tänu kuulub kindla käega toimetajale Taimi Rosenbergile ja kauni kujunduse autorile Maris Valgule.

Ene-Margit Tiit

Toimetanud Taimi Rosenberg
Kujundanud Maris Valk

Kirjastanud Statistikaamet, Endla 15, 15174 Tallinn

Trükkunud Ofset OÜ, Paldiski mnt 25, 10612 Tallinn
Detsember 2011

ISBN 978-9985-74-522-9

Autoriõigus: Statistikaamet, 2011

Väljaande andmete kasutamisel või tsiteerimisel palume viidata allikale

Eesti rahvastik

Viis põlvkonda ja kümme loendust

Ene-Margit Tiit

Kümme Eesti rahvaloendust 7

Eestlase elu viie põlvkonna jooksul 73

Statistika, rahvaloendused ja rahvastiku uurimine 143

2011. aasta rahva ja eluruumide loendus 157

Lehekülg piiblist, rahvaloenduse kirjeldus

Kristuse sündimine

Luka ev. 1. 2.

ja ümberseikamine.

80. Aga lapsute kasvas, ja sai kangeks waimust, ja oli * kõrwes selle päewani, kui tema ennast Israeli rahwale pidi näitama. * Matt. 3, 1.

2. Peatükk.

Kristuse sündimine ja ümberseikamine. Maria puhastamine. Simeon ja Hanna. Kristuse targad küsimised ja kostmised Sumala kojas.

Aga see sündis neil päiwil, et sõna keisrist Augustusest välja läks, et kõik maailm pidi üles kirjutatud saama.

2. (Seefinane kirjutus sündis enne, kui Pirenios Siria maa üle walitseja oli.)

3. Ja kõik läksid endid lastma üles kirjutada, igaüks oma linna.

4. Siis läks ka Josef Galilea maalt Naatsareti linnast üles Juda maale Daweti linna, mis hüütakse Betlemaks, seepärast et ta oli Daweti soust ja pärismaalt,

5. Et ta ennast pidi lastma üles kirjutada Maria, oma kihlatud naiega, kes oli käima peal.

fiis ütlesid karjatsed üks teise wastu: Et läki nüüd Betlemma, ja waadake seda asja, mis on sündinud, mis Issand meile on teada annud.

16. Ja nemad tulid rutuste ja leidsid Maria ja Josepi, ja lapsute seimes magawat.

17. Aga kui nemad said näinud, lautasid nemad asja laiale, mis neile sest lapsute seimest oli räägitud,

f. 10—12. 1 Joan. 1, 1. 2. 3.

18. Ja kõik, kes seda kuulsid, panid seda imeks, mis karjastest neile oli räägitud.

19. Aga Maria pidas kõik need sõnad meeles, ja mõtles nende peale omas südamel.

f. 51.

20. Ja karjatsed läksid tagasi, auustasid ja kiitsid Sumalat kõige see eest, mis nemad olid kuulnud ja näinud, nõnda kui neile oli öeldud.

21. Ja kui kahelja päewa täis said, et laps pidi ümber leigatama, siis pandi temale nimi Jesus, mis ingliski oli pandud, ennegu tema ema ihuse sai.

p. 1. 31. 59

Miks on rahvaloendused vajalikud ja tähtsad?

Aastatel 2010–2011 toimub rahvaloendus peaaegu kogu plaanidil Maa. Globaalselt järjest keerukamaks muutuvates elutingimustes on hädavajalik teada saada inimkonna arvukus, paiknemine ja soo-vanusjaotus, et selle põhjal ennustada, mis saab tulevikus ehk lähema viiekümne aasta jooksul. Kui tõsiseltvõetavad on ennustused, et inimkonda ähvardab peatselt nälja- ja külmasurm ülerahvastatuse, aga ka üha suureneva reostuse tagajärjel? Kuivõrd puudutab see Eesti elanikke?

Kuigi Eesti osa kogu maailma rahvastikus on väga väike, jälgitakse siin peagi algava rahva ja eluruumide loenduse tulemusi kindlasti märksa suurema huviga kui enamikus riikides. Kas meie rahvaarv on muutunud? Kui palju? Kui suur on eestlaste osatähtsus rahvastikus? Missugustes linnades ja valdades on rahvaarv kasvanud, missugustes kahanenud? Kui paljud on kodumaalt lahkunud? Riike, kus rahvaarvu muutuste vastu tunnevad peale poliitikute, teadlaste, arvamusteadlaste ja ajakirjanike huvi ka pensionärid, kooliõpetajad ning põllumehed, valutades südant mõnekümne tuhande välismaale rännanud noore pärast ja jälgides vastsündinute ning elust lahkunute arvu suhet (kas iive on positiivne või negatiivne), ei ole maailmas palju. Eesti on just selline riik.

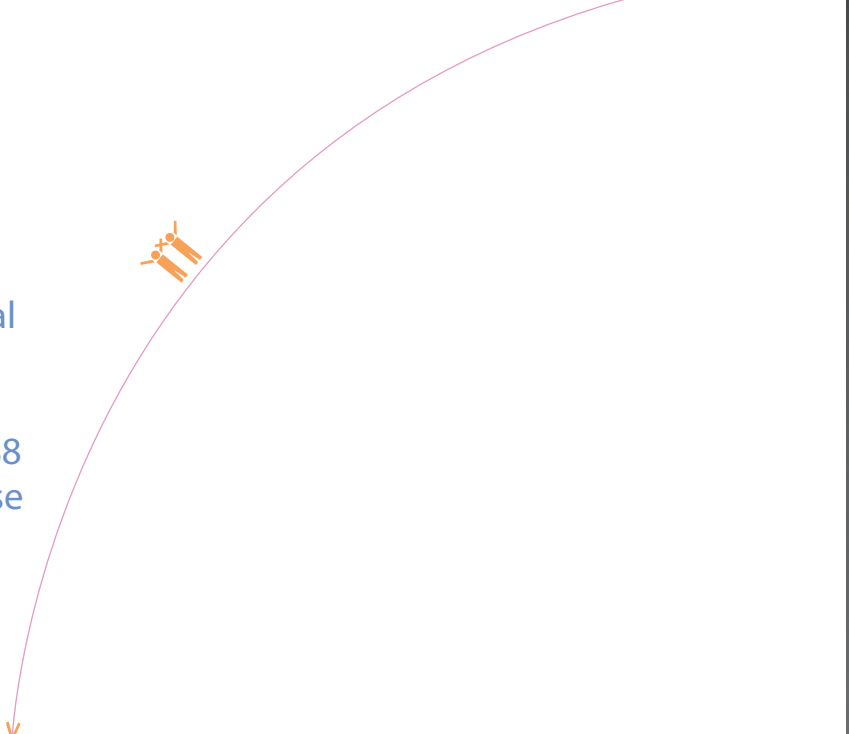
Viimase saja aasta jooksul on kõiki Eesti ühiskonnakihte võrdselt erutanud küsimus, kas jääme rahvana ning rahvusena püsima. Ikka ja jälle on eesti rahva püsijäämisega seotud eksistentsiaalset ohtu nähtud küll madalas sündimuses, küll kõrges suremuses, seejärel alkoholi või narkootikumide tarbimises, perekondade ebastabiilsuses, immigratsioonis ja emigratsioonis, venestamises, globaliseerumises jne.

Kõik need ohud on olnud reaalsed ja tõsiseltvõetavad ning suur osa neist pole kuhugi kadunud ka tänapäeval. Riik, mille elanike arv on vaid veidi üle miljoni, kus elab napilt miljoni-

line kultuurrahvas, kes on loonud rikka omakeelse kultuuri, on paratamatult pidevas ohuseisundis, kusjuures üks suuremaid ohte on rahvaarvu kahanemine allapoole kriitilist piiri. Jutt on siin omakeelsest, oma põlise kultuuriga rahvast, mitte rahvastikut üldse. Niisugune maalapp, mille kliima pole küll kõige leebem, ent mis on suurepäraselt kaitstud globaalsete looduskatastroofide eest (maavärinad, tsunamid, vulkaanipursked, katastroofilised üleujutused), ei jää kunagi tühjaks.

Riigil, rahval ega ka selle rahva loodud kultuuril ei ole aga mõtet, kui rahvaarv, riigikeele kõnelejate arv, seda maad oma koduks pidavate inimeste arv jääb ülemäära väikeseks. Rahvuse kultuurrahvana püsijäämise kriitilist piiri ei tea tänapäeval keegi, kuid rahvuskultuuri järjepidevus tähendab, et selle rahva keel peab võimaldama paljude teaduste arendamist, toimivat kõrgharidussüsteemi, rikast omakeelset kirjandust ja etenduskuunsti. See tähendab, et pädevaid inimesi peab jätkuma ametnike ja diplomaatide, teadlaste ja ärimeeste, sõjameeste ja loovisiksuste ametisse. Ja kõik need inimesed peavad tundma endi seotust selle maaga, pidama nimelt seda ja ainult seda maad oma koduks. Kogemuste järgi on selleks vajalik rahvaarv tänapäeval üsna lähedal miljoni piirile, kuigi on ka väiksemaid rahvusriike.

See teadmine sunnib kas teadlikult või alateadlikult jälgima pingsalt kõike, mis on seotud rahvastikuga – olgu see siis värske rahvastikuprognos aastaks 2050, vaidlus emapalga kui sündimust toetava meetme üle või andekate inimeste kojukutsumise kampaania. See on sama mure, mis ajas 1980ndatel koolinoored tänavale kaitsma eesti keele õpetust koolis. Niisugune mure võib kohati omandada ka pahupidiseid ilminguid ning põhjustada tülisid ja väärarvamusi. Kõige varemõeldu sügavaim sisu on ikka see – meie kodu on siin, Eestimaal, me oleme tulnud siia paljude aastatuhandete eest, et siia jääda ja nimelt siin oma elu korraldada.

Nii kirjutas Pärnu Postimees 1859. aastal artiklis „Inimeste hulk maailma peäl“: „Üks tark mees Berliinis on arvutanud, et praegu on maailma inimeste arv 1288 miljonit.“ Artiklis tutvustatakse inimrassa ja prognoositakse, et kaheksa aasta pärast elab maailmas umbes neli korda rohkem inimesi kui artikli kirjutamise ajal. Autori hinnangul ei tähenda see veel toidupuudust, sest mida „paksemalt“ on rahvast, seda paremini maad haritakse ja seda paremat saaki see annab.

1900. aastal elas maailmas 1,6 miljardit inimest, aastal 1992 aga juba 5,5 miljardit, praeguseks on maailma rahvaarv ületanud 7 miljardi piiri, seega on rahvaarv 20. sajandil kolmekordistunud.

Rahvastikuteadlased ennustavad, et ajavahemikus 1990–2030 suureneb rahvaarv 3,6 miljardi inimese võrra ehk umbes 90 miljonit aastas.

I osa

Kümme Eesti rahvaloendust

Suur kivirist Rakvere maantee ääres, 1913

Anglosaksi kuninga Aethelred II münt

Pilk ajalukku: Eesti rahvastik enne rahvaloendusi

Muinas-Eesti rahvastik

Eesti rahva esiisad on oma kodumaal Läänemere idakaldal elanud üle kümne tuhande aasta, arvatavasti sellest ajast peale, kui see maa mannerjääd vabanedes inimasustuskõlblikuks muutus. Kuigi eestlased on väheseid rahvaid, kes on nii pikka aega ühes kohas elanud, ei ole see elu olnud sugugi rahulik.

Vanimad kinnitused inimasustuse kohta Eesti alal pärinevad Pärnu jõe suudmest Pullist ja on umbes 11 000 aastat vanad. Pole päris selge, kas need inimesed olid meie esivanemad, kuid see on võimalik. Inimasustuse olemasolu kinnitavaid arheoloogilisi leide on ka järgmistest ajaperioodidest, need muutuvad aegapidi arvukamaks ja katavad järjest ühtlasemalt Eesti territooriumi, kinnitades asustuse paikseks muutumist ning küttimise, kalastamise ja koriluse kõrval maaviljeluse esilekerkimist. Kuigi Eesti pinnale on tulnud eri aegadel rändureid eri suundadest, on alust arvata, et kogu pika ajaloo vältel on siin elav rahvas rääkinud üht ja sama väga iidsete juurtega keelt, mis on arenenud koos selle kõnelejatega.

Elu iidsetel Eestimaal ei olnud kindlasti kerge. Kuigi kliima oli jääajale järgnenud aastatuhandetel pisut pehmem kui praegu – Eestit katsid lopsakad segametsad, kus okaspuude kõrval kasvas ohtralt praegu võrdlemisi haruldast tamme ja jalakat –, oli elatumine küttimisest ja kalastusest, samuti ellujäämine talvekülmas raske katsumus, millega tulid toime vaid kõige tugevamad. Võimalik, et mõnevõrra lihtsamaks muutus rahva elujärg siis, kui alates IV aastatuhandest eKr asuti elama väikeste kogukondadena hajakülades ning hakati rajama algseid muinaspõlde.

Esielul olid eelistatumad elupaigad rannaääred ja jõekaldad, kus oli võimalik toidulisalt saada kalastamisest. Hiljem levis asustus ka sisemaale ja kui toidulisalt (hiljem ka peatoidust) hakati saama põllult ja karjast, valiti elupaigaks pigem põllumajanduseks sobivamaid maid. Eluasemed paiknesid küladena, külasid moodustasid sageli lähisugulased, kes algsest olid kuulunud suurperre. Kuigi põhilise osa elanikkonna mureks oli toidu hankimine kas küttimisest, kalastamisest

või põlluharimise-karjakasvatuse teel, oli ühiskonnas järjest rohkem käsitöömeistreid – pottseppi, seppi ja muid oskajaid inimesi, kes tegid enese, hiljem ka teiste jaoks tarbeasju – nõusid, kehakatteid ja jalavarje. Pärimustest selgub, et alates ajast, kui õpiti kasutama metalle, hinnati eriti kõrgelt osavaid seppi, iseäranis relvaseppi.

Teavet esivanemate elu kohta võib saada ka regilauludest, mis on suusõnal põlvest põlve edasi kandunud ja mille juured ulatuvad aastatuhandete taha. Siiski on meie esivanemate uskumustest ja elufilosoofiast väga vähe teada. Küllap oli oma koht iidsetes ühiskonnas ka teadajate ning -naistel, kes teistest rohkem teadsid (või keda usuti teadvat), kes olid ühenduses loodus- ja üleloomulike jõududega ja kellelt küsiti nõu otsuste langetamisel. Arvatavasti jõudsid II aastatuhande algul Eestisse ka üksikud ristiusu kuulutajad, kuid esialgu ei olnud neil märkimisväärset mõju. Ka ei ole teada, et Eestis oleks olnud kasutusel mingisugust kirja. Seevastu arvusüsteem oli olemas juba üsna ammu (arvsõnad on paljudes soome-ugri keeltes ühised).

Aegamööda hakkas Muinas-Eesti ühiskond kihistuma, tekkisid jõukamad ja vaesemad, viimaste hulgas olid ka sõjakäikudelt toodud orjad, kes oletatavasti kuulusid jõukamate ülikute tööpere hulka. Ühiskonna arengut kinnitab suure hulga linnuste rajamine, mille juurde kerkisid püsivad kauplemis- ja elupaigad, nn aolinnad. Nende tekkimise aluseks olid kaubandussuhted ida ja läänega, mida tõestavad võõramaiste müntide, ehete ja muude esemete leiud. Õpiti ehitama merekindlaid aluseid ja eesti viikingid tegid kauba- ja röövretki Läänemerele. Kuid Läänemere piirkond muutus järjest rahu- ja vaesemaks. Sellest jutustavad üha sagedamini hauapanustest leitud relvad, kuid ka naabrite saagad, mis kõnelevad nii eestlaste sõjaretkedest kui ka Eestis langenud vägilastest.

Muinas-Eesti koosnes poolestsajast muinaskihelkonnast, ühtset keskvoimu ei olnud, kuigi on säilinud teateid kihelkonnaülelistest nõupidamistest Raikkülas. Seega võib oletada, et ühiskonna areng lähenes riigi tekkele, kuid kahjuks selleni ei jõudnud.

Eesti üsna karmi kliimaga ja võrdlemisi vaese maa peamine väärtus on läbi aegade olnud soodus geopoliitiline asend Läänemere kaldal...

Rahvaarv, rahvastiku vanus, pered ja rahvaarvu muutumine muinasajal

Esimesed kaudsed hinnangud Eestis elava rahva arvukuse kohta tuginevad arheoloogilistele leidudele ja pärinevad I aastatuhande keskpaigast eKr. Oletatakse, et siis elas Eestis ligikaudu 7000 inimest. Tuhat aastat hiljem oli elanike arv Eesti pinnal kasvanud juba 40 000–50 000ni. Kui arvestada, et tuhande aasta jooksul vahetus 50 põlvkonda, tähendab see iga põlvkonna puhul keskmiselt 2–3%st juurdekasvu (keskmised aastased juurdekasvud jäid 0,1% tasemele). Loomulikult ei olnud see kasv ühtviisi pidev kogu ajavahemiku vältel, kindlasti oli halbu aastaid, mil elanike arv vähenes, ja häid, kiirema kasvu perioode. Ometi näitab üldine elanike arvu märkimisväärne kasv, et Muinas-Eesti oli elamiseks igati kohane paik.

Eesti rahvastik oli tollal üldiselt noor. Elu ohtlikkuse ja karmuse tõttu ei õnnestunud kuigi paljudel vanaks elada. Peredes oli palju lapsi, kuigi ka imikute suremus oli tõenäoliselt suur. On võimalik, et kuni pool lastest suri esimestel eluaastatel. Et asustus oli hõre, ei levinud nakkushaigused kuigi intensiivselt, elu lühendas pigem nälg, külm ja õnnetused, sh ka metsloomad. Pole teada, kas ja kuivõrd puudutas Eesti rahvastikku Euroopas 6. sajandil levinud katk.

Eesti kui elupaiga sobivust näitab seegi, et II aastatuhande alguseks oli peaaegu kogu Eesti territoorium asustatud, inimeste põhiliseks elatusallikaks oli kujunenud juba põllumajandus. Siia rändasid meelsasti ka naabrid – niihästi Skandinaaviast kui ka ida poolt. Skandinaavia allikad kinnitavad sedagi, et juba muinasajal rändas nende maadele Eesti alalt pärit inimesi. Seega oli Läänemeri ühendustee, mis sidus meie esivanemaid naabritega, kuid ka kaugemate rahvastega.

Kroonikatel põhinevad rahvaarvu hinnangud

Eesti üsna karmi kliimaga ja võrdlemisi vaese maa peamine väärtus on läbi aegade olnud soodus geopoliitiline asend Läänemere kaldal, kus ukse ees on hästi laevatatav Läänemeri ja südamaa poole viivad jõed, mis samuti olid tähtsad liiklussooned ajal, mil ratastel liiklemist siinmail veel ei tuntud. Seetõttu on seda maalappi ihaldanud niihästi lähemad kui ka kaugemad naabrid. Kui kuni 12. sajandi lõpuni piirdusid sõjalised kontaktid naabritega peamiselt vastastikuste rüüsteretkedega, siis 13. sajandil algas Eesti territooriumi vallutamine ja võõrvõimule alistamine. Et koos võõrvallutajatega tuli ka kirjaoskus – tõsi, esialgu vaid võõrkeelsete kroonikute näol –, saab sellest ajast peale Eesti pinnal toimunud juba täpsemalt rääkida, sh hinnata ka rahvaarvu.

Eesti allutamine sai alguse ristsõdadega, kui Rooma paavst kinnitas 13. sajandi alguses, et siinsete paganate ristiusku pööramine annab ristirüütlitele pattude andestuse. Algas Eesti muistne vabadusvõitlus (1208–1227), mille jooksul rahvastik vähenes oletatavasti mitukümmend protsenti. Lisaks kaotustele sõjaväljal tabas Eestit aastail 1211–1212 katku puhang, nähtavasti tõid selle kaasa vaenuväed. Kui oletada, et rahvastiku kasvutempo oli samasugune nagu eelmisel perioodil, võiks arvata, et 13. sajandi alguseks oli rahva arvukus kasvanud juba üle 200 000, kuid tegelik arv võib olla sellest väiksem eeskätt sageda sõdade ja rüüsteretkede tõttu.

Kivikirstkalme oli Eestis, Skandinaaviast, Soomes ja Lätis peamiselt pronksiajal levinud kalmetüüp

Esimene dokumentaalsetel andmetel põhinev Eesti rahvaarvu hinnang pärineb 1240. aastast. Haritavat maad arvestava Taani hindamisraamatu järgi oli rahva arvukus 13. sajandi alguses 150 000–180 000. Sel ajal oli Eesti rahvaarv võrreldav rootslaste, taanlaste ja norralaste arvuga ja ületas leedulaste ning soomlaste arvu. Arvestades kaotusi muistses vabadusvõitluses võis rahva tegelik arvukus 1240. aastaks olla ka väiksem, võimalik, et isegi alla 120 000. Endiselt olid pered lasterohked ja elanikkond üsna noor, kuid sõdade tõttu oli kahanenud meeste osatähtsus.

Ekslik oleks arvata, et pärast Eesti vallutamist saabus maale rahu ja rahvastik võis hakata taas normaalselt arenema. Tegelikult olid järgmised pool tuhat aastat tulvil muret ja viletsust, näljahädasid, katku ja muid tõbesid, korduvalt oli rahvas väljasuremisohus. Vallutajad jätkasid omavahelist võitlust Eesti pinnal, see käis peamiselt taanlaste, sakslaste, poolakate, leedulaste, rootslaste ja venelaste vahel, kusjuures sõtta kaasati ka eestlasi. Sõdade tulemusel rüüstati kohalike elanike maid ja vara, eriti agarad rüüstajad olid venelased ja leedukad. Vallutajate surve muutus järjest rõhuvamaks. Sadakond aastat pärast maa vallutamist püüdsid eestlased võõrvõimu oma kukilt raputada Jüriöö ülestõusuga, kuid see suruti veriselt maha. Peale muu halvenes ka kliima – see oli Euroopas tuntud väike jääaeg, mis ahistas Eestit külmade ja vihmaste suvedega, nii et viljasaak põllul mädanes ja rahvas nälgis. Esimene raske näljahäda tabas kogu Euroopat aastal 1315. Hinnanguliselt suri nälga ja alatoitlusega kaasnevatesse haigustesse küm-nendik elanikest.

Rahu ei saabunud ka pärast Jüriöö ülestõusu mahasurumist. Sõjad laastasid maad ja hävitasid kohalike elanike vara, tapeti ka rahulikke elanikke, kes lahingutele jalgu jäid. Samal ajal süvenes feodaalkord, kusjuures eestlased – maarahvas – kuulus minimaalsete õigustega alamkihti, kes oli maa külge kinnistatud ja kuulus mõisnikule, kellele tuli teha maa kasutamise õiguse eest teorenti ja anda mitmesuguseid andameid. 14. sajandi teisel poolel ründas Eestimaa uuesti katk – esialgu Tallinna, sajandi 80ndatel aastatel aga ka maad. Siiski hakkas rahva arvukus tasapisi kasvama.

Paarisaja aasta jooksul 16. sajandi keskpaigaks hinnanguliselt ligi 300 000ni kasvanud maarahvale saabus järgmine väga raske katsumuste periood Vene-Liivi sõja (1558–1561), Rootsi-Poola sõja (1600–1629) ja katkuga. See oli Eesti ajaloo hävitavaim katk, mida rahvasuus mäletatakse ka Musta Surmana. Paljud asulad jäid tühjaks, katkust jäid puutumata (või paranesid, mis tol ajal oli võrdlemisi harv nähtus) vähesed. Rahvaarv langes 1620. aastateks taas eksistentsiaalse piiri lähedale, hinnanguliselt alla 120 000–150 000. Kriisist taastumine oli seekord erakordselt kiire, iga aastaga suurenes elanike arv üle 2% ja juba 17. sajandi lõpuks (aastaks 1695) ulatus Eesti elanike arv hinnanguliselt 350 000–400 000ni. Kiiret

taastumist on seletatud mitmeti – epideemiates jäid ellu tugevamad ja elujõulisemad inimesed, neil oli piisavalt maad ja ülalpidamisvõimalusi. Toimus ka immigratsioon naaberaladelt (Soomest, Lätist, Venemaalt), kuid küllalt mõõdukas selleks, et tulijad sulanduksid põhirahva hulka ning omandaksid nende keele ja kultuuri.

Alates 17. sajandi teisest poolest, mil Eestis (Rootsi kuningriigi eeskujul) kehtestati kiriku meetrikaraamatute süsteem, kuhu jäädvustati olulisemad rahvastikusündmused – sünnid, surmad, abiellumised –, on Eesti rahvastikuhinnangud juba võrdlemisi täpsed, kuid rahva arvukuse kõikumised on endiselt erakordselt suured. 17. sajandi lõpuaastail tabas Eesti rahvastikku järjekordne kriis, mille põhjustas aastail 1695–1697 ikaldusest tingitud näljahäda ja sellele järgnenud epideemiad – suur osa elanikkonnast suri. Inimeste teadvusesse on see jäänud kui Suur Näljahäda, arvatavasti on see olnud üks kõige raskemaid rahvastikukriise ajaloos. Aastail 1700–1709 Eestit laastanud Põhjasõja ja sellele järgnenud katku (1710–1712) ajal suur suremus jätkus, niisiis elas 1712. aastal, kui Eestis sattus Vene impeeriumi koosseisu, siin taas hinnanguliselt vaid napilt 170 000 inimest. On siiski võimalik, et see rahva arvukuse näit on alahinnatud.

Muistses vabadusvõitlusest möödunud poole tuhande aasta jooksul ei olnud eestlaste arvukus seega kuigivõrd suurenenud. Ometi hakkas kriitilise piiri lähedal olnud rahvastik rahu saabudes taas võrdlemisi kiiresti kasvama. Hoolimata rasketest elutingimustest Vene tsaaririigis, kus maal valitses esialgu veel pärisorjus ja kohalike Balti mõisnike võim, olid Põhjasõjale järgnenud aastad Eesti rahvastikule soodsad. Seni viiesaja aasta jooksul korduvalt kriitilise piirini (100 000–150 000) langenud rahvaarv jõudis kahe üsna rahuliku sajandi jooksul miljoni lähedale. Esialgu oli rahvastiku juurdekasv jälle ligi 2% aastas, kuid 19. sajandil hakkas sündimus alanema.

19. sajandi teisel poolel toimusid Eestis olulised poliitilised, majanduslikud ja ka sotsiaalelu puudutavad muutused. Teoorjusest vabanenud talupojad said passi, seega tekkis neil võimalus reisida. Veelgi olulisem oli võimalus osta välja talumaad – hoolimata võrdlemisi kõrgest hinnast tehti seda väga aktiivselt. 1860. aastatel algas ärkamisaeg, maarahvast said eestlased ka eneseniimetusena. Niisiis võib öelda, et Eestimaa hakkas kiiresti arenema tollaegse moodsa euroopaliku elu suunas, millega kaasnes iibe langus. Põhjuseks oli demograafilise arengu reeglipärane muutumine, nn demograafiline üleminek, mille vältel kõigepealt kahaneb suremus ja sellele järgneb mõni põlvkond hiljem sündimuse vähenemine. Selle tulemusena paari põlvkonna vältel toimunud rahvastiku kiire kasv pidurdub. Rahvastikukasvu aeglustumisel arvatakse Eestis olevat teisigi põhjuseid, näiteks nekrutite värbamine Vene kroonarmeesse, sest suur osa noori mehi (hinnanguliselt 100 000) langes selle tagajärjel 20–25 aastaks või kogu elu-

ajaks tsiviilelust, sh ka pereloomest välja. Samuti on oletatud teadlikku pereplaneerimist hoidumaks suurest laste arvust. Oluline rahva arvukust reguleeriv tegur oli ka väljaränne Venemaa avarustesse, kus tolleaegse elu peamine ressurss maa oli märksa parem ja odavam (sageli päris tasuta). Mõned ettevõtlikud inimesed rändasid 19. sajandil ka Ameerikasse.

Rahvastiku etniline koosseis

Muinasajal elas Eesti pinnal eesti hõimude kõrval ka vadjalasi (Peipsi ääres ja Alutagusel), kuid hiljem sulandusid nad eestlaste hulka. Kuigi võõrvõimud vallutasid Eesti juba 13. sajandil, ei toimunud koloniseerimist. Sakslased, kes said siin endi käsutusse suuri maavaldusi, ei kutsunud siia saksa talupoegi, vaid eelistasid kasutada kohalikku tööjõudu nii põllumajanduses kui ka muude tööde juures. Selle põhjuseks on peetud niihästi saksa talupoegade soovimatust tulla kehvema kliimaga piirkonda kui ka mõisnike rahulolu vähenõudlike, ent töökate eestlastega. Nii kujunes omapärane ühiskonnastruktuur, kus seisused olid määratud rahvusega: mõisnikud ja vaimulikud olid valdavalt sakslased, talupojad aga eestlased. Seisuslikud vaheseinad takistasid rahvuste segunemist ja kuigi nn esimese öö õigusest võis üksikuid sakslaste järeltulijaid maarahva hulka sattuda, sulandusid nad enamasti eestlastega.

Aeg-ajalt rändas Eestisse ka naabermaade elanikke, eriti ajal, kui sinne rahvaarv oli sõdade ja epideemiatega tõttu

Aeg-ajalt rändas Eestisse ka naabermaade elanikke, eriti ajal, kui sinne rahvaarv oli sõdade ja epideemiatega tõttu vähenenud.

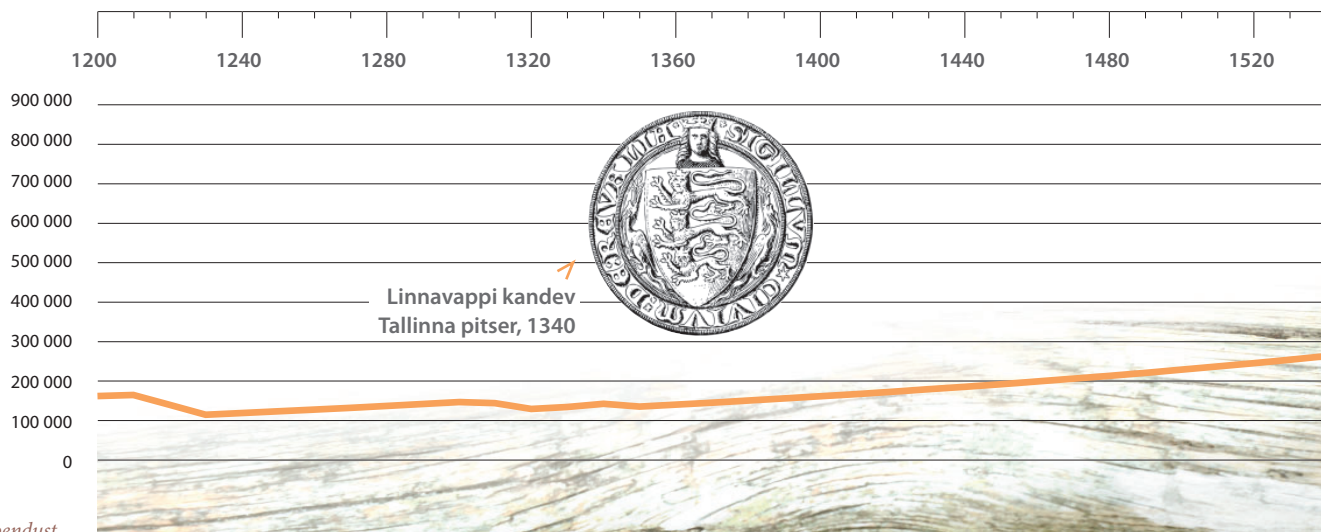
vähenenud. Enamasti võtsid nad kiiresti omaks eesti keele ja sulandusid kohalike elanike hulka. Nende päritolu on jäänud meenutama vaid külanimed Poola, Soome, Läti jne. Suuremad võõrelanike kogukonnad kujunesid välja Eesti äärealadel. Nii asustasid rootslased Eesti väikesaari ja rannikut, sh eriti Noarootsi piirkonda, vanausulised venelased, kes pagesid kiriku tagakiusamise eest, aga Peipsi järve kallast. Rahvuste paiknemise suhtes oli oma arvamus ka tsaarivalitsusel, kes 1781. aastal küüditas Hiiumaale elama asunud rootslased (ca 1000 inimest) Ukrainasse.

Sisserännanud välismaalased – sakslased, rootslased, taanlased, venelased, soomlased, aga ka teiste rahvuste esindajad, koondusid peamiselt linnadesse, kus eestlaste osatähtsus oli esialgu üsna väike. Siiski oli kogu vaadeldaval perioodil eestlaste osa Eesti territooriumil elavas rahvastikus – arvestades ka vähemusrahvustega asustatud äärealasid – hinnanguliselt 90%. Kõige arvukam vähemusrahvus olid sakslased (ca 4%), seejärel rootslased (2%) ja venelased (alla 2%).

Mõõgavendade ordu
pitser, 1221–1237

Eesti hinnanguline rahvaarv, 1200–1880

Linn ja maa

Eestlased on traditsiooniliselt olnud maarahvas. Peaaegu terve II aastatuhande oli meie esivanemate põhiline tegevusala maaharimine ja karjakasvatus, millele lisandus rannikul, saartel ja järvede läheduses kalapüük. Kõik vajalik valmistati oma kodus. Kroonikudki on märkinud eesti meeste osavust käsitöö tegemisel, tuntud on ka naiste kaunid käsitööd. Eestlaste elamud ei paiknenud enamasti tihedasti, pered elasid rohkem omaette. Oluline suhtlemisvorm oli talgud – ühistöö tegemine. Laulupärimused räägivad ka pidustustest, eriti kiigel käimisest.

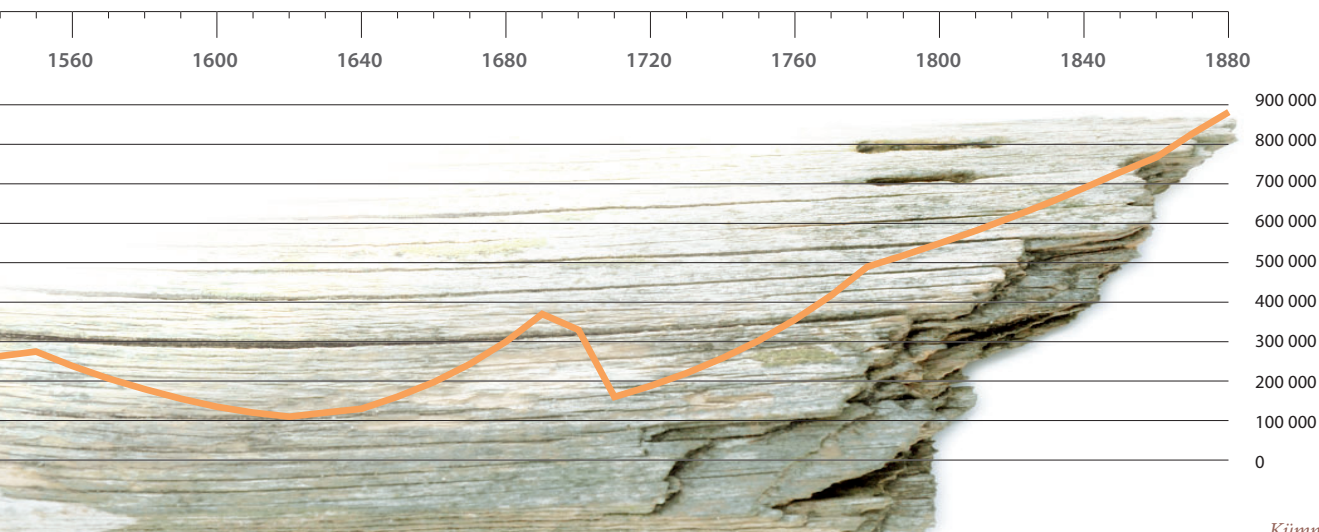
Enne 13. sajandit Eestis tavamõistes linnu ei olnud, küll aga olid olemas eeskätt kaitse otstarbel rajatud linnused (maalinnad ja linnamäed, enne ristisõdu oli neid üle saja) tihedama asustusega piirkondades, samuti olid kujunenud mõned püsivad kauplemisspaigad Tallinna, Tartu ja Pärnu kohale. Tänapäeval nimetatakse niisuguseid asulaid aolinnadeks. Üsna varsti pärast maa vallutamist tekkisid esimesed linnad, enamasti ehitati need varasemate linnuste ja kauplemisspaikade kohale. Tartut mainitakse esimest korda 1030. aastal, linnana aga 1262. aastal. Tallinna kohta on andmed vasturääkivad, üldiselt peetakse Tallinna esmamainimiseks aastat 1154 (Al-Idrisi kaart), esimene dateeritud kirjalik dokument pärineb aga aastast 1219.

Linnad said juba varasel keskajal linnaõiguse, mitu neist (Tallinn, Tartu, Pärnu, Viljandi) kuulus Hansa liitu. Linnakodanikud olid valdavalt sakslased, kuid linnades elas ka suur hulk mittede sakslasi – eestlaste kõrval soomlased, poolakad, rootslased ja teised. Linnades kõneldi valdavalt alamsaksa keelt, algperioodil ka ladina keelt, mis varasel keskajal oli Euroopas rahvusvahelise suhtlemise keel. Linnaelanike osatähtsus rah-

▲ Vana eesti talu

vastikus oli kõikum, jäädes pikaks ajaks alla 5%. Üldiselt oli linnades suurem üsna kõrge ja iive negatiivne, linnaelanikud olid maaelanikest märksa sagedamini üksikud. Linnaelanikkond kasvas peamiselt immigratsiooni tulemusena, kusjuures suur osa oli ka maalt linna pagevatel talupoegadel. Oli käibel teadmine, et linnaõhk teeb vabaks – vähemalt aasta linnas elanud talupoega ei saanud mõisnik enam tagasi nõuda. Eestlased tegid linnades mitmesuguseid teenindavaid töid – olid vooimehed, ehitustöölised jne, ettevõtlikumad said ka käsitöölise õigused. Üldiselt kuulusid eestlased valdavalt madalamasse seisusse. Et pääseda kõrgemasse seisusse, tuli oma päritolu salata ja saksastuda – ajaloos on andmeid ka selle kohta. Eestlaste osatähtsus linnaelanikkonnas ületas 50% piiri 19. sajandil.

Rahvastikustatistika ja rahvaloendused Eestis kuni 19. sajandi lõpuni

Varane rahvastikuteave

Rahvaloenduste-eelsed rahvaarvu hinnangud on kaudsed ja võrdlemisi ebatäpsed, kuid nende usaldusväärsust suurendab eri allikate kombineerimine ja kooskõla hinnangute vahel.

Usaldusväärsemad rahvastikuandmed on olemas alates 17. sajandi lõpust. Sel ajal sai alguse ka sündmusstatistika – hakati registreerima rahvastikusündmusi. Pastor märkis kirikus peetavasse meetrikaraamatusse sündnid (lapse nimi ja isa nimi), abiellumised (abiellujate nimed) ja surmad (nimi). Esialgu tähendas nimi ainult eesnime, perekonnanimed lisandusid alles 19. sajandil. Täpsustuseks oli aga sageli isa ja talu nimi, va-

hel lisaks vanaisa nimi. Meetrikaraamatute pidamist alustati luterlikes kogudustes, õigeusu kogudustes juurdus see komme alles 19. sajandil. Kahjuks on suur osa meetrikaraamatutest hävinud, seetõttu on nende kasutamise võimalus rahvaarvu hindamisel üpris piiratud.

Alates 16. sajandist korraldati Eestimaal adramaarevisjone, enam-vähem regulaarseks muutusid need nii Eesti- kui ka Liivimaal 18. sajandi algusest, kui neid hakati tegema iga 10–15 aasta järel. Kuigi eesmärk oli majandusinfo kogumine peamiselt mõisate kaupa, sisaldavad adramaarevisjonid andmeid ka inimeste kohta. Uurijate hinnangul on Eestimaa adramaarevisjonide materjalid väärtuslik ja üsna usaldusväärne eesti

Saarlased, 1895 >

rahva asustus- ja majandusajaloo allikas. Huvipakkuvad on vakuraamatud – talude ja nende koormiste nimistud, kuhu on märgitud mõisate kaupa kõigi talude ning ka vabadiku- ja veskikohtade suurus adramaades, inimeste ja loomade arv, taludel lasuvad teo-, naturaal- ja rahalised koormised. Enamasti dokumenteeriti järgmised andmed: talu peremehe nimi, elanike arv, neist töövõimelisi, vanu ja lapsi (soo järgi). Isikute liikumisest pakuvad teavet võõraste ja puuduvate nimekirjad, mis sisaldavad mõisas elavate võõraste ja sealt pagenute andmeid, sh sageli nende päritolu või uue elukoha, tegevusala, liikumise jm kohta. Revisjoni aja ja koha, samuti mõisa andmed sisalduvad inkvisitsiooni- e küsitlusprotokollides.

Otseselt isikuid loendati hingerevisjonide (hingeloenduste) käigus, mida korraldati maksukohustuslaste arvu kindlaksteegemiseks, sest iga talupoja- ja linnakodanikeisususes meessoost isik Vene impeeriumis pidi alates 1724. aastast maksma pearahamaksu. Esimene hingerevisjon korraldati Eestis 1781/82. aastal. Eesti alal toimusid hingerevisjonid veel 1795, 1811, 1816, 1833/34, 1850 ja 1857/58. Hingerevisjonide käigus selgitati perede koosseis (kõigi liikmete nimi ja vanus), iga pere liikme (ka teenija) puhul märgiti üles tema suhe perepeaga.

19. sajandi keskpaigast kuni 1940. aastani katavad suure osa Eesti elanikkonnast personaalraamatud ja vallaliikmete nimekirjad. Luteri kogudustes hakati personaalraamatuid (koguduse liikmete nimekirju ehk registreid) pidama väga erineval ajal. Vanim teadaolev on 1683. aastast pärinev Lohusuu piirkonnas elavate Torma koguduse liikmete nimekirja. Suure-Jaani koguduses algavad personaalraamatud 1716. aastast. 19. sajandi teisel poolel hakati koostama vallaelanike nimekirju, mis enamasti lähtusid 1858. aasta revisjoni andmetest. Lisaks märgiti üles valda saabumine ja vallast lahkumine. Linnades on elanike nimekirju peetud läbi aegade ja seetõttu on linnaelanike arvu hindamine olnud täpsem, kuid linnaelanikud hõlmasid Eesti elanikest väga väikese osa.

Esimese rahvaloenduse ettevalmistus

Kuigi 19. sajandil registreeriti Eesti elanike kohta mitmesuguseid andmeid, oli saadava info hulk siiski üsna kitsas: sugu, vanus, pere koosseis, elukoht, üpris jäme hinnang tegevusele ja sotsiaalsele kuuluvusele. Samal ajal olid Põhjamaades ja ka Lääne-Euroopas toimunud esimesed tänapäevased rahvaloendused ja nende tulemusedki teatavaks saanud. Rahvaloenduste kohta oli soovitusi teinud ka rahvusvaheline statistikute ühendus, mis alustas tegevust 19. sajandi keskel (esimene statistikakongress toimus 1853 Brüsselis) ja formeerus Rahvusvaheliseks Statistika Instituudiks (ISI) 1885. aastal. Märkimisväärne on, et selle töös osalesid ka Tartu Ülikooli professorid Wilhelm Lexis ja Etienne Laspeyres.

Kõik lugemine sünnib ühe päevaga iga paigas, nõnda, et selsamal päeval hakatakse ja lõpetatakse ja iga inimest loetakse seal kohas, kus ta viimast ööd maganud on ...

Eestlaste ehk maarahva silmaringi avardas olulisel määral ajakirjandus, kus kohalike sündmuste kajastamise kõrval käsitleti mingil määral ka maailmas toimuvat. Nii kirjutas Pärnu Postimees 1859. aastal artiklis „Inimeste hulk maailma peäl“: „Üks tark mees Berliinis on arvutanud, et praegu on maailma inimeste arv 1288 miljonit.“ Artiklis tutvustatakse inimrasside ja prognoositakse, et kahesaja aasta pärast elab maailmas umbes neli korda rohkem inimesi kui artikli kirjutamise ajal. Autori hinnangul ei tähenda see veel toidupuudust, sest mida „paksemalt“ on rahvast, seda paremini maad haritakse ja seda paremat saaki see annab.

Kohaliku Balti rüütelkonna initsiatiivil hakati 1860. aastatel valmistama ette rahvaloendust, mis annaks tervikpildi Balti kubermangude elanikkonnast ja mille käigus saaks rahvastiku kohta lisainfot (sh sotsiaalne, rahvuslik ja religioosne kuuluvus, kirjaoskus ja teave invaliidisuse kohta). Rahvaloenduse korraldamisel kavatseti arvestada rahvusvahelisi soovitusi. Oli selge, et enne esimese loenduse korraldamist tuleb teha prooviloendus. Alates 1860. aastast on Eestis korraldatud rahvaloenduse prooviloendusi nii linnades kui ka valdades. Esimesed prooviloendused korraldati Tartumaal Kuremaa mõisas 22. oktoobril 1864 ja Rae (Johannishoff) ning Lagedi (Laakt) mõisas Jüri kihelkonnas Harjumaal 6. detsembril 1866.

1866. aastal kirjutas Eesti Postimees: „Liivimaa rahvast tahetakse üle lugeda, et selgesti teada saada, kui palju neid on. See lugemine saab aga teistviisi olema kui meie tuttavad hingekirjutused, mis aasta kümne takka üle kõige riigi tulevad. ... Kõik lugemine sünnib ühe päevaga iga paigas, nõnda, et selsamal päeval hakatakse ja lõpetatakse ja iga inimest loetakse seal kohas, kus ta viimast ööd maganud on ... Keegi ei pea kokkuma ja mõtlema, et mis sellega tuleks.“

13. märtsil 1867 korraldati rahvaloendus kõigis Liivimaa kubermangu linnades ja 1868. aasta 16. novembril kõigis Eestimaa linnades. 1868. aasta märtsis kavandati läbi viia esimene Eesti- ja Liivimaa haarav rahvaloendus, kuid 1867. aasta ikalduse ja sellele järgnenud näljahäda tõttu lükati see edasi. Siiski toimus loendus 1870. aastal Tallinnas.

1880. aasta oktoobris kirjutab Eesti Postimees: „Enam või vähem kindlasti jutustavad nüüd kõik ajalehed, pärast Liivi maapäeva pidamist, et eestuleval aastal, vähemalt Baltia kubermangudes, üleüldine rahvalugemine peab käsile tulema, viimase maapäeva pääl olevat see kindlaks nõuks võetud.“

Rahvaloendus 29. detsembril 1881

Loenduse korraldustööd

Enam-vähem kogu Eesti territooriumi haarav rahvaloendus toimus esialgselt kavast enam kui kümme aastat hiljem – 1881. aasta 29. detsembril, kui üheaegselt loendati Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa kubermangu elanikkond. Loendust ei toimunud Narva linnas ja Kreenholmi asunduses, mis kuulusid Peterburi kubermangu. Et Narva oli Eestimaa kubermanguga juriidiliselt seotud, pöörduti linnavalitsuse poole loenduse teostamise ettepanekuga. Linnavalitsus oli nõus, kuid loendust takistas Peterburi kubermangi loa puudumine. Luba detsembri alguses küll saadi, kuid korraldustööks oli juba liiga hilja. Kahjuks jäi kokkulepitud loendus tegemata ka hiljem, 1882. aasta veebruaris.

1881. aasta algul esitasid rüütelkonna esindajad rahvaloenduse korraldamise ettepaneku Maapäevale. Üleskutsega ühines Eestimaa kubermangu statistikakomitee. Maapäev ja Eestimaa linnade esindajad kiitsid ettepaneku heaks ja lubasid seda rahaliselt toetada. Veebruaris 1881 kogunesid Riias kolme kubermangu (Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa) statistikakomiteede esindajad, kes koostasid rahvaloenduse korraldamise kava ja esitasid selle tsaarivalitsuse siseministrile. Keisri luba loenduseks saadi 7. aprillil. 14. mail kutsus Eestimaa kubermangu statistikakomitee kokku rahvaloenduse keskkomisjoni, mis koosnes seitsmest liikmest – kuberner, Tallinna linnapea, kaks statistikakomitee esindajat ja kolm rüütelkonna liiget. Elanikke teavitati saabuvast rahvaloendusest ajakirjanduse kaudu ja manitseti loendusel osalema, selgitades selle tähtsust ning seda, et loenduse tulemused ei põhjusta loendatavatele mingit kahju (nt maksude või koormiste tõusu).

Juba esimese loenduse ajal, nagu mitmel hilisemal korralgi, tekkis probleeme haldusjaotusega. Rahvaloendus korraldati kubermangude kaupa, kuid Liivimaa kubermangus arvestati tulemusi eraldi Eesti maakondade ja Läti maakondade järgi. Valga linn kuulus sel ajal Lätile, niisiis puudus Eesti territooriumi hulgast peale Narva ka Valga. Eesti territooriumi hulka ei olnud arvatud ka setudega asustatud Petserimaa, mis kuulus Pihkva kubermangu, kus loendust ei toimunudki.

Põhiline rahvastikuarvestuse üksus oli tollal ajalooliselt kujunenud nn kirikukihelkond, kus rahvastikusündmuste arvestust pidasid kirikuõpetajad. Loendusi korraldavad üksused

Vanamees istub, kübar ühes, kindad teises käes, enne 1880 >

Arusaamatust tekitas rahva hulgas loendusmoment, mis oli traditsiooniliselt määratud südaööks (29.12 kell 00.00). Kardeti, et loendus toimubki öösel.

olid aga mõisad, millele alluvad külad paiknesid sageli mitmes kihelkonnas. Mõisas tegeles loendusega selleks määratud mõisakomissar. Otsustati, et kuigi mõisa paiknemise kihelkonnas määrab mõisasüda, jagatakse loendustulemused kõikide kihelkondade vahel, kuhu mõis kuulub. Juunis loodi kihelkondades loenduskomisjonid, juulis saadeti neile loendusplaanid ja määrati kindlaks loenduspiirkonnad. Oktoobris hakati laiali saatma loendusmaterjale, maja- ja individuaalkaarte. Eestimaal trükiti need neljas keeles: saksa-, eesti-, vene- ja rootsikeelsena, Liivimaal lisandus loomulikult läti keel. Pärast materjalide laialisaatmist algas loendajate instrueerimine. Loendajad töötasid tasuta, loendusel töötamist peeti auametiks.

Loenduspäeva lähenedes käskis kuberner haagikohtunikel ja maapolitseimeistritel saata laiali ringkirja, kus korraldusi informeeriti rahvaloenduse vajalikkusest ja toonitati politsei kohustust osutada loendajatele igakülgset abi, samuti vajadust karistada loendusele vastuhakkajaid ja andmete varjajaid vastavalt seaduse tähele. Arusaamatust tekitas rahva hulgas loendusmoment, mis oli traditsiooniliselt määratud südaööks (29.12 kell 00.00). Kardeti, et loendus toimubki öösel. Selle mure leevendamiseks anti mõisakomissaridele teada, et loendusega alustatakse alles koiduvalgusel.

Loendusdokumendid

Loenduse ettevalmistamise käigus mõeldi põhjalikult läbi loendusdokumendid ja nende kasutamine. Loendusel intervjueriti leibkondi (leibkondade esindajaid), kusjuures iga loendatava isiku kohta tuli täita individuaalne küsitluskaart, millel olid järgmised andmed.

1. Kihelkond, mõis.
2. Ees- ja perekonnanimi.
3. Sugu: mees- või naissoost.
4. Kui vana ja nimelt, mitu aastat, mitu kuud
5. Kas vallaline, abielus, lesk, lahutatud?
6. Kas luterlane, muu reformikiriku liige, vene õigeusk, vanausuline, rooma-katoliku kiriku liige, juudiusuline või muu religiooni, konfessiooni pooldaja või ususekti liige?
7. Rahvus: sakslane, venelane, eestlane, rootslane, lätlane, juut või muu?
8. Keeleline kuuluvus: sakslane, venelane, eestlane, rootslane, lätlane, juut või muu?

9. Ei oska lugeda ega kirjutada, oskab ainult lugeda, oskab lugeda ja kirjutada?
10. Tegevusala või elukutse?
11. Alaline elupaik?
12. Kust pärit?
13. Kas pime ja nimelt, kas sünnist saati või hiljem jäänud?
14. Kas kurtum?
15. Kas vaimuhaige ja nimelt, kas sünnist saadik või hiljem haigestunud?

Peale selle tuli täita maal iga maja kohta majakaart, kuhu märgiti kõik selles majas elavad isikud. Linnades täideti selle asemel iga leibkonna kohta leibkonnakaart. Asula kohta täidetasse koondtabelisse tuli märkida maja andmed. Majakaardile kanti kõigi majas elavate loendatud isikute nimi, perekonnanime, staatus majas ning amet (sisuliselt isikuankeeti dubleeriv teave) ja samad andmed nende kohta, kes küll selles majas elasid, kuid kes loenduse ajal kohal ei olnud. Majade kohta koguti andmeid ka asustatud punktide (külad) järgi, igas sellises kohas tuli koondtabelisse märkida asustatud ja tühjade majade arv, lisaks veel iga maja kohta selle seinamaterjal (puit, kivi, savi, muu), katusematerjal (õlg, puit, sindel, kivi, muu), korstna olemasolu ning käimla olemasolu ja paiknemine (majas sees või väljas). Maja andmed seoti seal elavate inimeste andmetega asula ja loendusel majale omistatud numbri kaudu.

Loendajate ülesanne oli täita loendusdokumendid pliiatsiga, nende juhendajad – mõisakomissarid – kontrollisid tulemused üle ja kasutasid märkuste tegemiseks musta tinti. Kihelkonna loendusametnikud kontrollisid dokumente omakorda, tehes parandused punase tindiga.

Loenduse kulg

Linnades toimus niihästi ettevalmistustöö kui ka loendus üldiselt ladusalt. Tallinnas oli töösse haaratud 95 piirkonnakomissari, loenduseelsel perioodil peeti neli koosolekut. Loenduspäeval oli loendusameti palvel enamik suuri ärisid poole päevani suletud, et inimesed kodus püsiksid.

Tallinnas sai rahvaarv selgeks juba esimese loenduspäeva õhtuks – Tallinnas elas 50 435 inimest. Paldiskis oli elanike arv (935) selge juba kella 11-ks, Paides, kus elas 2003 inimest, ja Haapsalus, kus elanikke oli 2831, sai loendus valmis loenduspäeva õhtupoolikuks. Rakveres lõpetati loendus 30. detsembril, loendati 3580 inimest. Kõik linnade materjalid saadeti Tallinna 1882. aasta märtsi alguseks.

Mõnel pool maal, nt Kabala ja Põlula mõisas, tekitas rahvaloendus loendatavate seas protesti, sest kardeti koormiste suurendamist. Enamasti lahendati probleemid rahumeelselt, siiski on teada ka kohtu sekkumisi ja karistusi kuni nädalase arestikambris viibimiseni.

1881. aasta loenduse tulemused ja nende avaldamine

Esmane inimeste arvu hindamine toimus loenduspiirkondades (linnades ja kihelkondades), kust Tallinna teatati telegrammiga meeste arv, naiste arv ja elanike koguarv. Juba 1882. aasta veebruaris avaldas Sakala kõigi Liivimaa kubermangu Eesti maakondade ja kihelkondade rahvaarvu (puudus vaid Saaremaa). Selgus, et Tartu maakonnas (mis oli kubermangu Eesti maakondadest suurim) elas ligi 147 000 inimest. Kihelkondadest oli suurim Rõuge, sellele järgnes Tartu Maarja kihelkond.

Loendusele järgnenud 22 kuu jooksul tegutses spetsiaalne loendusbüroo, kus kõik loendusandmed süstemaatiliselt läbi töötati (käsitsi). Muu hulgas tehti algandmetesse ka mõningaid pisiparandusi. Selle töö tulemused publitseeriti aastatel 1883–1885 saksakeelse tabelkogumikuna „Ergebnisse der baltischen Volkszählung : vom 29. December 1881“, mis koosnes kolmest osast (üks iga kubermangu jaoks). Osad jagunesid omakorda köideteks (Liivi- ja Eestimaa jaoks kolm, Kuramaa jaoks kaks köidet), osa köiteid koosnes mitmest vihikust. Lisandus kaartide köide värviliste illustratsioonidega. Üldiselt olid linnade ja maapiirkondade andmed eraldi köidetes.

Täpselt samuti nagu Eestimaal toimus loendus ka Liivimaal, mille viis maakonda (Tartu-, Võru-, Pärnu-, Viljandi- ja Saaremaa) asus Eesti territooriumil. Tartus lisas ülikoolis töötav professor Bernard Körber ametlikele loenduskaartidele küsimusi sanitaarolukorra kohta ja analüüsis saadud andmeid ise. Aastail 1861–1886 töötas Tartus aktiivselt nn biostaatikute rühm, kes analüüsis rahvastiku-, sh ka loendusandmeid mitmes Eesti linnas. Ühtse metoodika järgi valmis ligi kümme rahvastikustatistikaalast doktoritööd.

1881. aasta rahvaloenduse andmetel elas Eestis, s.o Eestimaal kubermangus (ilma Narva linnata) ja Liivimaa Eesti osas (ilma Valga linnata) kokku 881 455 inimest – neist 48,3% mehi ja 51,7% naisi (107,2 naist 100 mehe kohta). Loendusel arvestati eraldi sõjaväelasi, neid oli näiteks Liivimaa Eesti osas 1204, maal 645 ja linnades 558.

1881. aasta rahvaloenduse ettevalmistamise ja läbiviimise kirjeldus pärineb Eestimaa kubermangu loenduskomisjoni sekretäri Paul Jordani märkmetest. Tartu Ülikooli kasvandik, baltisakslane Paul Eduard Jordan (1825–1894) oli rahvusvahelise mainega statistika- ja ajalooeadlane, kelle huviala oli muu hulgas Eesti rahvastiku ajalugu. Jordan oli Õpetatud Eesti Seltsi auliige ja Londoni Rahvusvahelise Statistika Instituudi

Barklay de Tolly monument
Tartus, 1880–90

liige. Kahjuks ei ole nii detailset ja sisukat materjali kõigi ülejäänud rahvaloenduste kohta.

1881. aasta rahvaloenduse andmeid on analüüsitud väga detailselt, põhiliselt kihelkondade ja osalt koguni mõisate kaupa. Kuigi see rahvaloendus korraldati kohalike võimukandjate – Balti rüütelkonna – soovil ja lähtuvalt nende huvist, on eesti rahva seisukohast tegemist äärmiselt väärtusliku üritusega, mis aitab mõista eesti rahvastiku arengut.

Rahvastikupüramiid

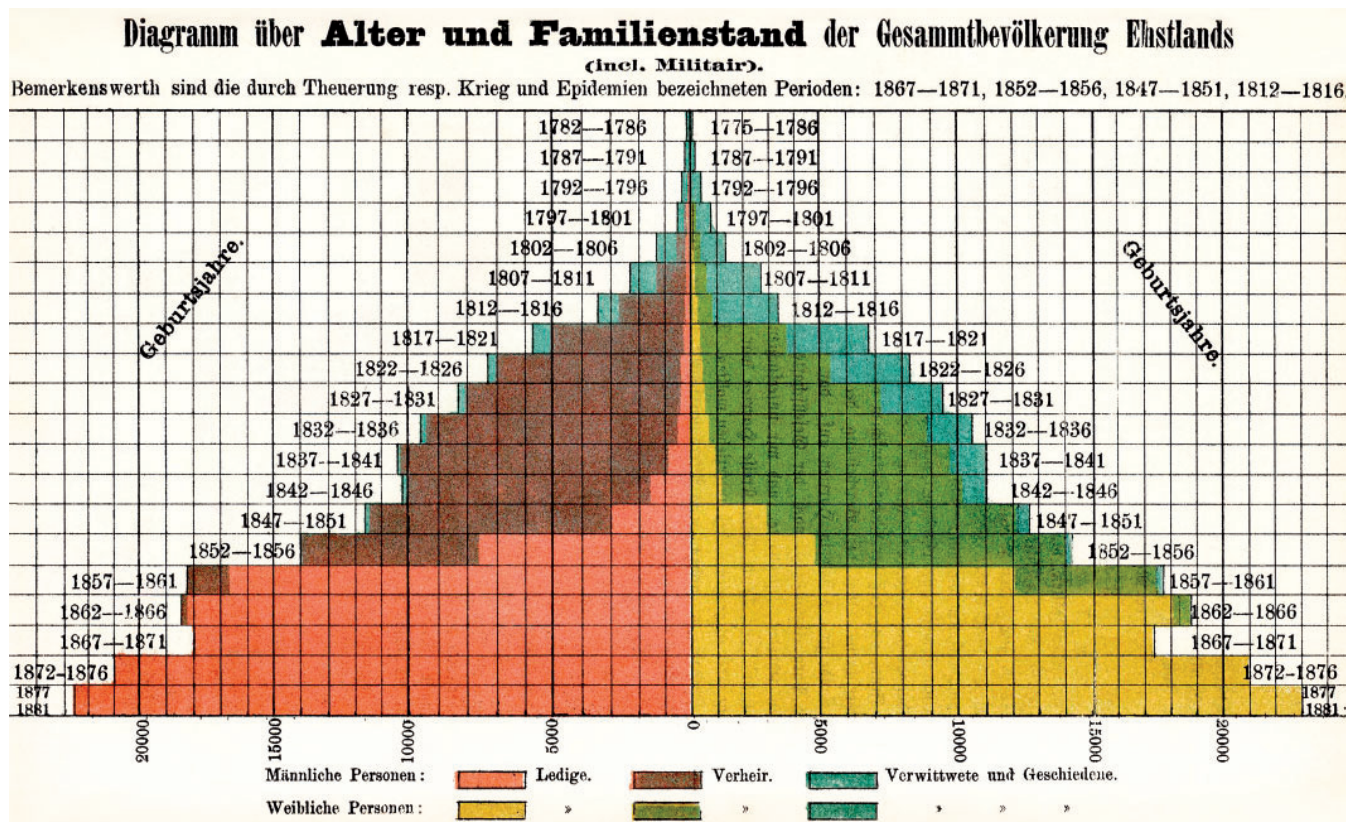
1881. aasta rahvaloenduse tulemusena selgus Eesti rahvastiku täpne soo-vanuskoosseis, mille illustreerimiseks kasutati spetsiaalset graafikut, nn rahvastikupüramiidi. Rahvastikupüramiidis vastab igale viieaastasele vanusevahemikule horisontaalne riba, mille pikkus kajastab selle vanuserühma arvukust – vasakpoolsed ribad kujutavad meeste, parempoolsed naiste vanuserühmi.

Püramiid erineb tavapärasest selle poolest, et siin on peale soo ja vanuse esitatud ka rahvastiku jagunemine perekon-

naseisu järgi, mis on püramiidil märgitud värvidega. Meeste puhul (joonise vasakpoolne osa) tähistab punane vallalisi, pruun abielus ning sinine leski ja lahutatud isikuid. Joonise paremal poolel tähistab kollane vallalisi, roheline abielus ning sinine leski ja lahutatud naisi. Joonise servadesse on trükitud vastavate vanuserühmade sünniaastate vahemikud. 1881. aasta rahvastikupüramiidi paistab silma võrdlemisi korrapärase kuju poolest: peaaegu kogu püramiidi ulatuses on iga noorem vanuserühm arvukam selle naabruses asuvast vanemast vanuserühmast. Ainult 1867.–1871. aasta vanuserühm on varasemast pisut väiksem – põhjuseks nähtavasti ikaldus ja nälg, millega võis kaasneda nii sündimuse vähenemine kui ka laste suurem suremus. Meeste ja naiste püramiidipooled on ligilähedalt sümmeetrilised naiste väikese ülekaaluga. On näha, et naised abiellusid keskmiselt varem ja nagu ka kõigil hilisematel rahvaloendustel oli naiste seas märksa rohkem leski, eriti vanemates põlvkondades.

Rahvastikus oli eestlasi 89,8%, sakslasi 5,3% ja venelasi 3,3%. Rootslasi, juute ja muude rahvuste esindajaid oli kõiki alla 1%. Linnaelanikke oli Eesti- ja Liivimaal 13,4%.

▼ Eestimaa kubermangu rahvastikujaotus 1881. aasta rahvaloenduse andmetel (joonis originaalväljaandest)

Rahvaloendus 28. jaanuaril 1897

Teine Eesti rahvastiku loendus toimus aastal 1897 esimese kogu Tsaari-Venemaal katva loenduse käigus (Vene impeeriumi esimene üldine rahvalugemine). Seda valmistati ette väga pikalt, algselt kavandatud tähtaegu lükati korduvalt edasi. Eesti ajakirjandus kajastas rahvalugemise ettevalmistusi mitu korda, kusjuures märgiti ära ka korduvaid edasilükkamisi. Ettevõtmise grandioossust kirjeldab värvikalt 1897. aasta 23. jaanuari Postimees, kus loendusest ilmub pikk ja põhjalik artikkel: „Tervel Venemaal valitseb kibe tegevus. Täna pöördub algab esimene üldine rahvalugemine. ... pää paneb keeru käima, kui mõtled ... Põhjamaa tarretanud jääväljadest kuni Aasia liivakõrbedeni, kus päike kõrvetab, Läänemere kallastelt kuni Vaikse mere rannani nähakse elavat liikumist...“. Loenduse korraldust selgitab artikli edasine osa: „Kõik, mis nüüd kuulnud ja kätte saadud, katsutakse näärilkuu 28. päeval veelkord järele, et kas see on õige, mis ülesse pandud. Keskpäevaks aga on kõik juba lõpetatud.“ Artiklis selgitatakse ka seda, mida tuleb igal inimesel teha, et see „hiigla ettevõtmine“ õnnestuks: „Rahvalugejad peavad ustavalt ja hoolega oma tööd tegema. Igaüks peab kõigi küsimuste peale selgesti ja õigesti kostma. Kõik küsimused on nii säetud, et igamees nende peale julgusega õieti võib vastata, ilma et temale või tema omastele sellest kuidagi kahju võiks tulla. ... Sarnast üldist rahvalugemist, millel ainus ja üksipäinis teadusline otstarve oleks olnud, ei ole Vene riigis varem olnud. Kuid meie kodumaal ei ole sarnane teadusline rahvalugemine mitte uudiseks. Sest kõik mäletavad ju veel üldist rahvalugemist Läänemere maadel, mis Eestimaa statistika komitee kadunud juhataja nii eeskujulikult korda seadis, et sellest tööst arveteaduselises (statistika-) ilmas suure kiitusega kõneldakse. 15 aasta eest oli meie rahvas näidanud, et tema teaduse tööst mõistab lugu pidada. Pääle teaduslike otstarbe ei ole nüüdsel üldisel rahva-

lugemisel mingeid püüdlusi. Teda ei tarvitata, nagu endiseid revisjonikirjutisi, mitte seks, et rahvale uusi maksusid peale panna.“ Ulatuslik artikkel ilmus rahvalugemise kohta ka Olevikus. Seal selgitati muu hulgas, et kõik loendusedelid lähevad kokkuvõtete tegemiseks Peterburi, aga loendatute arv tehakse selgeks kohapeal ja telegrafeeritakse pealinna. Seetõttu lootis Olevik esmaseid loendustulemusi avaldada peatselt, kuigi kokkuvõtete tegemine võtab arvatavasti mitu aastat aega.

Loendus korraldati keskselt ühtse programmi järgi kogu Venemaal. Loendusmoment oli 1897. aasta 28. jaanuari varahommikul kell 00.00, kusjuures kuupäev oli arvestatud vana (Juliuse) kalendri järgi. Uue (Gregoriuse) kalendri järgi oluks see kuupäev 12 päeva hiljem ehk 9. veebruaril. Vajaliku kvaliteedi tagamiseks tehti loendus kahekordselt nagu võis lugeda ka Postimehe artiklist – kõigepealt toimus eelloendus, mille jooksul saadud andmed mõni päev hiljem loendusel täpsustati. Sisult ja korralduselt sarnanes see loendus üsna suurel määral eelmisega, ainult kolmes kubermangus teostatud loendusega. Et nüüd loendati kõik Venemaa kubermangud, sh ka Narva linn (Narvas koos Jaanilinnaga elas loenduse andmetel 16 599 inimest), oli võimalik andmete töötlemisel Eestimaa kubermangule ja Liivimaa kubermangu Eesti osale lisada ka Narva andmed.

Väidetavalt on selle rahvaloenduse küsitluslehti säilinud Peterburi arhiivides. Loenduse tulemuste kohta pole Eesti ajakirjanduses kuigi palju infot. 1897. aasta 13. veebruari Eesti Postimehes on teade: „Rahvalugemisel olevat mõned isikud imelikke vastuseid andnud, mis küsimusega kokku ei sobi. Kuuldavasti võetakse need isikud vastutusele.“ Loendus-tulemustest teatab Eesti Postimees 27. märtsil: „Rahvaarvud suuremates linnades – Peterburis 1 250 000, Moskvast umbes 1 miljon, Varssavis üle 600 000, Odessas – 460 000, Riias 257 000.

Täielikult avaldati rahvaloenduse tulemused alles kaheksa aastat pärast loendust venekeelses koondteoses „Vene impeeriumi esimene üldine rahvaloendus, 1897“. Igale kubermangule on pühendatud üks köide, võib oletada, et köidete sisu on enam-vähem ühesuguse standardi järgi kujundatud. Need trükised ongi põhiline allikas, mille järgi on võimalik 1897. aasta rahvaloendust kirjeldada.

Eesti andmed sisalduvad põhiliselt kahes köites: „XXI Liivimaa kubermang“ (229 lk) ja „XLIX Eestimaa kubermang“ (125 lk). Igas köites on 25 nummerdatud tabelit, mõni neist koosneb osadest, seega on tabeleid kokku mõnevõrra rohkem. Eestimaa kubermangus loendati neli maakonda, mille keskused olid Tallinn (Revel), Rakvere (Vesenberg), Haapsalu (Gapsal) ja Paide (Veisenstein). Peale nimetatute oli linnade loetelus veel ka Paldiski (Baltiski Port).

Muhu seelik, 2011 >

1 Muhu perekond, 1895

1 Noored naised, Tapa 1897

1 Laulupeo rinnamärk, 1896

1 Töö eest esimesel üldisel rahvaloendusel, 1897

Liivimaa kubermangust asus Eestimaal vaid osa ehk viis maakonda – Tartumaa, Pärnumaa, Viljandimaa, Võrumaa ja Saaremaa (Ezelski), mille keskused olid vastavalt Tartu (Jurjev), Pärnu (Pernov), Viljandi (Fellin), Võru (Verro) ja Kuressaare (Arensburg). Valga maakond erines praegusest ja kuulus koos Valga linnaga (Valk) Lätile, kuigi ligi kolmandik linna elanikest olid eestlased. Eesti kohta kokkuvõetuna on 1897. rahvaloenduse andmeid avaldatud (enamasti hilisemate loenduste taustinfona) ka Eesti Vabariigis ilmunud väljaannetes.

1905. aastal ilmunud kogumikus oli kaks põhiandmete tabelit, milles sisaldasid kohaloleva elanikkonna andmed asustustiheduse, isikute elukoha, soo, sünnikoha, seisuse, emakeele, usutunnistuse ja kirjaoskuse kohta maakondade ja linnade lõikes. Lisandus 25 nummerdatud tabelit, milles esitati detailsemaid andmeid kahe-kolme tunnuse kaupa, sh kohaloleva ja alalise elanikkonna jaotus, elanikkonna jaotus majapidamiste järgi, isikute jaotus vanuse, perekonnaseisu, seisuse, sotsiaalse rühma, hariduse, kirjaoskuse, sünnikoha, rahvuse, usutunnistus, emakeele, tegevusvaldkonna, aga ka puude järgi. Eraldi olid alla-aastaste laste vanusjaotuse tabelid (kuudes) ning välismaalaste jaotus elukohariigi järgi.

Tabelitest ilmneb, et küsimustik oli mahult võrdlemisi sarnane eelmise loenduse omaga. Loenduse väljundis eristati kohalolevat (viibis loenduse hetkel loenduspaigas, kuigi püsielukoht võis olla ka mujal) ja alalist elanikkonda (isiku püsielukoht oli loenduspaigas, kuigi ta ise võis loendushetkel ka mujal viibida). Eluruumi kohta küsimusi ei esitatud. Eelmise loenduse majaelanike ja nende staatuse asemel küsiti majapidamiste koosseisu, sh perekonda kuuluvate ja mittekuuluvate liikmete arvu. Eristati majapidamisi, kus kasutati palgatööjõudu ning küsiti palgatöölise arvu.

Lisandunud oli hariduse teema, mis sisaldas teavet üksnes kesk- ja kõrgema hariduse kohta, kusjuures eraldi küsiti tehnilist ja sõjaväelist haridust mõlemal tasemel. Kirjaoskuse puhul ei eristatud lugemis- ja kirjutamisoskust, nagu seda oli tehtud eelmise loenduse ajal. Põhiline osa haridust sisaldavatest tabelitest piirduski vaid kirjaoskuse või selle puudumise arvessevõtmisega.

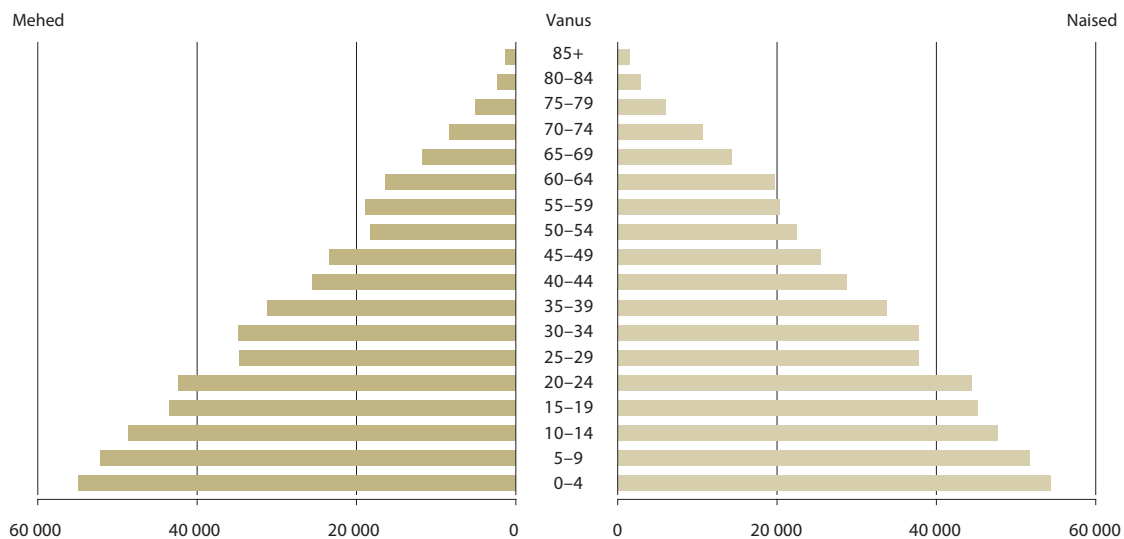
Teine lisandunud küsimuste plokk haaras seisust ja sotsiaalset rühma. Seisustest olid peale talupoegade nimetatud mõisnikud ja vaimulikud. Sotsiaalne rühm sisaldas seisustest peenemat liigendust, nt kaupmehed, ametnikud, linnakodanikud. Mõisnikud jaotati omakorda pärilusmõisnikeks (*potomstvennõje*) ja isiklikeks (*litšnõje*). Enamik muutujatest esines kolmes-neljas tabelis, neist vähemasti ühes oli skaala maksimaalselt detailne. Üsna pikk, ent mitte väga süsteemne oli tegevusalade skaala.

maalselt detailne. Üsna pikk, ent mitte väga süsteemne oli tegevusalade skaala.

Eesti rahvaarv oli 1881. aasta loenduse territooriumil kasvanud 945 068 inimeseni ehk 16 aastaga 7,2%. Kogu Eesti territooriumil elas loenduse andmetel 958 351 inimest. Pisut oli paranenud ka naiste ja meeste suhe: 100 mehe kohta tuli 106,8 naist. Ka 1897. aasta rahvastikupüramiid on korrapärase astmelise kujuga, meestele ja naistele vastavad püramiidi pooled on ligilähedaselt sümmeetrilised. Eestlasi oli 1897. aastal 90,6% rahvastikust ja venelasi 4%. Sakslaste osatähtsus oli kahanenud 3,7%ni, ilmselt oli tegemist venestamispoliitika mõjuga. Linnas elas nüüd 16,9% rahvastikust, seega oli linnaelanike osatähtsus eelmise loendusega võrreldes veerandi jagu kasvanud.

Rahvastiku vanuspüramiid, 1897

Muhulane linu raatsimas, 1913

Pilk ajalukku: Eesti iseseisvumise eellugu ja Eesti Vabariigi sünd

Eesti Tsaari-Venemaa osana 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses

Esimese rahvaloenduse aeg (1881) langes ühte venestamise algusega Eestimaal, represseerima hakati niihästi eestlasi kui ka sakslasi. Kogu haridussüsteem algkoolist kuni Tartu Ülikoolini muutus venekeelseks, eestlastest kooliõpetajad ja ametnikud kaotasid töö ning suur osa neist rändas Venemaale. Asemele saabunud õpetajad ja ametnikud olid sageli umbkeelsed. Selle tulemusena langes isegi kirjaoskus (kui 1886. aastal oskas Eestist võetud nekrutitest lugeda 98%, siis 1901. aastal vaid 80%). Üks venestamise teid oli ka usuvahetus. Hoolimata usuvahetusega kaasnenud (või oodatud) soodustustest (sh tasuta hariduse võimalus) läks „keisri usku“ üle alla 15% eestlastest. Niisiis ei andnud eestlaste venestamiskatsed tulemusi, sest eesti etniline identiteet oli ärkamisajal sedavõrd tugevnenud, et massiline ümberrahvastamine ei olnud enam võimalik.

Üldine majandusareng ja Eesti ühiskonna moderniseerumine jätkus. Ehitati välja raudteevõrk, mis sai alguse 1870. aastatel. 20. sajandi alguseks oli Eestist kujunenud Läti kõrval üks Vene impeeriumi majanduslikult ja kultuuriliselt enamarenenud alasid. Eesti rahva hariduse ja kultuuri tase tõusis, kasvas jõukus ning paranes üldine elujärg. Suurt rolli mängis ajakirjandus ja aktiivne seltsitegevus: 1905. aastal tegutses Eestis üle 500 seltsi ja ühistu, koos rahvusliku haritlaskonna tekkega kasvas rahva poliitiline aktiivsus.

Veel 1917. aastal kuulus üle poole maast baltisaksa mõisnikele ja kolmandik talupoegadest oli maata. Parema elu ja töö otsingul rändasid eestlased 19. sajandi lõpul massiliselt välja Venemaale ja Ameerikasse. 1917. aastal elas väljaspool Eestit viiendik eestlastest (250 000), neist Petrogradis 50 000. Kõrgharidusega eestlastest töötas 40% Venemaal, kus nad tegid karjääri ülikooli professoritena, kindralitena, mõisavalitsejatena.

1905. aasta jaanuaris alanud esimene Vene revolutsioon kandus sama aasta sügiseks Eestisse, kus see oli suunatud nii isevalitsuse kui ka kohaliku baltisaksa ülemkihi vastu. Liiku-

mine saavutas kõrgpunkti 1905. aasta 16. oktoobril, kui Tallinna kesklinnas tulistas sõjavägi poliitilisel manifestatsioonil osalenuid, tappes ja haavates sadu inimesi. Sama aasta detsembris purustasid, põletasid või rüüstasid linnatöölised ja talupoegade salgad Põhja-Eestis baltisakslaste mõisaid. Revolutsiooni mahasurumiseks kasutas tsaarivalitsus sõjaväge, sajad liikumises osalenud lasti maha või saadeti Siberisse. Järgnes uus venestamise laine.

Esimese maailmasõja ja Venemaa veebruarirevolutsiooni mõjud Eestis

Esimese maailmasõja eel rajati Eestisse rohkesti militaarobjekte: Vene Balti laevastiku sadam ja sõjalaevatehased Tallinnas, suurejooneline Peeter Suure nimeline merekindlusvöönd põhjarannikul. Tallinna paigutati 30 000 maaväelast ja 20 000 madrust. Maailmasõja puhkedes rakendati Eesti majandus täielikult Vene sõjamasina teenistusse. Vene väkke võeti ligi 100 000 eestlast, kellest langes umbkaudu 10 000. Kuni 1917. aasta sügiseni jäi Eesti ala sõjategevusest puutumata, siia oli koondatud üle 100 000 Vene sõjaväelase.

Pärast 1917. aasta veebruarirevolutsiooni asusid eesti rahvuslikud poliitikud Venemaa ajutiselt valitsuselt autonoomiat taotlema. 30. märtsil kinnitaski see määruse, millega eestlastega asustatud alad (Eestimaa kubermang ja põhjapoolne osa Liivimaa kubermangust) liideti ühtseks autonoomseks Eestimaa rahvuskubermanguks eesotsas kubermangukomissariga. Esimest korda ajaloos moodustati ühtne eestlaste halduspiirkond.

Eesti Vabariigi sünd ja Vabadussõda

Kui Vene väed olid Esimese maailmasõja lõpul Eestist põgenemas, kuid pealetungivad Saksa väed ei olnud veel kogu maad hõivanud, kuulutas Eesti Päästekomitee olukorda kasutades 24. veebruaril 1918 iseseisvusmanifestiga välja Eesti Vabariigi, mille sakslased otsekohe okupeerisid. Kui Saksa väed

1918. aasta lõpul Eestist lahkusid, püüdis Nõukogude Venemaa Eesti taas endaga liita ja kehtestada siin enamliku režiimi. 28. novembril 1918 alustas Punaarmee pealetungi piirilinnale Narvale ja sellega algas Eesti Vabadussõda, mis kestis 1920. aasta veebruarini. Vabadussõda hõlmas ka kaht relvakonflikti Läti pinnal – võitlust Landeswehriga (suvel 1919) ja valgekaartliku kindrali Bermonditi vägedega (oktoober 1919). Rahukõnelused Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel algasid Tartus 5. detsembril 1919 ja 2. veebruaril 1920 allkirjastati Tartu rahuleping, millega Eesti Vabariik ja Nõukogude Venemaa tunnustasid teineteist, kuulutasid sõja lõppenuks ja panid paika sõjajärgse koostöö piirjooned. Tartu rahuga sai Eesti enesele varem Venemaale kuulunud eesti-vene segaasustusega Setumaa osa koos Petseri linnaga, samuti kolm valda Narva jõe idakaldalt koos ajalooliselt Narvaga seotud Jaanlinna (Ivangorod) kindlusega. Seega oli Tartu rahu järgne Eesti Vabariigi territoorium 47 549 ruutkilomeetrit. Eesti väed kaotasid Vabadussõja lahingutes langenutena ligi 2300 ja haavatutena 13 800 inimest. Summaarne Vabadussõjas hukkunute arv ulatub eri allikate andmeil 5000ni

1918. aastal elas umbes 230 000 eestlast Nõukogude Venemaa territooriumil. Ligikaudu 190 000 neist olid ida poole liikunud alates 19. sajandi teisest poolest, ülejäänud olid endise tsaariarmee sõdurid, sõjapõgenikud või asumisele saadetute järeletulijad. Eesti maa-asulad (kolooniad) paiknesid enamasti Venemaa Euroopa osas, eriti Petrogradi lähedal, kuid ka Kaukaasias, Krimmis, Siberis ja Venemaa Kaug-Idas. Rohkesti oli eestlasi ka linnades, kus nad enamasti olid oskustöölised või teenistujad. Nii oligi 20. sajandi algul Petrograd eestlaste arvukuselt teine linn Tallinna järel. Tartu rahulepingu kohaselt oli Nõukogude Venemaal elavatel eestlastel õigus taotleda Eesti kodakondsust ja kodumaale tagasi pöörduda. Hoolimata suurtest probleemidest teabe levikuga ja enamlaste massiivsest vastupropagandast, täideti 50 000 avaldust 106 000 inimese

kohta, kuid Eestisse tulla lubati neist ainult 40 000-l. See nn optsoonileping oli kahepoolne – soovijatel oli võimalik ka Eestist Venemaale siirduda, kuid lahkujaid oli saabujatest märksa vähem.

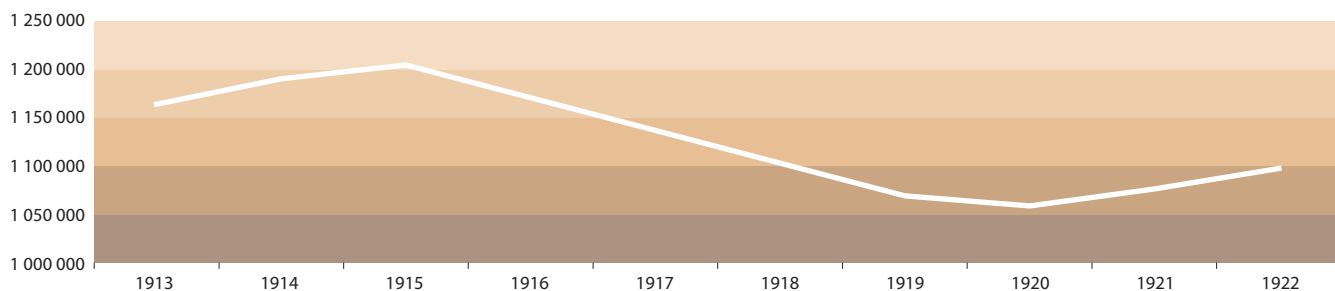
Rahvastikumuutused 1897–1920

1897. aastal elas Eesti tolleaegsel loendusterritooriumil (st ilma Narva ja Valga linnata) 945 000 inimest. Kogu Eesti elanike arvu hinnanguks oli 958 000. Koos tööstuse arenguga kiirelt kasvunud linnades elas iga kuues Eesti elanik, neist omakorda kaks kolmandikku olid eestlased.

Eesti rahvaarvu muutuste kohta kahel järgmisel kümnendil on olemas vaid üsna ligikaudsed hinnangud. Miljoni piir ületati umbkaudu sajandivahetusel, st aastal 1900 (või selle lähiaastatel). Tõenäoliselt kasvas rahvaarv Eestis mõõdukalt kuni 1913. aastani, mil see oli umbkaudu 1 164 000. Loomulik iive oli sel ajal veel positiivne, kuid rahva arvukust mõjutas oluliselt ränne: paljud eestlased rändasid välja paremaid elutingimusi otsima. Sisse rändas Venemaalt niihästi ametnikke kui ka töölisi, viimaseid eriti militaarsetesse suurtööstustesse. Kuigi 1905. aasta revolutsiooni tagajärjed olid valusad, ei mõjutanud need rahvastiku arvukust siiski kuigi palju. Esimese maailmasõja eel paiknes Eestis rohkem ka Vene sõjaväge.

Esimese maailmasõja puhkemine mõjutas rahvastiku arvukust märgatavalt. Esiialgu rahvaarv kasvas (tõenäoliselt olulisel määral sisserände tulemusena), seejärel hakkas kõvasti kahanema. Põhjuseks mobilisatsioon, väljaränne ja sõjakaotused, samuti vähenenud sündimus. Pärast 1920. aastat rahvaarv taas suurenes. Seda põhjustas niihästi territooriumi suurenemine kui ka immigratsioon, st optantide saabumine Venemaalt. Siiski olid Eesti rahvastiku kaotused maailmasõjas ja Vabadussõjas suured, see selgus järgmisel rahvaloendusel, mis korraldati juba 1922. aastal.

Eesti hinnanguline rahvaarv, 1913–1922

Statistikasüsteemi rajamine Eesti Vabariigis

Eesti oli 1918. aastal saanud iseseisvaks riigiks ja 1920. aastal saavutanud võidu Vabadussõjas. Riigi ees oli oluline ülesanne – hinnata oma ressursse, ehitada üles statistikasüsteem, mis võimaldaks pidevalt jälgida majanduses ja sotsiaalelus toimuvat, eriti rahvastikuprotsesse. 1921. aastal loodi Riiklik Statistika Keskbüroo. Selle direktor Albert Pullerits kirjutas 1922. aastal ilmuma hakanud Eesti Statistika Kuukirja esimeses numbris programmilise artikli, milles sõnas: „Iga kultuurriik on sunnitud oma statistiliste andmete kogumist süstematiseerima ja looma mingi statistilise üldkorralduse, sest meie sotsiaalse ja majandusliku elu nähtused on nii üliväga komplitseeritud ja nende nähtuste põhjad on omavahel seotises üksteisega, nii et raske on ilma statistilise tähelepanuta otsustada, missugune nähtus on teistega seotu ja kuivõrd ta teistest nähtustest ära ripub.“

Samas ajakirjas esitab ta ka riikliku statistikakorralduse kava, mis haarab andmete kogumist, eristades ametkondlikke ja laiemalt kasutatavaid andmeid: „Andmed, mida vajavad mitmesugused asutused, peavad üldprintsipi järel Keskbüroo poolt kogutud saama.“ Eriti oluliseks peab ta demograafiliste andmete kogumist, et selgitada rahvaarvu muutumist. „Et tundma õppida sündimuse, suremuse ja abiellu astumise nähtusi, on Riikliku Statistika Keskbüroo organiseerinud nende nähtuste registreerimise individipõhise kaardisüsteemi alusel.“ Nii sai aluse Eesti Vabariigis toimunud kodanlik (st mittekiriklik) perekonnakirjade registreerimine, mis oli praeguse rahvastikuregistri eelkäija. Pullerits loetleb veel rea sündmusi, mida statistikud operatiivselt registreerima peavad – nakkus- ja suguhaigused, kuriteod, piiriületused jne. Elanike aadressid registreeriti aadresslaudades. Haridusstatistika puhul peab ta oluliseks peale koolihariduse valgustada ka koolivälisest haridustööd, kultuuriasutuste tegevust, raamatukogusid. Eriti huvitav on põllumajanduse andmete kogumine. Selleks kaasati 1400 vabatahtlikku korrespondenti, kes 31 küsimusega küsimustiku põhjal tegid vaatlusi põllumajanduskultuuride kasvu, ilmaolude, saagikuse jms kohta.

„Iga kultuurriik on sunnitud oma statistiliste andmete kogumist süstematiseerima ja looma mingi statistilise üldkorralduse, sest meie sotsiaalse ja majandusliku elu nähtused on nii üliväga komplitseeritud ja nende nähtuste põhjad on omavahel seotises üksteisega, nii et raske on ilma statistilise tähelepanuta otsustada, missugune nähtus on teistega seotu ja kuivõrd ta teistest nähtustest ära ripub.“

▲ Eesti Statistika Kuukiri (selles numbris kirjeldatakse rahvaloenduse ettevalmistustööd)

Nagu näitab järjepidevalt ilmunud kuukirjade sisu, käivitus Eesti statistikasüsteem edukalt. Ühelt poolt avaldati kuukirjades andmeid (muu hulgas näiteks siserännet kuude kaupa), kuid teiselt poolt ka sisukaid analüütilisi artikleid. Peale kuukirja ilmus teisigi statistikaväljaandeid, enamik neist varustatud prantsuskeelsete resümeeide või tõlgetega, ka tabelite päised olid kakskeelsed. Et Eesti juhtivad statistikud eesotsas Pulleritsuga pidasid rahvusvahelisi sidemeid ja Eesti statistika-teabe levitamist Euroopas väga tähtsaks, üllitati riiki tutvustavaid väljaandeid ka inglise keeles.

Eesti statistikasüsteemi rajamise ajaks oli viimasest Eesti pinnal toimunud rahvaloendusest (1897) möödunud üle 20 aasta, pealegi oli vahepeal toimunud rida rahvastikuarengut oluliselt mõjutavaid sündmusi: Esimene maailmasõda, mille rinnete saadeti tsariarmee mundris ka palju eesti

noormehi, Vabadussõda oma inimkaotustega, muudatused riigi territooriumis – Vabadussõja tulemusena liideti Eestiga Petserimaa ja kolm Narva jõe tagust valda (osa Ingerimaast). Eelmiste loendustega võrreldes olid rahvastiku hulka lisandunud ka Narva linna elanikud, kes varasematel loendustel olid Eesti rahvastikuarvestusest välja jäänud, sest ei kuulunud Eestimaa kubermangu. Arvestada tuli ka rännet: Tallinnas lõpetasid töö (osalt evakueeriti) Tsaari-Venemaa sõjatehased, suur hulk nende töötajatest lahkus, kuid Vabadussõja järel jäi Eestisse osa Vene valgekaartliku Loodearmee sõjaväelasi, kes olid võidelnud Punaarmee vastu. Peale selle oli Eestisse saabunud mitukümmend tuhat mujal Vene impeeriumi territooriumil elanud eestlast, kes optsiooni korras kodumaale naasid, kuid oli ka optsiooni korras lahkujaid.

Oesaare küla poisid kiigel, Saaremaa 1913

Rahvaloendus 28. detsembril 1922

Rahvaloenduse korraldamine eeldab riigilt teatavat võimekust teha uuringuid, koguda statistilisi andmeid, neid töödelda ja analüüsida. Eesti riigil oli niisugune võimekus olemas.

Esimese rahvaloenduse (ametliku nimetusega I Eesti rahvalugemine või ka demograafiline tsensus) jõuti üpris kiiresti, see toimus juba 1922. aastal. Üldrahvalugemise seaduse võttis Riigikogu vastu sama aasta 27. juunil ja 25. augustil määras Vabariigi Valitsus kindlaks loenduse kriitilise momendi – see oli 28. detsembri varahommikul kell 00.00. Rahvalugemist juhtis keskbüroo, kes hoolimata lühikesest ettevalmistusajast tutvus põhjalikult Euroopa tähtsamate riikide (Saksa, Prantsuse, Inglise, Hollandi, Belgia, Itaalia, Hispaania, Taani, Soome ja Vene) loendusmetoodikaga. Küsimuste valiku juures jälgiti ISI (rahvusvaheline statistikainstituut) kongressil antud soovitusi. Loendusprogrammi arutamiseks loodi Riigi Statistika Nõukogu, mis koosnes ministeeriumide, omavalitsusasutuste ja teiste riigiasutuste, samuti ülikooli esindajatest. Nõukogu koosseis oli väga kõrgetasemeline.

Ettevalmistus- ja korraldustöö

Riigi Statistika Nõukogu koosolekuid rahvaloenduse ettevalmistamisel on üksikasjaliselt kirjeldatud Eesti Statistika Kuukirjas. Alljärgnevas tekstis on valdavalt säilitatud protokollide sõnastus. Esimest koosolekut (2. okt 1922) juhatas Riigi Statistika Keskbüroo juhataja Albert Pullerits, kes esines ka ettekandega loenduse ettevalmistustööde seisust. Kõigepealt kaaluti kinnitatud kuupäeva sobivust. Detsembris küsitlemist soovitas ka rahvusvaheline kongress, samuti toetas loendusaja valikut lootus saada nimelt sel ajal tudengeid loendajateks. Seega leiti, et valitud päev on sobiv, hoolimata rahvastiku oletatavasti keskmisest suuremast liikuvusest jõulude ja aastavahetuse tõttu.

Arutelude käigus otsustati ühendada esimese Eesti demograafilise tsensusega korteriolude uurimine, st korraldada rahva ja eluruumide loendus.

Suurt tähelepanu pöörati loenduse ettevalmistamisele. Selle juures oli oluline linnaplaanide korrastamine ja täiendamine, sest need olid seni üsna puudulikud – selgus, et osal plaanidel puudusid terved linnaosad. Komisjoni protokollist võib lugeda: „Tulevad kvartalid, tänavad, majad ja korterid üles tähendada, muidu ei ole võimalik instruktorite rajoone kindlaks määrata ja ühes sellega on tarvis isegi ligikaudset elanikkude arvu teada saada, et registreerijate arvu kindlaks määrata“. Maakondades arvati töö olevat lihtsam, kuid ka seal oli tarvis elamute arv kindlaks määrata (hinnata) ja koostada kaardid. See pidi Vabariigi Valitsuse otsuse kohaselt olema tehtud 1. detsembriks. „Elamute nimekirjade kokkuseadmise ja valla kaardil ülestähendamise tööd lõpevad 15. oktoobril. Esimeseks oktoobriks oli 118 valda nimestikud juba ära saatnud, 212 valda lubasid saata 15. oktoobriks. Üldiselt kokkuvõttes võib eeldada, et eeltöödega õigel ajal valmis saadakse, ehk selle üle küll omal ajal kartust avaldati.“

Loenduseks moodustati 21 rahvalugemise ringkonda, neist 10 suuremates linnades (Tallinn, Tartu, Narva, Viljandi, Pärnu, Rakvere, Võru, Valga, Kuressaare ja Haapsalu) ja veel üks igas maakonnas (neid oli 11). Ringkondade juhatajateks valiti omavalitsustegelased, kes on rahva seas oma töö ja organiseerimisega tuntud.

Küsimustik

Väga oluline etapp rahvaloenduse ettevalmistustöös oli küsimuste valik. Siin ei aidanud varasemate loenduste kogemustest, sest need olid toimunud hoopis teistsugustes riiklikes ja ühiskondlikes oludes. Selle punkti ettevalmistamiseks kandis korralduskomitee aseesimees Anatol Tooms ette referaadi loendusküsimuste valikust kümnes välisriigis. Seejärel arutati büroo ettevalmistatud materjali loendusküsimuste kohta.

Küsimused jaotati kolme ploki – indiviidi puudutavad küsimused, ühiskonda (tegelikult leibkonda ja perekonda) puudutavad küsimused ja elamisolusid puudutavad küsimused.

sed. Niisiis kaeti täielikult rahva ja eluruumide loenduse standardne programm.

Ankeedi koostamisel arutati iga küsimuse puhul läbi selle esitamise eesmärk ja kaaluti ka võimalikke alternatiive. Mõnel juhul lõppes vaidlus hääletamisega. Järgnevas loetelus on lühidalt märgitud koosoleku protokollis lisatud kommentaaride ja vaidluste sisu.

Isikuandmete küsimused

1. Perekonna- ja eesnimi
2. Sugu
3. Sünniaeg (peeti paremaks alternatiivvariandist *vanus aastates*)
4. Sünnikoht (rände ja põlvnemise selgitamise eesmärgil)
5. Praeguses elukohas elatud aeg
6. Harilik keel (vaieldi selle üle, missugust keelt lugeda harilikuks, s.o tänapäeva mõistes tavakeeleks)
7. Perekonnaseis
8. Haridus: õppeasutus, kus õpitud, kas lõpetatud
9. Kui õpib, siis kus (vaidlust tekitas võimalus küsida haridustaset, kuid see mõte laideti maha, sest koolide ja haridustasemetega vastavus ei olnud vastajatele selge; andmetöötlustes kasutati koolide nomenklatuuri, mis oli olemas)
10. Usk (vaieldi selle vajalikkuse üle; hääletamise tulemus: 11 poolt, 4 vastu)
11. Defektiivsus: pimedad, kurdid, tummad, suuremad kehalised vigastused (otsustati kutsuda kokku ekspertide komisjon küsimuse täpsustamiseks)
12. Nõdrameelsus ja hullumeelsus
13. Professionaalsed tunnused (peamine tööala, ühiskondlik seis, kus töö, mis ametis, kõrvaline tööala, mida peab oma erialaks, kui pole eritööala, siis mis on ülalpidamise allikaks)

Arutelu oli väga intensiivne, statistikanõukogu koosolek lõppes kell pool kaksteist öösel. Järgmine istung toimus 4. oktoobril, jätkati loendusküsimustiku arutelu, esines komisjoni liige Theodor Käärik.

Ühiskonna kohta käivad küsimused

Selle teema all selgitati perekondade ja majapidamiste koosseisu nende liikmete järgi, küsimus esitati iga perekonna ja majapidamise kohta. Lisati ka selgitus.

1. Perekondade arv ja koostis. Majapidamiste arv ja koostis. *Selgitus: Majapidamine on võetud demograafilise mõistena, teatud ühendused, mille järgi jagame isikukaardid. Need ei tarvitse olla perekonnad.*

Selgub, et majapidamise mõiste on sisult lähedane tänapäeval kasutatavale leibkonna mõistele. Leibkonna ja perekonna (tänapäeval *tuumperekond*) paralleelne uurimine,

mida soovivad tänapäeva loenduseksperdid, näitab 1922. aasta rahvaloenduse eesrindlikku taset.

2. Naisterahvaste kohta üldine ja praegu elavate laste arv. *Küsimus on suure tähtsusega sündimuse ja rahva juurdekasvu mõistmiseks. Selgub, et Balti kubermangud on võrreldes muu Venemaaga täitsa erinevas olukorras, meie probleemid on sarnased Lääne-Euroopa riikide, nt Prantsusmaaga. Küsimus: Välja jäävad leskmeeste lapsed? Vastus: Õige, kuid me uurime sündimuse seost emade vanusega. Küsimus: See on väga delikaatne küsimus, kui seda pole võimalik esitada ainult abielus ja lesknaistele. Vastus: Vähe on neid, kes seda salgavad; see pole põhjus küsimuse väljajätmiseks.*

Tehti ka ettepanek küsida töötuse korral selle põhjusi ja tööta oleku kestust. See ettepanek lükati tagasi, meenutades loenduse jaoks sõnastatud põhitingimust – küsimusi peab tsensuses vähe olema ja just seepärast peavad väiksema tähtsusega küsimused välja jääma. Hääletamise tulemusena jäi töötuse küsimus välja.

Samuti nagu leibkondade puhul, on elutingimuste kohta käivate küsimuste loetelus ankeediküsimustele lisatud mõned väljundtunnused (1, 2, 6, 7), mis saadakse alles andmetöötluste tulemusena.

Elamistingimuste kohta käivad küsimused

1. Elamuteks pruugitavate hoonete arv
2. Elumajade arv ühes tühjade elumajadega
3. Majade ehitusmaterjal (vundamendi, seinte, katuse materjalid)
4. Majade korruste arv (eriti pööningu- ja keldrikorrad linnades)
5. Muude ruumide (peale eluruumide) arv majades
6. Elukorterite arv (linnades)
7. Elukorterite arv ühes tühjade korteritega (linnades)
8. Tubade arv elukorterites
9. Köögi ja vaterkloseti olemasolu
10. Ühendus veevärgi ja kanalisatsiooniga
11. Küte
12. Valgustus
13. Korteri elavate isikute suhe korteri peremehega

Vaidluse tulemusel jäeti välja korteri seinte materjal. Niisiis oli eluruumide osa märksa põhjalikum kui 1881. aasta eluruumide uuringus (1897. aasta loenduses eluruumide kohta esitatavaid küsimusi vähemalt väljundtabelite põhjal otsustades ei olnud). Küsiti korruste arvu majas, tubade arvu korteris, köögi olemasolu. Hoone ehitusmaterjalide puhul pöörati tähelepanu peale seinte ja katuse materjali ka vundamendile. Põhjalikumalt käsitleti elamistingimusi – korstna olemasolu asemel küsiti täpsemalt kütmissõimalusi, peale selle selgitati ka valgustuse, WC, veevärgi ja kanalisatsiooni olemasolu.

Kui büroo soovitatud teemad olid ammendatud, hakati arutama küsimusi, mida soovisid lisada tarbijaid ja huvilisi esindavad organisatsioonid.

Karskusseltside toimkond soovis lisada järgmised küsimused:

- Kas on alkoholi tarvitaja või mitte?
- Kas on alkoholi müügi poolt või vastu?

Nende küsimuste üle käis väga tõsine diskussioon. Karskusseltside liit (mille eesotsas oli Tartu Ülikooli legendaarne õppejõud Villem Ernits) pakkus abi ka küsimuste analüüsimisel. Vastuargumendiks oli esimese küsimuse ebamäärasus ja teise küsimuse loendusessse mittesobiv laad. Hääletamisel otsustati küsimused välja jätta (hääletega 9:4).

Arutlusel oli veel hulk lisaküsimusi (keelteoskus, lugemisoskus, kus viimati hingekirjas oli, kes annab ülalpidamist, kui on alaealine, siis kes kasvatab, akende arv korteris, mitu tuba on köetavad, kui palju on korteril sissekäike), kuid need otsustati välja jätta üsna vähese tähtsuse pärast ja seetõttu, et ankeet oli niigi pikk.

Loendusel kasutati kolme loendusdokumenti: isikukaarti (täideti iga isiku kohta ja sisaldas kõiki loetletud isikuküsimusi), korterilehte (sisaldas andmeid ka leibkonna kohta) ja majaümbrikku. Korterileht täideti linnakorterite kohta, see sisaldas korteri aadressi, korteripidaja nime, korrust, tubade ja köökide arvu, andmeid veevarustuse, kanalisatsiooni, tualettruumi, küttesüsteemi ja valgustuse kohta. Kui korterit kasutati ka muuks otstarbeks, tuli sedagi näidata. Veel märgiti korterilehele korteri kasutaja nimi ja iga isiku suhe leibkonnapeaga; märkida tuli ka ajutiselt eemalviibivad pereliikmed ja ajutiselt kohalviibivad isikud koos nende alalise elukohaga. Majaümbrikul fikseeriti maja asukoht (aadress), omaniku nimi, vundamenti, seinte ja katuse ehitusmaterjal, korruste arv, korterite nimestik ja korterite arv korruste kaupa, sh ka pööningu- ja keldrikorrus, majas olevate mitteiluruumide arv ja nimetus. Tühja maja ja tühja korteri kohta küsiti ka selle mitteamastatuse põhjust. Majaümbrikku koguti kokku maja kohta täidetud loendusdokumendid.

Rahvaloenduse teavitus

Propaganda ja üldinformatsiooni eesmärgil otsustati anda välja teavitav brošüür ja üleskutse. Kavandati rohkesti kasutada ajakirjandust – artiklite, üleskutsete jms näol. Mõeldi korraldada kõnekoosolekuid. Nagu seda hiljemgi juhtus, takistas suurejoonelisemate teavitusürituste (nt rändnäitus) korraldamist rahanappus.

Loendust kajastati ajakirjanduses tööpooldest üsna aktiivselt. Näiteks ilmus 1922. aasta 16. detsembri Postimehes temaatiline artikkel Aleksander Kannilt „Rahvalugemiste tähendus“. Samas ajalehenumbri ilmus ka suureformaadiline

„Ainult viis minutit nõuab riik selleks igaühelt. Kodanikud – täitke oma kohuseid rahvalugemise kordaminekuks. Rahvalugemise kordaminek näitab, kas oleme meie väärt Euroopa riikidega kõrvu sammuma.“

▲ Abielupaar koos kahe väikese lapsega, suvi 1922

loosung – „Rahvalugemise andmeid vajab riik, maakond, vald, linn, selts, tööstus, raudtee, pank, kool, tööline, põllumees, õpilane ja iga kodanik“.

Loenduse eelõhtul, 1922. aasta jõululaupäeval avaldas Postimees võrdlemisi põhjaliku artikli „Rahvalugemine“, milles kirjutas: „Ainult viis minutit nõuab riik selleks igaühelt. Kodanikud – täitke oma kohuseid rahvalugemise kordaminekuks. Rahvalugemise kordaminek näitab, kas oleme meie väärt

Euroopa riikidega kõrvu sammuma.“ Edasi hoiatatakse: „Vee-segajad platsis. Riigi statistika keskbüroo teatab: mõnesuguste rühmituste poolt on avaldatud üleskutseid, mis vabariigi valit-suse poolt kinnitatud instruksioonide mõtte vastu käivad ... Näiteks soovitatakse kõigil, kes tunnevad end sakslased olevat, ükskõik mis rahvusest nad on sündinud, end sakslastena üles anda ...“ Artiklis rõhutatakse, et rahvaloenduse andmeid kasu-tatakse ainult statistilistel eesmärkidel, nt rahvaloendusel mär-gitud rahvus ei määra, missugusesse kooli võib lapse panna. Eraldi osadena käsitletakse loendust raudteel, artiklis pöördu-takse loendajate, korteri- ja majaomanike poole, märgitakse, et loenduse eeltööd algavad 26. detsembril kell 11 hommikul ning 26. ja 27. detsembri keskpäeval palutakse majaomanikke ja korteripidajaid olla kohal, et anda eelinfort majaümbrike ja korterilehe täitmise kohta. Kodanike poole pöördumises rõhutati ka seda, et iga kodanik meenutagu loendamise vaja-dust kaaskodanikele ja juhatagu vajadusel seni registreerima-ta isikud rajooni instruktori või ringkonna juhataja poole. Siin-juures viidatakse varem ajakirjanduses ilmunud isikukaardile.

1922. aasta rahvaloendusel osales 17 000 loendajat. Väga edumeelne oli elanike kaasamine – rahvaloenduse komisjon pidas tähtsaks rahva enda osalust rahvalugemisel. Eriseaduses olid ette nähtud komisjonid, mis kutsusid tööle registreerijad, see lõi komisjoni ja registreerijate vahele isiklike suhteid. Komisjoni protokollis on kirjas: „Tuleks otsustada, kuidas seda rahva osavõttu kasutada – kas lasta registreerijatel küsitlus-lehed ja kaardid igaühele koju kätte viia, et igaüks ise täidaks ja registreerijad seda kontrolliksid, või teha täitmine registreeri-jate ülesandeks.“ Otsustati, et registreerijate kontrolli all tuleks võimaluse korral lasta rahval ise isikukaarte täita. Loenduse korraldustöös osalenuid tunnustati mälestusmedaliga.

Komisjon tegi otsuse ka loenduse eelkookuvõtete vormi ja sisu kohta. Eelkookuvõtete vihik kavatseti avaldada veebruaris 1923, s.o napilt kaks kuud pärast loendust. Rahvaarvu lootis komisjon teatavaks teha veelgi varem – juba jaanuaris 1923.

Kavakohaselt ilmus 1923. aastal 78-leheküljeline bro-šüürina väljaanne „Esimese üldrahvalugemise eelkookuvõt-
ted“, 1923. aasta oktoobris, vähem kui aasta pärast loenduse toimumist avaldati ka 60-leheküljeline brošüür „1922. a. üld-rahvalugemise andmete läbitöötamise plaan ja tabelite sisu“. Nagu ka teised Statistika Keskbüroo trükised, on needki raamatukesed kakskeelsed – eesti keele kõrval on tekstid osa-liselt esitatud prantsuse keeles. Tegemist on meetoodiliselt põhjaliku materjaliga.

Väljaande sissejuhatuses kirjutab Albert Pullerits: „Kui meil rahvalugemise korraldamise juures oli võimalik kasu-tada välisriikide kogemusi, siis polnud seda võimalust, kahjuks, täiel määral programmi kokkuseadmisel läbitöötamise juures. ... Välisriikides enamjaolt läbitöötamine on rajatud hoopis teistsugustele alustele, on võimalik läbitöötamist ette võtta

1922. aasta rahvaloenduse mälestusmedal

suuremate kuludega, tarvitades kallimaid masinaid ja suure-mat hulka tööjõudu. Meil oli soov kõiki andmeid saada võima-likult vähemate administratiiv-üksuste kohta. Meil tuli selle-pärast täiesti iseseisvalt teed rajada. Sellegi peale vaatamata valmis läbitöötamise plaan võrdlemisi ruttu. Tema läbiaru-tamisest võtsid osa kõik keskasutused ja valitsused ja palju üksikuid erasikuid. Koostöötamine oli täielik. Ühelt poolt oli see muidugi kasulik, andes keskbüroole suuremat poolehoidu ja kandes töösse suuremat hoogu. Teiselt poolt aga raskendas see läbitöötamist ennast, seades üles suuremaid soove ja nõudmisi.

Nüüd, kuna suurem osa läbitöötamisest on juba lõppemas, võib siiski konstateerida, et vaatamata üksikute puuduste peale, mis ette tulnud, pearesultaat on saavutatud. Andmed on läbi töötatud ruttu, palju laialisemalt kui enamjaos välisriikides.“

Andmetöötlus

Andmete läbitöötamine keskbüroos algas nende kontrollimi-sega, kontrollioperatsioonid on juhendis täpselt kirjeldatud. Mõned tunnused – haridus ja tööharu – oli tarvis kodeerida. Kontrollimise käigus võrreldi majade arvu varem üles kirju-tatud elamute arvuga. Suurem osa puudusi oli võimalik ma-terjalide põhjal parandada, kuid tehti ka järelepärimisi, eriti linnadesse. Üksikasjalikult kontrolliti ajutiselt kohalviibinud ja ajutiselt eemalviibinud isikuid. Kontrollimisel tuli ilmsiks juh-tumeid, kus isik oli registreeritud kaks korda. Sel juhul kõrval-dati isiku kohta see kaart, mis oli ilma temata täidetud.

Esimese tänapäevase elektronarvuti loomiseni oli jäänud enam kui kaks aastakümnet. Ometi on Eesti rahvaloendusi nende algusest peale iseloomustanud tehnoloogiline eesrind-likkus. Kui 19. sajandil oli andmetöötluses oluline roll loendus-

dokumentide sorteerimisel, siis võeti Eestimaal juba 1881. aastal loendusdokumentidena kasutusele kaardid, mis sorteerimise seisukohast olid kõige sobivamad. 1922. aasta loendusel astuti järgmine samm. Loenduse jaoks telliti Pariisist kaks spetsiaalselt rahvaloenduse jaoks konstrueeritud arvestamismasinat. Need olid oma ajastu tipptasemel tooted ja varustatud ka trükiseadmega. Eestis kasutati neid masinaid isikukaartide töötlemiseks. Selleks sisestati kaartide andmed klaviatuuri ja numeraatorite abil ükshaaval masinasse. Klaviatuur võimaldas luua lihtsaid programme erinevate tabelite koostamiseks ühekordse andmesisestuse tulemusena. Osa sorteerimisprotseduure tehti siiski käsitsi – materjalid sorteeriti kõigepealt haldusüksuste, isikukaardid lisaks ka soo järgi.

Masinate tööajaks kavandati 22 tundi ööpäevas. Masinal töötas kaks inimest: etteütleja ja arvestaja. Kaarte töödeldi haldusüksuste (nt valdade) kaupa. Kui valla andmed olid sisestatud, määras arvestaja, missuguste tunnuste järgi tuli andmed sorteerida ja summeerida ning masin trükkis välja vajalikud tabelid. Tabelid olid publikatsioonide lähtematerjaliks – need lõigati lahti ja kleebiti sobivalt kokku, arvud summeeriti vastavalt lisaprogrammidele ja lõpuks laoti uuesti trükkimiseks (fotografeerimisele tuginevat tehnoloogiat siis veel ei tuntud). Sel viisil oli hinnanguline materjali töötlemise aeg riiklikult tähtsate küsimuste puhul ligikaudu poolteist aastat, kusjuures masinate kasutamine kiirendas loendusandmete töötlemist umbes kaks korda.

Rahvaloenduse väljund

Juba 30. detsembril kirjutas Postimees: „Rahvalugemine hästi korda läinud. Andmed on juba kätte saadud Tallinnast, Rakverest ja Viljandist... Mujalt tulevad andmed 2. jaanuariks. Ruhnu saarele sõidetakse rahvalugemist toimetama lähematel päevadel erilaevaga.“

Pärast „Andmete läbitöötamise plaani“ (1923) avaldamist asus statistikabüroo loendustulemusi süstemaatilisel avaldamis reas väljaannetes. Kõigepealt nägid trükivalgust koondköited „Vihk I, Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis“ (1924, 88 lk), „Vihk II, Üleriikline kokkuvõte: tabelid“ (1924, 187 lk) ja „Vihk III, Rahva tööala ja ühiskondline kihitus“ (1925, 83 lk). Järgnes 9 vihikut üksikmaakondade kokkuvõttega (numeratsioon viihik IV–XI, kusjuures vihik VII sisaldas osi a ja b). Paralleelselt avaldati materjale ning analüüse Eesti Statistika Kuukirjas.

1922. aasta loendusel analüüsiti niihästi faktilist (kohalolevat) kui ka alalist (harilikku) rahvastikku.

Faktilisteks elanikeks arvati instruksiooni järele isikud, kes

a) 27/28. detsembri öösel vastavas korteris asusid ehk 28. detsembril sinna tulid, kui nad enne seda juba kuskil registreeritud polnud,

b) kes harilikult korteris elasid, kuid öösel (ehk 28. dets päeval) väljaspool korterit vahi peal, vahikorras, teenistuskohustuste täitmisel ehk võõrsil olid, kui nad mitte väljaspool administratiivüksuse (valla, alevi, aleviku, linna) piire ei olnud.

Nende hulka ei kuulunud aga haiged, kes haigemajades ravitsemisel, arreteeritud isikud, kes nendes kohtades (haigemajades, vangimajades) üles kirjutati.

Kui isik ainult 28. dets päevaks teise administratiivüksuse piirkonda (linna, valda) on sõitnud ja seal mitte kindlas peatuskohas ei peatunud, nii et arvata võis, et teda seal ei registreerita, sai tema isiklik kaart tema alalisel elupaigal täidetud. Nende seas arvati ka rinnalapsed ja lapsed, kes 27/28. detsembri öösel kuni kella 12 sündinud, samuti ka peale keskööd surnud isikud. Ei saanud arvatud peale keskööd sündinud ja enne keskööd surnud.

Ajutiselt kohalviibivaks arvati

- reisil viibivad ja võõrsile tulnud isikud
- töölised, kelle kodu mujal asus ja kes aeg-ajalt seal käisid
- kõigi koolide ja muude õppeasutuste alalised õpilased, kelle kodu mitte selles haldusüksuses ei asu, kus ta ise rahvalugemise ajal viibis
- sõjaväelased ajutisel puhkusel
- mungad ja nunnad väljaspool kloostrit

Ajutiselt äraolevaks arvati kõik alalistest korterielanikest äraolevad isikud. Harilik rahvaarv saadakse, kui faktilisest rahvaarvust võetakse maha ajutiselt kohalviibinud ja lisatakse ajutiselt äraolnud isikud.

Tabelid on koostatud valdavalt faktilise elanikkonna kohta. On märgitud, et kahe elanike tüübi vahel ei olnud erinevused suured, kuigi tegemist oli pühade ajaga, mil külaskäimine tavalisest sagedam.

„Läbitöötamise plaanis“ käsitletakse üksikasjaliselt kõiki loendustunnuseid ja nende määratlusi, kirjeldatakse niihästi loendusel registreeritud kui ka tabelites kasutatavaid liigendusi, samuti reegleid, mille järgi asendatakse puuduvaid väärtusi (kui see on võimalik). Hariduse arvestamisel kasutatakse ka lõpetamata haridustasemeid.

Haridust küsiti sellel rahvaloendusel mitte haridustasemete, vaid lõpetatud koolide kaupa. Peale selle küsiti ka kirjaoskust. Koolid kodeeriti vastavalt haridustasemetele olemasoleva Eesti koolide loetelu järgi, mis sisaldades nii eestiaegseid kui ka tsariaegseid koole. Viimaste seas on kindlate koolide kõrval ka mõned üldnimetused, mis ei ole seotud Eestiga ja nähtavasti võimaldavad määrata haridust ka välismaal õppinud isikute korral.

Loendusel kasutati järgmiseid haridustasemeid:

- algharidus
- kõrgem algharidus, üldine
- kõrgem algharidus, kutseline
- kesk-erikooli haridus

- keskharidus, üldine
- keskharidus, kutseline
- ülikooliharidus

Peale nimetatud tasemete kasutati hariduse puhul väljendeid pole koolis käinud; kirjaoskajad, kool ülesandmata; kool ülesantud, hariduse liik teadmata.

Mitme taseme korral võeti arvesse kõrgeim. Haridust ja kirjaoskust käsitleti eraldi, sest selgus, et kirjaoskamatute seas oli ka erinevaid haridustasemeid lõpetanuid – ka vaimse või füüsilise puudega inimesi. Kavandatud tabelid sisaldasid ka mitme tunnuse kombinatsioone.

Rahvaloenduse tulemused

Rahvastikumuutuste selgitamiseks määrati 1922. aastal kindlaks ka 1881. aasta ja 1897. aasta loenduse piirkonna rahvastik. Selleks lahutati koguelanikkonnast Tartu rahu tulemusena Eestiga liidetud territooriumi ning Narva ja selle lähikonna elanikud. Selgus, et sõjakaotustest hoolimata oli Eesti rahvarv 1881. aasta loenduse territooriumil kasvanud 999 473 inimeseni, s.o viimasest loendusest (1897) möödunud 25 aasta

Rahvastikupüramiid ei ole enam püramiidikujuline nagu eelmise rahvaloenduse ajal, vaid näitab sõja karme jälgi.

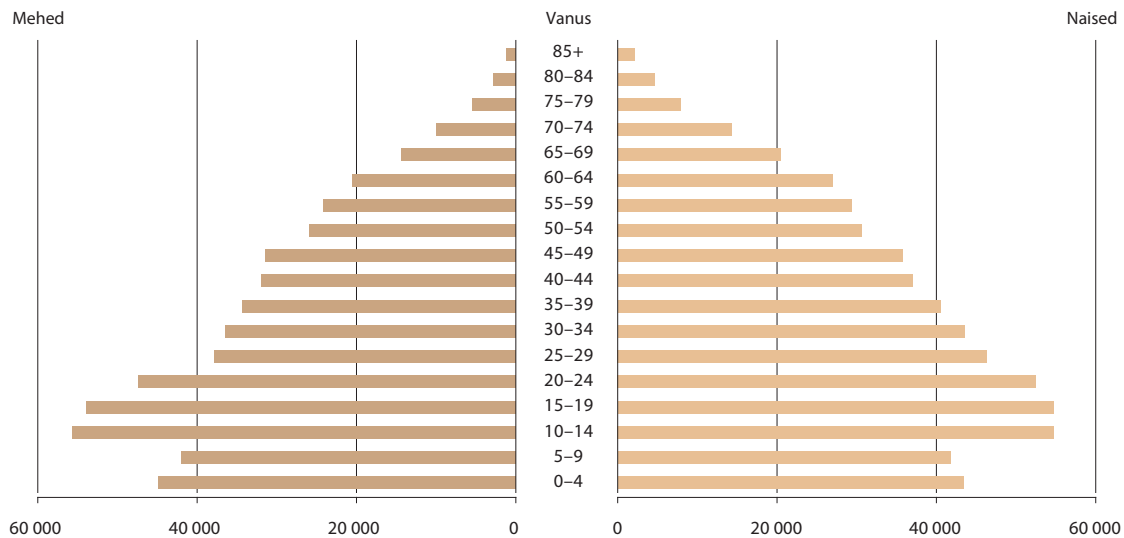
jooksul 5,8%. Rahvastikumuutusi oli mõjutanud nii sise- kui ka välisränne. Rahvastiku koguarv Eesti Vabariigi territooriumil, mis oli mõnevõrra suurem 1881. aasta loenduse alast (lisandus Narva linn, suur osa Petserimaast ja kolm Narva jõe tagust valda), oli 1922. aasta loenduse andmetel 1 107 059 inimest. Sõja järelmõjuna oli aga taas halvenenud naiste ja meeste suhe: 100 mehe kohta tuli 112,8 naist.

Rahvastikupüramiid ei ole enam püramiidikujuline nagu eelmise rahvaloenduse ajal, vaid näitab sõja karme jälgi. Ühelt poolt on näha, et 20–40-aastaste puhul on püramiid selgelt ebasümmeetriline: meeste poolel on ribad märksa lühemad, markerides sõjakaotusi. Teine püramiidi eripära seostub kahe noorema vanuserühmaga – kuni 4-aastaste ja 5–9-aastaste põlvkond on vanematest märksa väiksema arvukusega. Need on maailmasõja eel ja ajal (aastail 1913–1917) ning vahetult

V Eesti vabadussõdalased püssidega

Rahvastiku vanuspüramiid, 1922

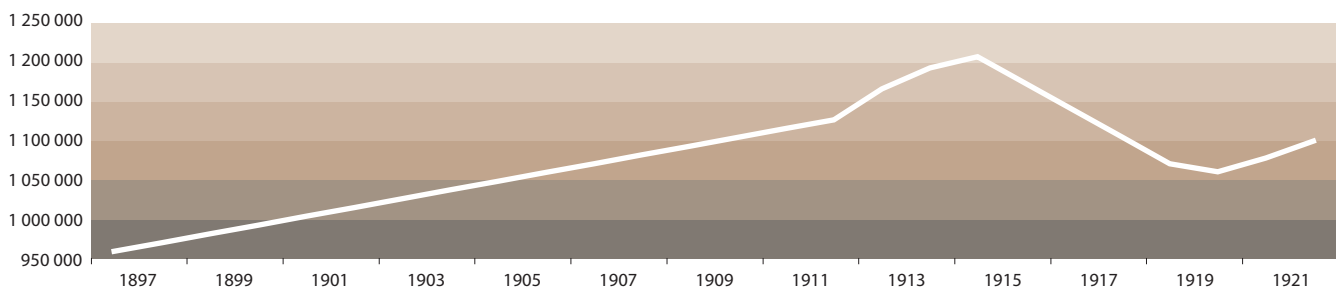
selle järel (1918–1922) sündinud põlvkonnad, mis on varasematest ligi veerandi võrra väiksemad. Siinjuures tuleb märkida, et kuigi sõjajärgne põlvkond on sõjaaegsest pisut arvukam, pole kaugeltki tegemist sündimuse märgatava tõusuga sõja järel, nagu seda sageli mitmel pool (ka Euroopas) on esinenud.

Eestlaste arv oli eelmise loendusega võrreldes küll kasvanud ja ulatus ligi 970 000ni, osatähtsus oli aga vähenenud 87,6%ni. Suurenenud oli peamiselt venelaste osatähtsus (nüüd oli neid 8,2%, sest lisandunud territooriumidel oli rahvuskoosseis üsna kirju ja enamasti oli neis piirkondades ülekaalus vene rahvusest elanikkond). Sakslaste osa rahvastikus

oli kahanenud 1,7%ni, rootslasi ja juute oli alla 1%. 1922. aasta rahvaloendusel arvestati (erinevalt hilisematest loendustest) setusid omaette rahvusrühmana, neid oli ligi 15 000 ehk 1,4% rahvastikust. Muu hulgas elas 1922. aasta rahvaloenduse ajal Eestis üle 18 000 kodakondsuseta isiku, neist enamik olid Eestisse jäänud Vene valgekaartlased.

Linnaelanike osatähtsus oli kasvanud 26,5%ni, koos alevitega oli linnaelanikke aga üle 318 000 inimese ehk 29% rahvastikust. Seega oli linnaelanike osa võrreldes eelmise loendusega suurenenud koguni kaks kolmandikku. Seda põhjustas ühelt poolt olemasolevate linnade kasv, teiselt poolt aga ka uute linnade ja alevite teke.

Eesti hinnanguline rahvaarv, 1897–1922

Pilk ajalukku: Eesti Vabariik aastail 1922–1934

Napi kahekümne aasta jooksul Vabadussõja võidust kuni Nõukogude okupatsioonini arenes Tsaari-Venemaa Liivimaa ja Eestimaa kubermangu nabi haridusega maarahvast, keda valitses saksakeelne Balti mõisnik ja venekeelne kroonuametnik, iseseisev ja iseteadev Eesti Vabariigi kodanik, kes tuli toime riigi valitsemise ja kaitsmisega ning suutis paljud eluvaldkonnad arendada samale tasemele Euroopa vanade riikidega. Olulisim osa sellest arengust toimus kahe Eesti Vabariigi rahvaloenduse vahel aastatel 1922–1934. Kuigi see on üldiselt rahva majanduse ja kultuuri edulugu, esines ka sel perioodil probleemseid aastaid ja tagasilööke – poliitilises mõttes oli raskeim katsumus 1924. aasta 1. detsembri putši- või hõivekatse.

Majanduslikus mõttes oli noorele Eesti Vabariigile raskeim katsumus 1929. aastal alanud ülemaailmne majanduskriis, mis jõudis Eestisse aasta hiljem. Hinnalangus, sisseveopiirangud ja keelutollid maailmaturul ning siseturu kokkukuivamine tabasid valusalt nii põllumajandust kui ka tööstust. Kriisiaastail vähenes toodangu koguväärtus põllumajanduses 45% ja tööstuses 20%. Ekspordi järsk pidurdumine mõjutas negatiivselt Eesti väliskaubandust ning üleilmsed finantsvapustused tabasid raskelt ka riigi rahandust. Kiiresti langes elukvaliteet, vähenesid sissetulekud, plahvatuslikult kasvas tööpuudus. Majandusolukorra halvenemisega kaasnes elanike rahulolematuse kasv. Rahvastiku arengus oli see periood siiski üsna rahulik. Rändeprotsessid rahunesid, perioodi lõpupoole lähenes rändesaldo nullile. Iive oli nullilähedane, langedes kergelt miinuspoolele vaid majanduskriisi tippaastail, mõningane rahva arvukuse kasv toimus peamiselt oodatava eluea pikenedamise arvel.

Haldusjaotuse muutused

Esimest korda määrati Eesti Vabariigi territoorium kindlaks Tartu rahu tulemusena, selle suurus oli üle 47 500 ruutkilomeetri. Eesti Vabariigi ja Läti Vabariigi vahel määrati riigipiir kindlaks

19. oktoobri 1920. aasta konventsiooniga ja see demarkeeriti aastail 1921–1922. Varem Lätile kuulunud kakskeelse elanikkonnaga Valka linn poolitati, selle Eesti osa sai nimeks Valga. 1937. aastal oli Eesti vabariigi pindala 47 549 ruutkilomeetrit. Kuni 1934. aastani muutus iga rahvaloenduse puhul mõnevõrra arvestuslik pindala. Enamik muutusi olid väheolulised, kuid erinevus 1897. aasta ja 1922. aasta loenduse vahel oli küllaltki suur, haarates pindala, millel 1922. aastal elas üle 107 500 inimese ehk ligi 10% riigi elanikkonnast.

Riigi territooriumi muudatused põhjustasid muudatusi ka haldusjaotuses. Olemasolevale üheksale maakonnale (Harjumaa, Virumaa, Läänemaa (mille koosseisu kuulus ka Hiiumaa), Saaremaa, Järvamaa, Pärnumaa, Viljandimaa, Tartumaa ja Võrumaa) lisaks loodi kaks uut maakonda. Lätiga külgnev Valgamaa moodustati põhiliselt naabermaakondade – Viljandi-, Tartu- ja Võrumaa – arvel ja selle keskuseks sai piirilinn Valga. Teine uus maakond oli Petserimaa, mis hõlmas põhiliselt Tartu rahu tulemusena lisandunud territooriumi. Narva linn, sellega seotud Jaanilinn ja Narva jõe tagused piirkonnad lisandusid Viru maakonnale.

1922. aastal oli Eestis 18 linna. Juba eelmistel loendustel olid linnaõigustes olnud Tallinn, Haapsalu, Kuressaare, Paide, Paldiski, Pärnu, Rakvere, Tartu, Viljandi ja Võru. Neile lisandusid varem Vene piirides olnud Narva ja Petseri ning uued linnad Nõmme, Põltsamaa, Tapa, Tõrva, Türi ja poolitamise tulemusena tekkinud Valga. Tallinna elanike arv oli 122 419, suuruselt järgmised olid Tartu 50 342, Narva 26 912 ja Pärnu 18 499 elanikuga. Eriti kiiresti kasvas Tallinna lähilinn Nõmme, kus 1922. aastal elas 5150 inimest ja mis oli elanike arvult kaheksas linn Valga, Viljandi ja Rakvere järel. Peale selle oli Eestis 17 alevit, enamik neist on nüüdseks kasvanud linnadeks. Suurimad alevid (enam kui 2000 elanikuga) olid Mustvee, Kunda ja Narva-Jõesuu.

Statistika Eesti Vabariigis

Juba esimesed statistika kuukirja numbrid üllatavad oma sisukuse ja tihedusega. Tähelepanu väärib ka väljaande rahvusvaheline orientatsioon: kõik tabelite päised, sisukorrad ja jooniste selgitavad tekstid on esitatud kahes keeles – peale eesti keele ka prantsuse keeles. Tegemist on huvitava üleminekuga – kui eelmiste rahvaloenduste materjalid olid publitseeritud saksa (1881) ja vene keeles (1897), siis nüüd otsustasid autorid astuda sammu Euroopa poole ja loobuda seni omasest „kohalikest keeltest“. Valik on igati põhjendatud – sel perioodil oli prantsuse keel levinumaid rahvusvahelise suhtlemise keeli, mis leidis eriti intensiivset kasutust nimelt statistikas.

Artiklist „Noorsõdurite pikkus, kaal ja käejõud“ selgub, et 1930. aastate noormehed olid tänapäeva eakaaslastest märksa lühemad ja kergemad. Noormeeste keskmine pikkus oli 171,7 cm ja kaal 67,4 kg. Esitati ka arvukamate vähemusrahvuste esindajate andmed – venelaste pikkus oli 169,1 cm ja kaal 65 kg, sakslaste ja rootslaste pikkus ja kaal vastavalt 174,8 cm ja 67,6 kg ning 171,45 cm ja 65,3 kg. Selgub, et eestlaste pikkus ei olnud kogu riigi ulatuses ühesugune, vaid ilmnis pikkuse langus loode-kagu suunas. Teenistuse vältel kasvas noormeeste

Ekspordi järsk pidurdumine mõjutas negatiivselt Eesti väliskaubandust ning üleilmsed finantsvapustused tabasid raskelt ka riigi rahandust. Kiiresti langes elukvaliteet, vähenesid sissetulekud, plahvatuslikult kasvas tööpuudus.

kaal 1–2 kg. Enamikul noormeestest oli parem käsi tugevam, kusjuures keskmine dünamomeetri abil mõõdetud käejõud oli 45 kg.

Alkoholi, sh eriti kange alkoholi tarbimine on Eestis olnud probleemiks alates sellest ajast, kui siinmail õpiti viina pruulima ja mõisnikud selles endi jaoks tulusa äri avastasid. Eesti Vabariigis toimus arvestatav alkoholipoliitika, sealhulgas oli silmapaistvalt aktiivne ühiskondlik karskusliikumine. Selle tulemusi kajastab artikkel „Alkoholijookide tarvitamine“, millest järeldub, et aastatel 1928–1932 langes keskmine alkoholi tarbimine (arvestatuna 40%-liseks viinaks) 7,3 liitrit 4,4 liitrini.

Pärnu 9. üksikjalaväepataljon, 1920–30ndad

Rahvaloendus 1. märtsil 1934

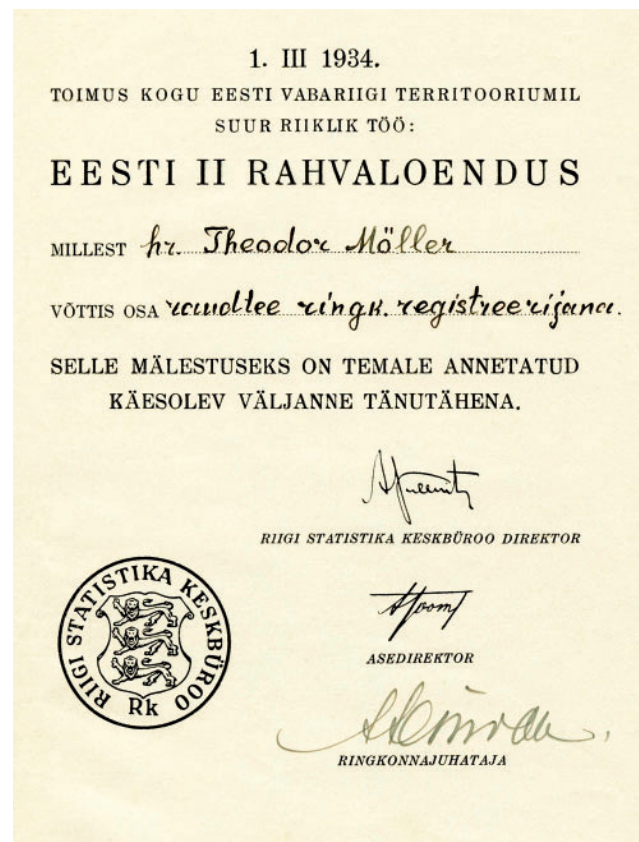
1934. aasta rahvaloendus oli algselt kavas neli aastat varem, kuid see lükati majanduskriisi tõttu edasi. Olemuselt oli loendus sarnane eelmisega, selle korraldust hinnati kõrgelt ka rahvusvaheliselt. Loendusleht sisaldas 24 küsimust.

Ka selle rahvaloenduse teavituses kasutati aktiivselt ajakirjandust. 1934. aasta 28. veebruari Postimehes avaldati artikkel „Mida peab igaüks teadma rahvaloendusest“. Pealkirja all oli suures kirjas alapealkiri „Rahvaloenduse andmeid kasutatakse ainult statistikaks ja neid ei anta välja ühelegi teisele asutusele ega isikule“. Selgitatakse loenduse korda: „Rahvaloenduse päevadeks on 26., 27. ja 28. veebruar. Ühel neist päevist tuleb teie juurde rahvaloendaja ja palub teie kohta mitmesuguseid andmeid, mis ta kannab teie nähes vastavale valmistrukitud lehele ja võtab teilt allkirja, et olete andnud õiged vastused. Rahvaloenduse kriitiliseks silmapilguks on kesköö 28. veebruari ja 1. märtsi vahel. Sellepärast külastab rahvaloendaja teid veelkord 1. märtsil, et küsida, kas oli elanike arv öösel kell 12 seesama, mis oli eelnevalt kirja pandud.“ Teavitusartiklis on ka lõik „Salajaste teadete andmine“, milles selgitatakse võimalust esitada soovi ja küllalt kaaluka põhjenduse korral isikuandmed kinnises ümbrikus. Peale selle märgitakse, et andmete esitamisest keelduvad võetakse kohtulikule vastutusele rahukohtu nuhtlusseaduse paragrahvi 29 alusel.

Ka Päevalehes oli 28. veebruari numbri esiküljel loendus-teemaline artikkel pealkirjaga „Rahvaloendus algas“ alapealkirjadega „Suurest inventuurist“ ei pääse keegi – 18 000-liikmeline rahvaloendajate malev. Kriitiline moment saabub keskööl vastu 1. märtsi“. Selles artiklis selgitatakse, et kõik loendusega seotu toimub kindla korra järgi ja iga liigutuse jaoks on olemas reeglid. Selgub aga, et Tallinna piirkonnas tuli loendajaist puudus ja seetõttu võeti loendajateks ka 30 Tallinna garnisoni sidepataljoni sõdurit.

Eelmise rahvaloendusega võrreldes küsiti lisaks, kui kaua vastaja on selles elukohas elanud ja kus ta elas 1922. aasta loenduse ajal (eesmärk selgitada rännet), milliseid keeli peale tavakeele kõneleb, kui elab abikaasast lahus, siis kui kaua, mitu aastat on olnud abielus, kui mitu aastat on kestnud vii-

mane abielu. Naistelt küsiti sündinud laste arvu ja neist viimases abielus sündinuid. Mõnevõrra täpsustati ka hariduse ja töötamisega seotud küsimusi, et selgitada töörännet. Töötutelt küsiti, mis ajast on nad töötud ja kui kaua enne töötuks jäämist töötasid. Küsimus oli ka töötamist takistavate puuete ja haiguste kohta. Ülalpeetavatelt küsiti, mis alal ja kellena töötab ülalpidaja. Küsimusi lisandus ka majade ja korterite kohta, näiteks küsiti, mitmes toas magatakse.

↑ Vabatahtlikele rahvaloendajatele kingitud mälestusraamatu tiitelileht

Loendajate arv ei erinenud oluliselt eelmise loenduse omast, kuid nende töö oli korraldatud mõnevõrra teisiti – teatava hierarhilisusega, mis tagas parema kontrolli töötulemuste üle. Ka 1934. aastal töötasid loendajad tasuta, osalemise eest aga said nad statistikabüroolt mälestuseks raamatu „Eesti arvudes. Eesti 1934. a. rahvaloenduse mälestuseks“. Tähelepanuväärne on, et see mälestusraamat ilmus juba 1934 (loenduse aastal), kuid sisaldas värskeid rahvaloenduse tulemusi – tõsi küll, eelkõikuvõtete kujul.

Raamatu sissejuhatuses nenditakse:

„Majandusliku surutise tõttu kaua viibinud II rahvaloendus teostati erakorralistes oludes ja ebatavaliselt lühikese ettevalmistuse järele. See tundus koormavana tegelastele ja paljud kaastöötajad omis aruandeis rõhutavad, et loenduse ettevalmistamiseks oleks soovitatav pikem ettevalmistustöö. Vaatamata sellele on loendusel saavutatud materjal peale kontrolli ja paranduste siiski täiesti rahuldav ja II rahvaloendust võib pidada hästi kordaläinuks.

See tagajärg on saavutatud kogu tegelaskonna suure ja püüdliku töö tulemusena, mille eest rahvaloenduse personal – arvult ligi 18 000 – on teeninud ära kogu rahva parima tänu.

Rahvaloenduse andmete töötlemine kestab üle aasta ja lõpptulemused ilmuvad 1934/35 aasta talve kestel. Käesoleva väljaande ilmumisajal on kasutada seni vaid eelkõikuvõtte, mis teostati paar päeva pärast rahvaloendust.“

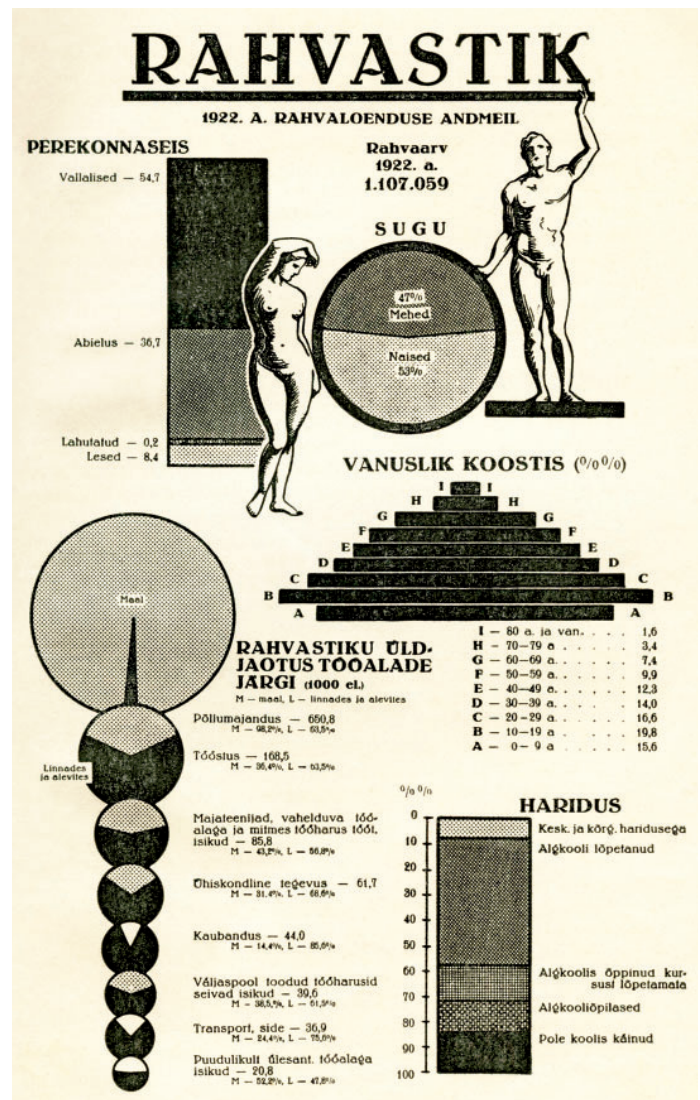
Peale rahvaloenduse esialgsete tulemuste (3 lk) sisaldab mälestuseks kingitud raamatuke veel 70 leheküljel lühianalüüsi Eesti rahvastiku, tervishoiu, rände, tööhõive, kuritegevuse, mitmesuguste majandusnäitajate, kaubanduse, rahanduse ja transpordi kohta. Kaunilt kujundatud raamatus on näidatud Eesti arengusuundumusi ja esitatud ka rahvusvahelisi võrdlusi.

Rahvastikum muutused kahe loenduse vahel

Esimeses rahvaloendust kajastavas Eesti Statistika Kuukirja artiklis esitatakse andmed rahvastikum muutuste kohta ajavahemikul 28. detsembrist 1922 kuni 1. märtsini 1934. Üheteist aasta ja kahe kuu ehk 134 kuu jooksul olid toimunud järgmised rahvastikusündmused:

- sündide registreeriti 223 076
- surmasid registreeriti 196 179
- vahe, st loomulik iive oli 26 897
- sissesõitnuid 1 850 409
- väljasõitnuid 1 857 662
- vahe, st rändesaldo –7253

Keskmiselt tähendas see vaid 650 inimese lahkumist aastas (0,06% rahvastikust). Sellele lisandus inimeste kadu Läti piiriõendamisel. 1924. aastal oli Eesti ja Läti piiri muudetud, nii et Lätile läks maatükk (83 km²) Petserimaa Laura piirkonnast, kus elas 1887 inimest. Rändesaldo, loomuliku iive ja piirimuutuse

1 Vabatahtlike rahvaloendajatele kingitud mälestusraamatu 2. peatükki illustreerivad diagrammid

andmete põhjal leitud rahvastiku juurdekasv regulaarstatistika andmeil oli 17 757 inimest. See arv andis võimaluse hinnata mõlema rahvaloenduse täpsust. Selgus, et kahe rahvaloenduse andmete põhjal oli juurdekasv loenduste vahel 19 354, seega „leiti“ 1934. aasta loendusel juurde 1597 inimest. Artiklis hinnati ka seda erinevust ja nenditi, et olulisel määral põhjustas seda sündide hilinenud registreerimine.

Kahe rahvaloenduse andmed olid hästi kooskõlas, loenduste põhjal arvatud ja regulaarstatistika alusel saadud rahvaarvu erinevus oli vaid 0,14% ja seegi erinevus on seletatav. See tõsiasi näitab tolleaegse loendustöö kvaliteeti mõlemal loendusel. Tagantjärele on 1934. aasta rahvaloendust peetud kõige paremini korraldatud rahvaloenduseks Eesti pinnal.

Selgitamist vajavad välisrände andmed, mille põhjal iga Eesti inimene ületas aastail 1922–1934 riigipiiri keskmiselt kolm korda (sisse või välja sõites). Lõviosa neist piiriületustest toimus Eesti-Läti piiril. Et Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti kuulusid varem ühte haldusterritooriumisse, nüüd aga olid eraldatud riigipiiriga (isegi raudteel Tartust Pärnusse sõites tuli vahepeal läbida Läti territoorium), jätkus ilmselt aktiivne suhtlemine ka üle riigipiiri. Võrdlemisi aktiivselt suheldi ka Soomega, samuti mitme Lääne-Euroopa riigiga, eeskätt Saksamaaga – seda soodustas eestlaste traditsiooniliselt võrdlemisi hea saksa keele oskus (enamikus koolides oli esimeseks võõrkeeleks saksa keel). Nõukogude Venemaaga suhtlemine ei olnud selle riigi suletuse tõttu kuigi levinud.

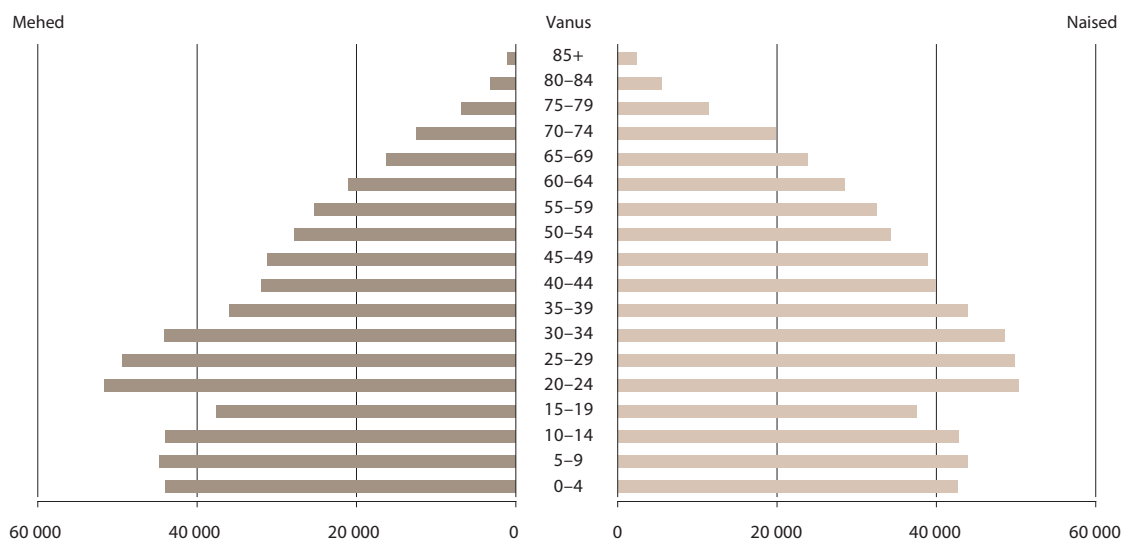
Rahvaarv oli 11 aastaga suurenenud 1 126 413 inimeseni ehk 1,7%. Tegelikult oli nulli lähedale stabiliseerunud niihästi ränne (keskmiselt saldo $-0,06\%$ aastas) kui ka loomulik iive (keskmiselt $0,22\%$ aastas). Rahvastikupüramiid hakkab omandama puu kuju, mis iseloomustab ühiskondi, kus rahvaarv ei suurene, vaid on enam-vähem stabiliseerunud. Kõige väiksema arvukusega on sõjapõlvkonnad, kuid järgmiste suurus on peaaegu ühesugune. See, et kõige noorem vanuserühm on pisut väiksem järgmisest (hoolimata sellest, et potentsiaalsete emade vanuserühm on küllaltki arvukas), tuleneb majanduskriisiga seotud sündimuse langusest. Sõjakaotustest tingitud lohk püramiidi meeste serval on nihkunud 35–55-aastaste piirkonda. Peaaegu samaks on jäänud naiste ja meeste suhe: 100 mehe kohta oli naisi 113. Sõjakaotustest tingitud erinevustele lisaks ilmneb järjest selgemini naiste kõrgemast ooda-

tavast elueast tingitud ebavõrdsus vanemates vanuserühmades, kus naised tugevasti domineerivad.

Rahvastiku areng oli eelmisest loendusest möödunud aastate jooksul olnud võrdlemisi stabiilne ning ka välisrände ei olnud (hoolimata piiriületuste suurest arvust) märkimisväärne, niisiis jäi ka etniline struktuur enam-vähem endiseks. Eestlaste arv oli kasvanud 992 520 inimeseni – suurim arv, mis rahvaloendustel registreeritud. Pisut oli suurenenud ka eestlaste osatähtsus (88,1%). Arvuliselt oli veidi kasvanud vaid venelaste hulk, kuid nende osatähtsus oli endiselt 8,2%. Ülejäänud vähemusrahvuste osatähtsus oli kas endiseks jäänud või veidi kahanenud. Sakslasi oli 2000 võrra vähem, nüüd hõlmasid nad rahvastikust vaid 1,5%. Märkimist väärib, et Eesti elanikkond koosnes väga suures osas Eesti riigi kodanikest – nende osatähtsus oli 1934. aastal 98,9%. Kõigi teiste riikide kodanikke oli 0,1% või alla selle ja kodakondsuseta isikuid oli 0,7%. Just nende puhul oli kahe loenduse vahel toimunud suurim muudatus – 1922. aasta loendusel oli Eesti kodanikke 97,8% ja kodakondsuseta isikuid 1,6%. Loenduste vahel kodakondsuse saanutest oli suur osa Vene valgekaartliku armee sõdureid, kes jäid pärast Vabadussõja lõppu Eestisse ning võtsid ajapikku Eesti kodakondsuse.

Linnarahvastik suurenes endiselt, kuid kasv ei olnud kuigi kiire. Linnaelanike arv oli 11 aastaga suurenenud 33 221 inimese võrra, sellest umbes kümnendik langeb halduspiiride muutmise arvele. Alevielanike arv suurenes samal ajal 2514 inimese võrra, sellest ligi veerand piirinihutuste mõjul. Niisiis võib hindamisi öelda, et igal aastal kolis linna 2700 ja alevisse

Rahvastiku vanuspüramiid, 1934

170 inimest, s.o kokku umbes 0,2–0,3% elanikkonnast. Siiski vähenes selle arvel maaelanikkond ja 1934. aastal hõlmasid linnaelanikud 29% rahvastikust, linnade ja alevite elanikud kokku aga 31,5%. Tegemist on sellele ajaperioodile igati loomuliku, võrdlemisi sujuvalt kulgenud protsessiga.

Rahvaloenduse väljund

1934. aasta rahvaloenduse kohta on teadaolevalt ilmunud neli eritrukist ühise pealkirjaga „1. III 1934 rahvaloenduse andmed“. (Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1935). Väljaanne ilmus nelja vihikuna, millest esimene käsitles vallarahvastikku, teine rahvastiku koosseisu ja korteriolusid, kolmas tööharusid ja leibkondi ning neljas rahvastikuprobleeme Eestis.

Põhjalikumad kokkuvõtted 1934. aasta rahvaloendusest esitati kolme aasta pärast, 1937. aastal Tallinnas ilmunud mahukas koguteoses „Eesti arvudes 1920–1935“. Eesti Statistika Keskbüroo koostatud väljaandes on 350 leheküljel esitatud tihedas kirjas tabelid, kust võib leida niihästi kahe viimase rahvaloenduse andmeid kui ka regulaarstatistikat. Mõningaid tulemusi ja võrdlusi pakuti ka esimeste Eesti pinnal korraldatud loenduste kohta (1881 ja 1897).

Väärtuslikud on paljusid valdkondi katvad kuni kuueteistkümnest punktist koosnevad aegread, mis iseloomustavad Eesti ühiskonna ja majanduse arengut. Tabelite päised on kahes keeles – eesti keelele lisaks endiselt prantsuse keeles, mis tollases statistikamaailmas oli juhtiv keel. Tähelepanuväärne

on ka see, et enamik raamatu tabeleid esitab statistikat mitte üksnes 1934. aasta rahvaloenduseni, vaid koguni aastani 1935 või 1936. Üksikasjalik sisukord, kus loetletud kõik alapeatükid ja neis sisalduvad tabelid, haaras enda alla koguni kümme lehekülge. Tehtud töö mahtu hinnates tuleb arvesse võtta, et see kõik toimus arvutieelsel ajal, kui rehkenduste juures abistasid statistikuid vaid mehhaanilised arvutusseadmed, arvelaud ja arvutuslükati. Raamatus olid kajastatud järgmised teemad: geograafilised ja looduslikud andmed, rahvastik, põllumajandus, tööstus, väliskaubandus, liiklus ja side, riigimajandus, omavalitsuste majandus, maksustus, pangandus, kindlustus, hinnad, ühistegevus, tööolud, tarvitus, korteriolud, haridus, trükisõna, tervishoid, pensionid ja hoolekanne, õiguskaitse, varia, tähtsamate majandusnähtuste andmed kuude järgi, hili-semad andmed.

Kogumiku sissejuhatuses kirjutab Riigi Statistika Keskbüroo direktor Albert Pullerits:

„Siia on koondatud andmeid iseseisvuse esimesist aastaist alates kuni 1935. aastani, kõigi alade kohta, millised seni võetud statistiliste vaatluste piirkonda. Enamjagu neist on enim ilmunud, kuid laiali terves reas statistilisi väljaandeis. Mitme ala kohta ilmuvad andmed siin esmakordselt. Iga ala kohta on toodud vaid tähtsaimad üldarvud, peamiselt terve Vabariigi ulatuses. Loodetavasti võimaldub samalaadset väljaannet kirjutada uuesti 1941. aastal.“

1941. aastal jäi kavandatud koguteos siiski ilmumata. Eesti Vabariiki ei olnud enam.

Lipuõnnistamise pidusöök, 1935

Pilk ajalukku: Eesti II maailmasõja eel ja ajal. Esimesed okupatsioonid

1934. aasta alguseks Eesti majanduslik olukord paranes. Majanduskriisi kõrgpunkt oli ületatud tänu krooni devalveerimisele, toimus aga muutus poliitilises süsteemis – varasem parlamentaarne demokraatia asendus 1933. aasta riigipöörde tulemusena autoritaarse režiimiga, vahistati vabadussõjalaste liikumisest osavõtjad, keelustati poliitilised koosolekud ja meelevaldused. 1934. aastal lõpetati Riigikogu istungjärg ennetähtaegselt ning edaspidi ei lubatud parlamendil koguneda. Algas nn vaikiv ajajärk Eesti poliitikas: ajakirjandus alutati tsensuurile ja mitu väljaannet suleti, oluliste elualade (ametiühingud, omavalitsused, kirikud, kõrgkoolid jne) üle kehtestati riigi kontroll. Majanduslikus mõttes oli vaikiv ajastu siiski edukas, kusjuures edu tulenes ennekõike soodsast konjunktuurist maailmas.

Statistika kuukirjadest võib lugeda, et kasvas telefonide ja telefoniabonentide arv. Avati lennuliinid Tallinn–Helsinki, Tallinn–Leningrad, Tallinn–Riia–Königsberg, Tallinn–Riia–Varsavi. Lennureisijate arv kasvas 4200 reisijast 1933. aastal 7600 reisijani 1934. aastal.

Tavakodanik tajus neil aastail ennekõike elukvaliteedi paranemist, seetõttu oli Pätsi autoritaarsel režiimil rahva enamus toetus ja mingit arvestatavat opositsiooni riigis välja ei kujunenud.

Teise maailmasõja eellugu ja algus

Suurimad ohud Eestile lähtusid väljast, sest rahvusvaheline olukord teravnes 1930ndate teisel poolel kiiresti. Suureks ohuks Eesti iseseisvusele kujunesid stalinlik Nõukogude Liit ja hitlerlik Saksamaa – mõlemad tugevnesid sõjaliselt ja muutusid järjest agressiivsemaks. Rahvusvahelisi kokkuleppeid Eesti julgeoleku tagamiseks sõlmida ei õnnestunud – selleks ei jätkunud Eesti välispoliitikal jõudu ja maailma ei huvitanud Balti väikeriikide mured.

1939. aasta alguses annekteeris Saksamaa Tšehhoslovakkia. Sama aasta augustis sõlmis Nõukogude Liit Saksamaaga

mittekallaletungilepingu (Molotovi-Ribbentropi või ka Hitleri-Stalini pakt). Kokkuleppe salaprotokoll jaotas mõjusfäärid Ida-Euroopas. Balti riigid, Soome, Ida-Poola ja Bessaraabia jäid Nõukogude Liidu, suurem osa Poolast Saksamaa mõjusfääri. 1. septembril 1939 ründas Saksamaa Poolat, mõne nädala pärast tegi seda ka Nõukogude Liit. Poola sõjavägi purustati, riik likvideeriti ning jaotati Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel. 1939. aasta septembri lõpus sundis Nõukogude Liit Balti riikidele peale vastastikuse abistamise lepingu. Riikide valitsused alistusid NSV Liidu survele, vaatamata sõjaväe ja elanike võitlusvalmidusele. Eestisse, Lätti ja Leetu paigutati Nõukogude sõjaväebaasid, Eestisse toodi lepingu järgi 25 000 meest. Ehkki *de jure* iseseisvad, olid Balti riigid 1939–1940 *de facto* NSV Liidu kontrolli all ja tema sunnitud liitlased.

Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimise järel asustati saksa vähemus Ida-Euroopa riikidest Saksamaale ja neile anti Saksa kodakondsus. Eestist asustati 1939.–1940. aastal *Umsiedlung* i käigus Saksamaale ca 14 000 inimest ehk enamik veel Eestisse jäänud sakslastest. 1941. aasta kevadel viidi Nõukogude Liidu ja Saksamaa kokkuleppel nn järellumberasumise käigus Eestist Saksamaale veel umbes 7000 inimest, nende seas oli rohkesti ka eestlasi, kellel olid siiski mingid perekondlikud sidemed sakslastega.

Esimene Nõukogude okupatsioon

1940. aasta alguseks oli punaväelasi Eestis hinnanguliselt juba üle 40 000. Piiride lähistelega koondati veelgi suuremaid üksusi. Nõukogude ajakirjanduses alanud kampaania Eesti vastu saavutas haripunkti suve alguseks. 12. juunil 1940 okupeeris Nõukogude laevastik Naissaare, 14. juunil algas täielik õhujärelblokaad. Samal päeval tulistati Tallinna–Helsingi liinil alla Soome reisilennuk Kaleva. Nõukogude Liit esitas Eestile, Lätile ja Leedule sõjalise jõu ähvardusel ultimaatumi, nõudes lisaväekontingentide maalelubamist ja nõukogudemeelse valitsuse ametiseseadmist.

Valitsus võttis ultimaatumi vastu ja astus seejärel tagasi. 17. juunil läks kogu Eesti territoorium Nõukogude väeüksuste kontrolli alla ning kindral Johan Laidoner kirjutas alla sellekohasele dokumendile Punaarmee väejuhatusega. Eestis hakkas paiknema üle 100 000 Nõukogude sõduri. 21. juunil seati NSV Liidu näpunäidete järgi ametisse nõukogudesõbralik nukuvalitsus (peaministriks poeet Johannes Vares) ja alustati riigi sovetiseerimisega. Rahvusvahelise õiguse kohaselt muutus Eesti alates 16.–17. juunist 1940 okupeeritud riigiks. Riigivolikogu kuulutas 21. juulil 1940 Eesti Vabariigi Eesti Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks ja 6. augustil 1940 inkorporeeriti Eesti liiduvabariigina NSV Liitu. Eesti ühiskonnakorraldus, majandus ja kultuurielu tasalülitati forsseeritud tempos Nõukogude Liidus kehtinuga. Muu hulgas muudeti ära ka statistika-teenistus, ilmumise lõpetas Eesti Statistika Kuukiri.

Pärast okupeerimist hakkasid NSVL võimud tsiviilelanikke represseerima. Kuni 1941. aasta suveni vahistati ja saadeti Nõukogude vangilaagritesse või/ja hukati suur osa Eesti eliidist, hinnanguliselt üle 9000 inimese. 1941. aasta juunis deporteeriti veel umbes 10 000 inimest. Nõukogude okupatsiooniga kaasnes massiline ümberasumine teistelt NSV Liidu aladelt Eestisse, immigrandide seas oli hulganisti ka Venemaal elanud etnilisi eestlasi.

Saksa okupatsioon Eestis 1941–1944

22. juunil 1941 alustas Saksamaa sõda NSV Liidu vastu. Üks Saksamaa sõjaplaani eesmärke oli Leningradi vallutamine, selleks kasutati Eestit. Wehrmacht (Saksa armee nimi, tõlkes relvajõud) ületas Eesti piiri vaid kaks nädalat pärast sõja algust, kuid seejärel takerdus pealetung Kesk-Eestis. Lahingud olid siin ohvriterohked, Wehrmacht kaotas ainuüksi surnutena üle 3000 mehe, lisanduvad sajad nn Suvesõjas langenud eesti vabatahtlikud, metsavennad ja omakaitsealused. Sellel ajal õnnestus NSV Liidul Eestis mobiliseerida kutsealused ja reservväelased (kokku u 33 000 meest), kes viidi Venemaale, kus nad paigutati koos teiste eesti sõjaväelastega tööpataljonidesse. Sakslased suutsid Mandri-Eesti vallutada septembri alguseks. Eesti saarte vallutamine lõppes 21. oktoobril, Osmussaar langes sakslaste kätte koguni detsembri alguses.

Eestis algas järgmine okupatsioon. Saksamaa ei taastanud NSV Liidu poolt 1940. a okupeeritud riikide iseseisvust. Balti riigid ja Valgevene anti Saksa tsiviilokupatsiooni võimu alla. Neli kindralkomissariaati (igas allutatud riigis üks) ühendati riigikomissariaadiks Ostland. Eestis taastati enne 20. juunit 1940 kehtinud seadused, kui need ei olnud vastuolus Saksa seadustega. Kindralkomissari juures tegutses kohalik haldusaparaat – Eesti Omaavalitsus Hjalmar Mäe juhtimisel. Poliitilisi repressioone juhtis SSi ja politseisüsteem. 1942. aasta alguseks hävitati kõik ligi 1000 Eestisse jäänud juuti. Koos Eesti juutidega hukati ca 8000 muud Eesti elanikku, keda süüdistati koostöös kommunistidega.

V Tartu, 1944

Registreerida tuli peale jõuvankrite ja kummirehvide isegi majapidamistes olemasolevad suusad...

Eesti statistikasüsteemi ümberkorraldamine

Saksa okupatsiooni ajal algas statistika tegemine üpris kiiresti. Okupatsioonivõimudel oli tarvis saada ülevaade okupeeritud maade ressurssidest – tehnikast, toiduvarudest ja ka inimressursist, eriti noortest (eeskätt töökätest). Teiselt poolt oli vaja selgeks saada, missugust osa elanikest on tarvis varustada toidukaartidega ja missugune osa suudab end ise põlluma-

jandussaadustest toita. Uue statistikavalitsuse juhiks ennistati Albert Pullerits, kes oli Eesti statistikasüsteemi juhtinud juba ligi 20 aastat. Varasema Eesti Statistika Kuukirja asemel hakkas ilmuma Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland. Väljaanne oli kakskeelne nagu oli olnud kuukirigi, kuid esimene keel oli nüüd saksa keel, teine eesti keel. 1942. aastal ilmus uue ajakirja esimene number, mille sissejuhatavast artiklist võib lugeda järgmist.

Statistika organisatsioon ja ülesanded Eestis

Kohe pärast Eesti vabastamist algas maa kõigil elualadel taasülesehitustöö. Tekkis vajadus statistika kiireimaks organiseerimiseks. Osalt võidi sellejuures toetuda endise Statistika Keskbüroo materjalidele. Suures osas tuli aga eesti kindralpiirkonna jaoks asutatud uue statistika valitsuse tööd kohandada uuest korrast tulenevatele nõuetele. Statistilise konventsiooni kaudu Baltimaades saavutatud ühtlust statistilises töös tuli vastavalt Ida-maaala erioludele veel täiustada.

Ülevaate saavutamiseks bolševike terrorivalitsuse ajal rahvastikus aset leidnud muutuste kohta teostati 1. dets. 1941 rahvastiku registreerimine rahvaloenduse lihtsustatud skeemi järgi. Tulemused selgitavad rahvastiku praegust struktuuri. Võrdlusest 1934. a. rahvaloenduse andmetega tuletub ka ülevaade vahepeal aset leidnud muutuste ja nende mõju üle edasisele arengule. seoses plaanimisega toiduainete ratsionaliseerimise alal selgitati rahvastiku registreerimistulemuste alusel eriküsimusena omavarustajate osatähtsust taludes.

Rahvastikustatistika arendamisel tuleb pöörata erilist tähelepanu üksikasjalikule noorsoostatistikale, eriti juhtimisprintsiibi seisukohalt kutse- ja tööküsimustes.

Kogumikes esitatud statistika algab detsembrist 1941. Suur osa tabelitest sarnaneb varasemate väljaannete omadega, kuid lisandunud on mõned uued tabelid, näiteks rahvastiku jaotus toiduloleku järgi (talupidajate toidul / toidul väljaspool põllumajandust). Esitatud on niihästi inimeste käsutuses olevate jalgrataste kui ka tööstustes rakendatud jõumasinate arv. Registreerida tuli peale jõuvankrite ja kummirehvide isegi majapidamistes olemasolevad suusad (Põhja Kodu, 1941).

Kõige olulisem Saksa okupatsiooni aegsetes statistikaväljaannetes puudutab siiski 1941. aasta rahvaloendust. See teave on küll väga napp, ent siiski oluline vahepost 25-aastases pausis 1934. ja 1959. aasta rahvaloenduse vahel.

Kõikne rahvastiku registreerimine 1. detsembril 1941

Rahvastikustatistikat hakati sakslaste poolt okupeeritud Eestis tegema otsekohe. Alustati eelmise režiimiga seotud inimkaotuste arvelevõtmisest. Kõik omavalitsused pidid kokku lugema nõukogude võimu poolt küüditatud, mobiliseeritud ja ka vabatahtlikult või kohustuslikus korras evakueerunud eestlased, samuti sõjategevuses surmasaanud. Need andmed saadi esialgselt kokku 1941. aasta novembriks Selgus, et inimkaotusi oli rohkem kui 60 000 isikut (Virumaa Teataja, 1914). Seejärel hakati korraldama rahvaloendust, mida ametlikult nimetati üldregistreerimiseks. Siiski on seda elanike üldregistreerimist võimalik lugeda ka rahvaloenduste hulka, sest täidetud olid rahvaloenduse põhitingimused: uuring oli kõikne ja fikseeritud oli loenduse moment. Nõukogude ajal vaikuti see loendus olematuks.

Rahvaloenduse ettevalmistuste kohta võib teavet saada kohalikest ajalehtedest, kus rindeteade ja kohaliku elu küsimuste kõrval ka valitsuse ja omavalitsuste määrusi ja korraldusi trükiti. Kõige olulisematest avaldati ka saksakeelne (alg-) tekst. Rahvaloenduse kohta ilmus kohalikes ajalehtedes üsna mitu kirjutist – enne loendust avaldati artikkel loenduse eesmärkidest Järva Teatajas, kus rõhutati vajadust teha selgeks Eestisse jäänud elanikkonna arvukus, soo-vanusstruktuur, paiknemine ja tööoskused. Järva Teatajas ja Virumaa Teatajas ilmus ka rahvaloenduse määrus. Kõigis ajalehtedes ilmus vahetult enne loenduspäeva lühiteade loenduse kohta koos üleskutsega loendusel osaleda. Järgmisel päeval ilmus uus üleskutse kõigile neile, kes loendusest kõrvale jäid, et nad tuleksid end ise ettenähtud kohtadesse registreerima. Mõnes paigas paluti endast märku anda ka neil isikutel, keda on ekslikult kaks korda loendatud. Muu hulgas märgiti ka seda, et loendamata isikutel võib tekkida raskusi toidukaartide saamisega (teatavasti toimus toiduainete müük okupatsiooni ajal toidukaartide alusel). Võib siiski arvata, et see oli ähvardus, mida tegelikkuses ei rakendatud. Mõni päev pärast loendust avaldas ajaleht vastava piirkonna elanike arvu, nädala jooksul ka veidi täpsema kokkuvõtte, mis siiski piirdus vaid soo-vanusjaotuse kirjeldamisega.

Algselt kavandati loendus läbi viia juba novembri keskel, kuid Eesti saarte vallutamise ei läinud nii kiiresti, nagu sakslased olid lootnud, seetõttu määrati loenduse tähtajaks 1. detsember. Tõsi, ka siis oli Osmussaar veel vallutamata, kuid tsiviilisikuid seal ei elanud (juba Nõukogude võim oli nad mandrile üle viinud), niisiis see rahvaloenduse tulemusi ei mõjutanud.

Loenduse üldkorraldus ja juhtimine oli Statistikaameti ülesanne, läbiviijateks olid kohalikud omavalitsused. Loendus toimus põhiliselt kahe päeva jooksul (30. november ja 1. detsember), loendajaid nende töö eest ei tasustatud. Virumaa Teataja andmetel oli Rakvere linn jagatud sajaks loendusjaoskonnaks, loendajateks olid enamasti õpetajad, kuid ka vanemate klasside õpilased. Loendajaid instrueeriti enne põhjalikult. Loendati sisuliselt alalist elanikkonda, kuid alalise elukoha määramisel oli piiriks kaks nädalat. See tähendab, et ajutiselt (kuni kaks nädalat) eemalviibivate isikute andmeid võisid anda leibkonnaliikmed või naabrid, pikemat aega äraolijad tuli loendada selles kohas, kus nad loendushetkel viibisid. Loenduse esmaste kokkuvõtete tegemine tehti ülesandeks kohalikele omavalitsustele ja ongi näha, et need andmed avaldati üsna kiiresti kohalikus ajakirjanduses. Üldistuste ja keerukamate analüüside tegemine jäi Statistikaametile.

Selle uuringu analüüse ja publikatsioone on üsna vähe, Eestis teadaolevalt vaid ajakirja Statistische Monatshefte 1942. aasta vihkudes nr 1/2, 3/4 ja 5, kokku 8 kahe või kolme tunnusega tabelit kümnekonnal leheküljel. Tabelites esinevad järgmised tunnused (osale märgitud siin ka vastusevariandid).

1. *Sugu*.
2. *Elukoht* (kasutati sakslaste määratud uut rajoneeringuskeemi, mille aluseks oli kuus piirkonda – Tallinn-linn (eraldi Tallinn-Nõmme), Tallinn-maa (Harjumaa ja Järvamaa), Tartu (Tartumaa, Valgamaa ja Võrumaa), Pärnu (Pärnumaa ja Viljandimaa), Narva (Virumaa), Kuressaare (Läänemaa ja Saaremaa) ning üks allpiirkond – Petseri).
3. *Vanus* (kuni 17-aastaste kohta on esitatud vanus aasta täpsusega, vanemate puhul 10-aastaste vanuserühmade kaupa).

4. *Tööharud* (põllumajandus, tööstus, kaubandus, transport ja side, ühiskondlik tegevus, maja- ja isiku teenimine, väljaspool toodud tööhäruisid seisvad isikud); vastuseid koguti 18–64-aastastelt.
5. *Rahvus* (eestlased, venelased, rootslased, lätlased, poolakad, soomlased, ingerlased, leedulased, teised, teadmata). Tähelepanu äratav, et rahvuste hulgas ei ole märgitud sakslasi. Aastail 1939–1941 oli enamik sakslasi Eestist lahkunud ja mingit massilist tsiviilimmigratsiooni okupatsiooni ajal ei toimunud; sõjaväe esindajad (niipalju kui neid oli), olid märgitud „erikontingendi“ alla. Siiski võib oletada, et sakslaste rahvusest na mittemärkimine on seotud poliitiliste põhjustega. Võimalik, et kõik sakslased loeti siis Saksamaa alalisteks elanikeks ning kodanikeks ja seetõttu ei kuulunud nad loendamisele väljaspool Saksamaad.
6. *Usk* (ev.-luteri, ap-õige, baptisti, rooma-katoliku, adventisti, metodisti, teised ristiusud, taara, teised mitteristiusud, usuta, usk teadmata).

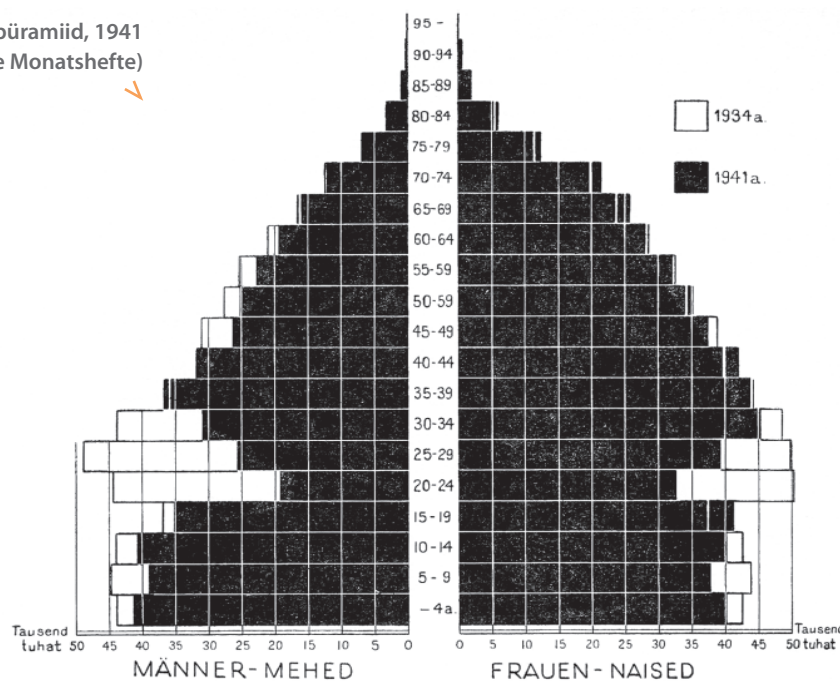
Rohkemade tunnuste kohta ei ole detailseid analüüse publitseeritud. Ajalehetekstidest võib järeldada, et küsiti ka inimeste tööhõivet. Samuti võib oletada, et peale tööharu küsiti ka (õpitud) ametit, kuid selle kohta pole õnnestunud analüüse leida. Kuigi rahvaloenduse põhjendustes märgiti, et oluline on teada saada perekondade suurus ja laste arv, pole teada, kas loendustulemusi analüüsiti ka perekondade/leibkondade järgi.

Eestis publitseeriti (ajakirjas *Statistische Monatshefte*) järgmised tabelid.

1. *Rahvastiku arv piirkondade järgi*. Eristatud on mehed ja naised, lisaks on toodud samas liigenduses rahvaarv 1. septembril 1940 ning arvutatud muutused (absoluut-arvudes ja protsentides).
2. *Kuni 17-aastaste jaotus vanusaastate järgi* piirkonniti. Kuni 14-aastasteni ei ole mehi ja naisi eristatud, kuid seda on tehtud 15-, 16- ja 17-aastaste puhul, samuti on antud kuni 17-aastaste meeste ja naiste üldarvu koondandmed.
3. *18-aastaste ja vanemate jaotus vanusrühmade järgi* piirkonniti. Vanuserühmad on 18–19, 20–29, 30–39, 40–49, 50–59, 60–69, 70+. Kõigis vanuserühmades on eristatud mehed ja naised, antud on ka vanuserühmade summa.
4. *Rahvastiku rühmitus tööharude, soo ja vanuse järgi*. Siin kasutatakse taas valdavalt 10-aastaseid vanuserühmi, erandiks esimene (18–19) ja viimane (60–64).
5. *Tööealise (18–64) rahvastiku rühmitus tööharudesse* piirkonniti.
6. *Rahvastiku rahvus ja sugu* piirkonniti.
7. *Rahvastiku usk ja sugu* piirkonniti.
8. *Linnade ja valdade rahvastik*. Selles tabelis on erinevalt kõigist eelmistest piirkondade maaelanikkond esitatud üksikvaldade järgi.

Rohkem ei ole õnnestunud süsteemseid publikatsioone leida. Esitatud on ka rahvastikupüramiid, mis markeerib lisaks 1941. aastale ka 1934. aasta andmeid, ning kartogramm, mis näitab elanike arvu vähenemist protsentides valdade kaupa.

Rahvastiku vanuspüramiid, 1941
(joonis ajakirjast *Statistische Monatshefte*)

Altersaufbau der Bevölkerung in 1934 und 1941
Eesti rahvastiku vanuspüramiid 1934. ja 1941. a. viieaastaste vanusrühmade järgi

Loendustevahelisel perioodil toimunud rahvastiku muutused

Erinevalt eelmiste loenduste vahelisest perioodist toimusid ajavahemikul 1934–1941 Eesti rahvastikus suured ja dramaatilised muutused. Siin on esitatud neist kõige olulisemad, kusjuures kõik arvud on hinnangulised.

- 1939. ja 1941. aastal lahkusid baltisakslased ja nendega seotud isikud (hinnanguliselt 21 000)
- 1940. ja 1941. aasta jooksul vangistati, tapeti ja saadeti välja ligi 10 000 Eesti elanikku
- 1941. aastal toimus esimene massiküüditamine (ca 10 000 inimest)
- 1941. aasta augustis mobiliseeriti Punaarmeele 35 000 meest
- Saksa okupatsioonivõimud tapsid 1000 Eestisse jäänud juuti ja ca 8000 „kommunistide käsilast“
- sõjategevuses sai surma ca 3000 inimest
- sõja alguspäevil lahkus Nõukogude „tagalasse“ osalt vabatahtlikult, osalt kohustuslikus korras arvestatav hulk (kuni 30 000) Eesti elanikku – peale kommunistliku partei ladviku ka loominguulisi töötajaid, vabrikutöölisi, haritlasi koos peredega; suur osa (vähemalt 10%) neist hukkus teel või sõjaaegse Nõukogude Liidu üliirasketes elutingimustes ja suures toidupuuduses

Kõige selle tagajärjel oli rahvaarv võrreldes 1934. aastaga vähenenud 108 938 isiku võrra ehk ligi 10%. See on päris hästi kooskõlas esitatud ligikaudsete hinnangutega, mis kokkuvõttes vaid 7% ulatuses tegelikku vähenemist ületavad. Seega oli 1941. aasta lõpuks Eesti elanikkond vähenenud 1 017 475 inimeseni (sh 17 923 eriarvestuses, st sõjaväelased ja kinnipeetavad). Riigi arvestuslik pindala ei olnud eelmise loendusega

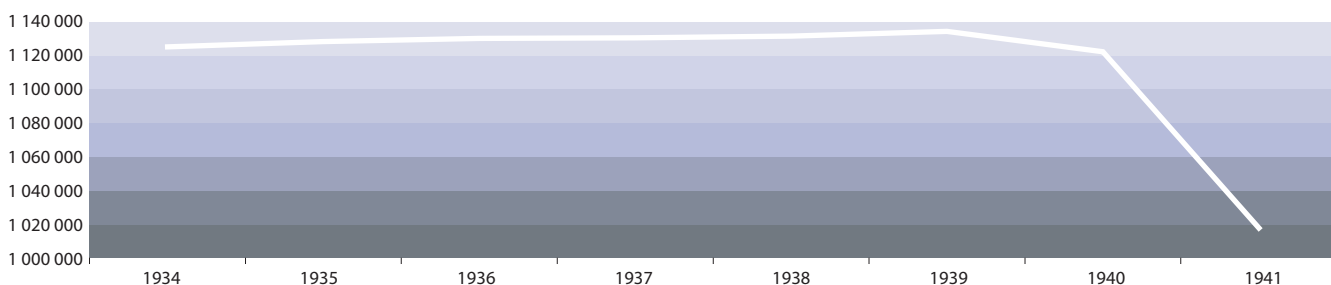
võrreldes muutunud. Võrreldes Eesti Vabariigi viimase avaldatud rahvaarvuga 1940. aasta märtsist, mis oli 1 117 310 (esimese laine ümberasujad olid Eestist juba lahkunud), oli rahvaarv vähenenud 99 835 isiku võrra ehk 8,9%. Selgub, et Saksa okupatsiooni alguses korraldatud kadude hindamise kampania alahindas inimkadusid märgatavalt. Tuleb aga arvesse võtta, et sellest arvestusest jäid välja sakslaste hävitatud inimesed (sh juudid), samuti loendati kadusid peamiselt eestlaste, mitte teiste rahvuste esindajate puhul. Peale selle näitab hinnang tõsiasja, et mitmesugustel põhjustel ei ole loendusmeetodil võimalik täpselt hinnata riigist lahkunute arvu.

Väga oluliselt oli muutunud rahvastiku vanusjaotus. 20–25-aastaste meeste arv oli kahanenud peaaegu poole peale, märgatavalt oli vähenenud ka 25–30- ja 30–35-aastaste meeste arv. Naiste puhul toimus teistest vanuserühmadest suurem vähenemine peamiselt 20–25-aastaste seas. Sellega ei olnud aga rahvastiku kaotused veel kaugelki ammendatud. Ees oli rida raskeid sõja- ja okupatsiooniaastaid kuni järgmise rahvaloenduseni aastal 1959.

Eestlaste arv, mis 1940. aastaks oli jõudnud juba miljoni ligi, oli kahanenud 908 000ni, kuid kogurahvastikust hõlmasid eestlased nüüd üle 90%. Kahanenud oli ka venelaste arv, nende osatähtsus oli vaid 7%. Rahvastikust olid hoopis kadunud sakslased ja juudid, alla ühe protsendi oli rootslasi, veelgi vähem teiste rahvuste esindajaid.

Linnas elas 1941. aasta loenduse põhjal 30,9% ja maal 69,1% elanikkonnast. Selles suhtes oli olukord võrdlemisi sarnane 1934. aastaga. Võib oletada, et sõja-aastatel oli mingi osa linnaelanikest pommitamise hirmu või eluaseme kaotuse tõttu maale siirdunud, kuid maale asumise põhjuseks võis olla ka toiduainete nappus linnades.

Eesti rahvaarv, 1934–1941

Purustatud Kivisild, Tartu, 10.08.1941 (Saksa armee pealetungi eest taganev Punaarmee õhkis Kivisilla 9.07.1941)

Pilk ajalukku: Teise maailmasõja lõpp. Teine Nõukogude okupatsioon

See ajajärk oli Eesti rahvale üks raskemaid ja kaotusterohkemaid. Need kaotused ei ole enamasti dokumenteeritud või kui ongi, siis vaid osaliselt ning dokumendidki pole alati kättesaadavad. Seepärast tuginevad 1941. ja 1959. aasta loenduse vahelise perioodi rahvastiku arvukuse andmed valdavalt eri allikatest pärit hinnangutele.

Saksa okupatsiooni aeg ja sõda Eesti pinnal

Aastail 1942–1943 kulges elu sakslaste okupeeritud Eestis võrdlemisi rahulikult. Hoolimata suure osa elanikkonna passiivsest saksavastasusest ei toimunud aktiivset sissisõda – Nõukogude okupatsiooniga võrreldes tundus olukord talutavam. Linnades jaotati toitu küll kaartide alusel, kuid et enamik rahvast elas veel maal, siis üldiselt nälga ei tuntud. Elu käis deviisi all – kõik rinde heaks –, mis tähendas nappust kõigest igapäevaeluks vajalikust – rõivastest, jalatsitest, elektrienergiast. Kuigi suur hulk koolimaju võeti kasutusele sõjaväehaiglatena, haridussüsteem siiski toimis, tegevust jätkas mingil määral Tartu Ülikoolgi. Tsiiviilelanike suurimaks hirmuks olid pommirünnakud, mille intensiivsus ajapikku järjest suurenes kuni 1943. aasta märtsis purustati suur osa Tallinnast ja peaaegu kogu Narva.

Eialgu eesti mehi Saksa sõjaväkke ei mobiliseeritud, küll aga saadeti noori tööteenistusse Saksamaale. Rinde olukorra halvenemisel hakati aga formeerima Eesti vabatahtlike üksusi Saksa ülemjuhatause all. Hiljem võeti mehi Saksa väkke ka kohustuslikus korras, seda nii teenistuskohustuste raames (politseinike suunamine politseipataljonidesse) kui ka mobilisatsioonina. 1942. aastal alustati Eesti SS-leegioni moodustamist. Paljudel kutsealustel õnnestus põgeneda Soome, kus nad asusid Soome armee teenistusse (nn soomepoisid). Sõjategevus jõudis uuesti Eesti pinnale veebruaris 1944 ja intensiivistus suvel, septembri lõpus jätsid Saksa väed maha Tallinna. Veriseid lahinguid peeti Saaremaal, kus Punaarmee vallutas Sõrve poolsaare alles 1944. aasta novembri lõpus. Akadeemilise

haritlaskonna seast võrsus rahvuslik vastupanuliikumine, mille eesmärk oli Eesti iseseisvus taastada. Esmaseks eesmärgiks peeti vastupanu pealetungivale Punaarmeele. Katse taastada Eesti iseseisvus lõppes nurjumise ja repressioonidega. 1944. aasta sügisel põgenes Eestist Saksamaale ja Rootsi umbes 70 000 eestlast.

Hinnanguliselt kaotas Eesti Teises maailmasõjas tapetute, lahinguis langenute, vangistatute, küüditatute, mobiliseeritute, sundevakueeritute ja Eestist põgenenutena ligikaudu 200 000 inimest ehk peaaegu viiendiku elanikkonnast. Siiski pääses osa vangistatuid, küüditatuid, mobiliseerituid, sundevakueerituid ja Eestist põgenenuid hiljem koju tagasi, mis sõjakaotuste suhtarvu vähendas. Täpseid arve ei ole siiski teada.

Teine Nõukogude okupatsioon

Balti riikide katsed taastada 1944. aastal riiklik iseseisvus luhusid – Eesti, Läti ja Leedu taasokupeeriti. Otsekohe pärast Punaarmee tungimist Eesti pinnale 1944. aasta sügisel lõigati Eestimaa küljest enamik Tartu rahuga Eestile määratud Petseri- ja Saaremaa ja see arvati äsja moodustatud Pihkva oblasti koosseisu. 1944. aasta lõpul liideti Narva jõe tagused Eestile kuulunud vallad Leningradi oblastiga. Sellega vähenes Eesti pindala 2330 km² võrra (5%).

Kohe alustasid Nõukogude julgeolekuorganid aktiivselt vastupanuliikumise mahasurumist ja Saksa või Soome armee teeninud eestlaste kinnivõtmist. Punaarmeesse mobiliseeriti veel enne sõja lõppu ligi 20 000 meest. Vähem kui aastaga arreteeriti üle 10 000 inimese. Ometi ei õnnestunud vastupanuliikumise mahasurumine enne 1950. aastate algust ja arvestatav hulk metsavendi varjas end kuni 1958. aasta amnestiani.

Ühiskonnaelu hakati kujundama nõukogulike mallide järgi, mis tähendas vaimuelu tasalülitamist ja käsumajanduse juurutamist. Kõige selle taustaks oli üldine hirmu õhkkond. Represseeritute arv oli aastatel 1944–1954 ligikaudu 30 000. Kõige ulatuslikum vägivallaakt oli 1949. aasta märtsiküüdita-

mine, mille käigus saadeti Eestist välja üle 20 000 inimese. Selle tulemusena muutus maaelu radikaalselt – osa talurahvast ühines uute repressioonide hirmus kolhoosidega, osa, eriti nooremad, leidsid võimaluse siirduda linnadesse. Eestisse, eriti põhjarannikule ja saartele rajati NSV Liidu sõjaväebaase, nii et Eesti kui Nõukogude Liidu läänepiiri lähiterritoorium oli nendega kaetud. Noormehed pidid läbima 3–4-aastase aja-teenistuse Nõukogude armees. Külma sõja vastasseis mõjutas kõiki hõlmava tsiviilkaitse kaudu kogu ühiskonda.

Kõige enam mõjutas Eesti rahvastikku aga vahetult pärast sõda alanud massiivne immigratsioon Venemaalt. Väga suurel määral oli tegemist poliitilise sammuga: Nõukogude Liidu jaoks strateegiliselt olulised valdkonnad, eriti mäetööstus (põlevkivi, uraan ja teised loodusvarad), aga ka rasketööstus, transport ja side, tuli mehitada usaldusväärsete, st Nõukogude Liidust pärit inimestega, kelle hulgas olid peale etniliste venelaste (ukrainlaste, valgevenelaste jt) ka nõukogudemeelsed Venemaa eestlased. On võimalik, et nõukogude ideoloogide eesmärk oli eestlased ümberrahvastada. Rännet Eestisse soodustas sinne kõrgem elatustase, sh lähedamad elamistingimused ja teatav läänelikkuse maine, kuid sellegipoolest oli ka tagasiränne Eestist üsna aktiivne. Vahetult sõjajärgsetel aastatel oli üks sisserände ajendeid ka lähipiirkondade (eriti Pihkva oblasti) kehv majandusseis.

Pärast Stalini surma, Nikita Hruštšovi valitsemisajal, režiim mõnevõrra leebus: lõppesid massilised repressioonid ja arvestatav osa küüditatud pääses tagasi kodumaale. Hruštšovi sulaks nimetatud perioodil (1950. aastate II pool kuni 1960. aastate I pool) algas ühiskonnaelu stabiliseerumine, majanduselu edenemine tõi kaasa elatustaseme tõusu ja inimeste elujärje paranemise.

Selguse rahva arvukuse, paiknemise ja struktuuri kohta tõi alles 1959. aasta rahvaloendus, mille tulemusi siiski väga napilt avaldati.

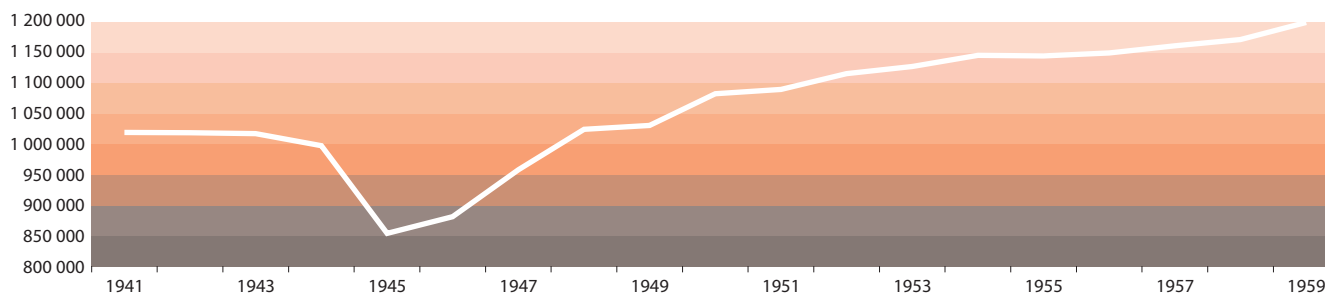

▲ Kandle algkooli õpilased püramiidi tegemas

Nõukogude Liidu korraldatud rahvaloendused

Nõukogude okupatsiooni ajal korraldati Eestis neli rahvaloendust, keskmiselt iga kümne aasta järel. Loenduste programm, sh küsimustik, oli ühine kogu Nõukogude Liidus. Küsimustik oli venekeelne, kasutati ühtse vormistusega kartongkaarte. Küsimuste loendatavale arusaadavaks tegemine oli loendaja ülesanne, kes pidi valdama nii vene kui ka eesti keelt. 1959. aasta loendusel kasutati ka eestikeelseid sedeleid, millelt info venekeelsetele kaartidele üle kanti. Andmetöötlus toimus tsentraalselt Moskvas, kuhu kõik loendusandmed saadeti. Loendustulemused olid valdavalt kättesaadavad vaid ametlikuks kasutamiseks, avalikke publikatsioone oli väga vähe. Teatav osa nõukogudeaegsetest loendustulemustest on publitseeritud 1990. aastatel Statistikaameti kogumikes „Eesti rahvastik rahvaloenduse andmetel I–V“.

Eesti rahvastik, 1941–1959

Rahvaloendus 15. jaanuaril 1959

Esimene sõjajärgne rahvaloendus Eestis toimus ligi 14 aastat pärast sõja lõppu. Loendati nii alalist kui ka faktilist elanikkonda, kuid väljundid on esitatud valdavalt faktilise elanikkonna kohta. Loendusleht sisaldas isiku kohta 15 küsimust (sugu, vanus, alalise elukoha aadress, sealt äraoleku aeg, perekonnaseis, suhe perekonnapeaga, rahvus, kodakondsus, emakeel, haridus, õppeasutuse tüüp, kus õpib, elatusallikas, töökoht, tegevusala selles töökohas, ühiskondlik grupp).

Loendatavate nimekirjad koostati kohalike elanike registre järgi, mis olid küllalt täpsed, sest elukoha registreerimise kord oli range ja seda, kas inimesed elavad registreeritud elukohas, jälgiti pidevalt. Miilitsakontroll võis siseneda öösel ka tudengi eluruumi kontrollima, kas seal ei ööbi registreerimata isikuid. Elanike nimekirju kontrolliti ka mõni nädal enne loendust, selleks kasutati töötajate ja õppurite ühiskondlikku, st tasustamata tööd. Omamoodi probleemi moodustasid nõukogude ajal aga loenduskaardid, mille järgi loendaja pidi loenduspiirkonnas liikuma. Rahvaloenduste spetsialist Lembit Tepp kommenteeris seda olukorda järgmiselt: „Tegemist ei olnud päris kaartidega, vaid pigem skeemidega, sest nendel

Miilitsakontroll võis siseneda öösel ka tudengi eluruumi kontrollima, kas seal ei ööbi registreerimata isikuid.

puudus matemaatiline alus. Lisaks kehtisid ka teatud moonutamise nõuded. Näiteks tuli teha kõrvalekaldeid riigikaitse iseloomuga objektide läheduses, niisuguseid objekte endid ei võinud kaardile üldse kanda. Linnaliste asulate skemaatiliste plaanide (nii nimetati tiheasustusalade rahvaloenduskaarte) originaalid tuli saata kooskõlastamiseks ja kontrollimiseks sõjaväeringkonna staapi.“

1959. aasta rahvaloenduse küsimuste hulk oli märksa väiksem kui Eesti Vabariigi loenduste puhul. Eluruumi kohta küsimusi ei esitatud. Kodakondsuse küsimus oli sisuliselt mõttetu, sest kõigil Nõukogude Liidu elanikel oli automaatselt Nõukogude Liidu kodakondsus, välismaalasi kohtas Nõukogude Liidus haruharva ja kõik nad olid kindlasti eraldi registreeritud. Ühiskondliku grupi puhul oli vaid neli võimalust – tööline,

teenistuja, kolhoosnik ja muu. Õpetajad, arstid, ametnikud, igasugused juhtivtöötajad olid teenistujad. Tööliste hulka kuulusid ka sovhooside (riigimajandite) töötajad, kolhoosnikud olid aga nn ühismajandite töötajad. Viimase variandi (muu) pidid valima näiteks kirikuõpetajad. Esimest korda töödeldi loendusandmeid arvuti abil, kuid see toimus Moskvas, väljund oli üleliiduliselt standardiseeritud. Eestist saadeti Moskvasse andmed loenduslehtedel. Elektronarvutustehnika tegi sel ajal Nõukogude Liidus ja ka Eestis alles esimesi samme, 1959/1960. aastal said esimese arvuti Tartu Ülikool ja Teaduste Akadeemia.

Rahvaloenduse tulemused

Rahvaloenduse suur väärtus oli see, et selgeks sai rahvastiku arvukus, paiknemine, soo-vanus- ja rahvuskoosseis. Eesti rahvastiku arengut kirjeldavale aegreale, mis oli muutunud väga hõredaks, lisandus väga oluline punkt.

Eesti rahvastik oli 1941. aasta detsembrist möödunud pisut enam kui 17 aastaga väga oluliselt muutunud – rahvastiku arvukus oli Eestis suurem kui kunagi varem (1 196 791, kasv võrreldes 1941. aastaga ligi 20%), kuigi riigi territoorium oli 5% vähenenud. 1959. aasta rahvastikupüramiidi kujus on selgelt näha kahe maailmasõja jäljed. Esimene, sügav lohk 35–45-aastaste kohordis on seotud kahe teguriga – need olid Teises maailmasõjas kõige enam kannatada saanud põlvkonnad (nimelt siin on meeste arvukus võrreldes naiste omaga eriti väike), samuti langes nende sünniaasta Esimese maailmasõja aega, mil sündimus Eestis langes. Teine, mõnevõrra väiksem lohk on 10–19-aastaste kohordis – seda mõjutab sõja lõpuperioodil ilmnenu madalam sündimus (mis Eestis küll ei olnud kuigi arvestatav) ja võimalik, et ka suurem laste suremus

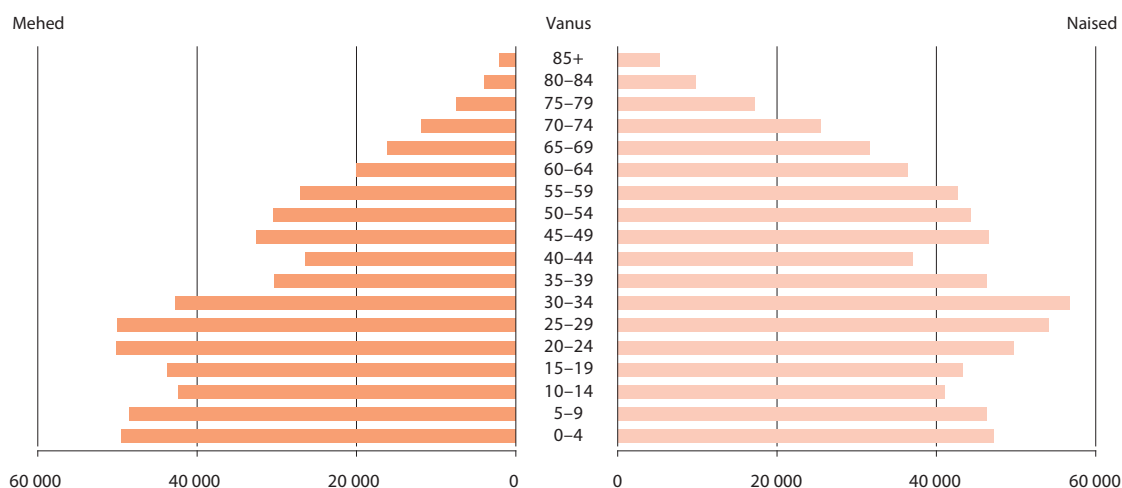
Teise maailmasõja aastail ja vahetult selle järel. Tõsiasi, et kuni 10-aastaste kohort ei ole arvukam kui 25–34-aastaste (naiste) kohort, näitab, et Eestis sõjajärgset sündimuse kasvu (beebibuumi) peaaegu ei olnud.

Kuigi osa küüditatud oli juba naasnud ja Eestisse oli saabunud ka rahvuskaaslast Venemaalt, oli eestlaste arv siiski vähenenud 892 653 inimeseni (15 325 inimest vähem kui 1941. aastal) ja eestlased hõlmasid rahvastikust vaid 74,5%. Rahvastikukao põhjuseks olid peale otseste sõjakaotuste 1941. ja 1949. aasta küüditamised ning Läände pagemine 1944. aasta sügisel.

Eesti rahvastiku etniline koosseis oli varasemaga võrreldes oluliselt muutunud. Endiselt on arvukaim rahvusrühm eestlaste kõrval venelased, keda nüüd on Eestis koguni 20%, soomlasi on 1,4% – nende seas on ilmselt oluline osa ingerlasi ja karjalasi, kes eri aegadel Eestisse toodud või tulnud ning enamasti siin kodunenud. Järgmised rahvusrühmad on aga Eesti jaoks uued – ukrainlased 1,3% ja valgevenelased ligi 1%. Väga väikese arvuliseks on jäänud Eesti põlised vähemusrühmused – rootslasi pole üldse märgitud, sakslasi on 0,5%. Juutide osatähtsus – ligi pool protsenti rahvastikust – on enam-vähem endine, kuid neist on ilmselt enam kui pooled uusimmigrandid. Soomlasi eristab teistest rahvusrühmadest see, et nemad elavad enamasti maal, ülejäänud immigrandid on aga valdavalt linnadesse koondunud.

Linnaelanikke on koguelanikkonnast juba üle poole – 56,4%. On tekkinud rida uusi linnu ja aleveid, maaelanikud on massiliselt rännanud linnadesse. Ka välisränne (immigratsioon) mõjutas linnu märksa enam kui maa-asulaid. Linna-rahvastikust hõlmasid eestlased 62,3%, maarahvastikust aga 91,2%. Viimane näitaja on võrdlemisi lähedane eestlaste osale maarahvastikus enne sõda.

Rahvastiku vanuspüramiid, 1959

Rahvaloendus 15. jaanuaril 1970

Järgmine nõukogudeaegne rahvaloendus toimus 11 aastat hiljem. Loendusleht sisaldas 11 põhiküsimust ja 7 lisaküsimust. Esimest korda Eesti rahvaloenduste ajaloos kasutati loendusel valikuuringut – lisaküsimused küsiti veerandilt vastanutest. Muus osas sarnanes rahvaloenduse korraldus eelmise loendusega, ainult kodakondsust kohalikelt enam ei küsitud. Valimi kasutamise põhjuseks oli ilmselt soov vähendada andmetöötuse kulusid. Ka sellel loendusel töödeldi loendusandmed Moskvast tsentraalselt, andmete kohapeal töötlemine oli keelatud, kuigi sellal oli juba ka Eestis töötlusvõimalus arvutite näol olemas. Enamiku nõukogudeaegsete rahvaloenduste põhikorraldaja Lembit Tepp meenutas aga, et selle loenduse andmed saadeti Moskvasse juba esmaselt töödeldud kujul – tabulogrammidenä, mitte loenduslehtedenä.

Eelmise loendusega võrreldes lisandusid järgmised küsimused: sünniaeg (lisaks vanusele), ajutise äraoleku põhjus ning teine Nõukogude Liidu keel, mida vabalt valdab. Veerandilt vastanutest (valimiküsimused) küsiti ka töökohta,

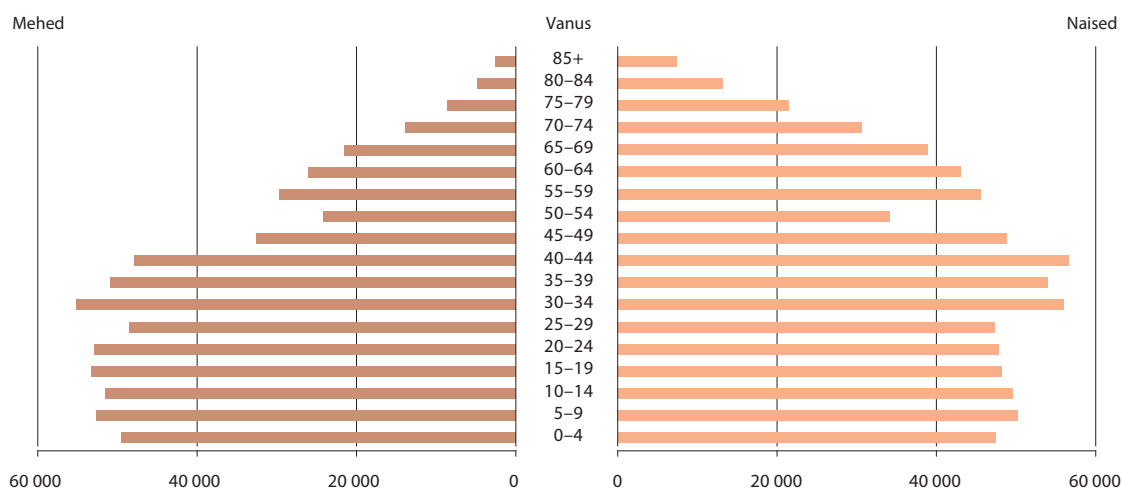
tööala, ühiskondlikku gruppi, mitu kuud töötas, kui ei töötanud terve aasta, pidevalt selles asulas elamise kestust, eelmist alalist elukohta ning elukoha vahetamise põhjust.

Eestis korraldas seda loendust Lembit Tepp. Loendustulemuste võrdlemisel jooksva rahvastikuarvestusega avastas ta erinevusi, millele tuginedes tegi rea ettepanekuid jooksva arvestussüsteemi korrastamiseks.

Rahvaloenduse tulemused

Rahvaarv oli endiselt suurenenud – Eestis elas nüüd 1 356 079 inimest (kasv 11 aastaga 13,3%). Peamine kasvumootor oli jätkuv immigratsioon, kuid alates 1960. aastate lõpust kasvas ka iive, mis 1970. aastal oli arvestatavalt positiivne. Sünnimust suurendab (ja suremust vähendab) sisseändajate noorus. Sünnitajate hulgas oli mitte-eestlaste osa suur, seda siiski mitte sisseändajate suurema viljakuse, vaid soodsama vanusstruktuuri tõttu.

Rahvastiku vanuspüramiid, 1970

Rahvastikupüramiidi eelmisega võrreldes on näha, et suurima kao kohort (põlvkond) on saanud ligi 10 aastat vanemaks, kuid järgmine, 30–44-aastaste kohort on võrreldes eelmise püramiidiga muutunud arvukamaks. See näitab, et rahvastiku juurdekasvust olulise osa annab sisseränne. Noorimad kohoridid püsivad endiselt vanematega peaaegu võrdsed, seega ei mõjuta sündimuse kasv rahvastikuarengut kuigivõrd.

Eestlaste arv oli möödunud 11 aastaga suurenenud 3,6%, nüüd loendati Eestis kokku 925 157 eestlast. Kasvu põhjustas niihästi 1960ndate lõpus suurenenud loomulik iive kui ka eestlaste tagasipöördumine kodumaale. Tulijate seas oli niihästi neid, kes olid Nõukogude Liidus (st väljaspool Eestit) elanud selle loomisest peale, kui ka neid, kes naasid pärast väljasaatmist või vabatahtlikku töö- ja õpperännet. Eestlaste osatähtsus rahvastikus oli kahanenud 68,2%ni, venelaste osa aga oli ligi veerand – 24,7%. Enam kui poole võrra oli suurenenud ukrainlaste osa, mis oli nüüd 4,1%, valgevenelased olid oma arvukuselt jõudnud ettepoole soomlastest, kumbagi oli

1,4%. Tähelepanuväärne on aga sakslaste arvukuse enam kui kümnekordne kasv – neid oli 1970. aasta Eestis ligi 8000 ehk 0,6% rahvastikust, kusjuures sarnaselt soomlastega elasid nad pigem maal kui linnas. Taas pole tegemist varem siin elanud baltisakslastega, vaid hoopiski Kesk-Venemaalt siia toodud volgasakslastega. Naiste ja meeste suhtarv oli selle loenduse ajaks mõnevõrra paranenud, kuid siiski püsis märkimisväärne naiste ülekaal: 100 mehe kohta tuli 119 naist.

Linnaelanikkond oli eelmisest rahvaloendusest möödunud 11 aastaga kasvanud 881 000 inimeseni – enam kui 200 000 inimese võrra ehk ligi kolmandiku, maaelanikkond aga oli enam kui 40 000 inimese võrra (8%) vähenenud. Siiski oli maalt linna rändamise aktiivsus vähenenud, selle põhjuseks oli oletatavasti elujärje paranemine maal. Eestis elas nüüd linnades ja alevites ligi kaks kolmandikku inimestest (64,7%). Eestlaste osatähtsus oli kahanenud nii maal kui ka linnas. Maarahvast oli eestlasi 87,6%, linnarahvast aga vaid 57,8%.

V 1979. aasta rahvaloenduse isikuleht

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ СССР ПО СТАТИСТИКЕ		ВСЕСОЮЗНАЯ ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНИЯ 1989 г.	
ПЕРЕПИСНОЙ ЛИСТ		ФОРМА 2С	
<p>№ переписного отдела</p> <p>№ инструкционного участка</p> <p>№ счетного участка</p> <p>№ списка проживающих в помещении</p> <p>№№ лиц в порядке помещения</p>		<p>Образцы нанесения меток:</p> <p>верно / неверно</p> <p>Образцы написания цифр и знаков:</p> <p>0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 X П</p>	
<p>Фамилия, И., О.</p> <p>№</p>		<p>Вопросы 19–25 заполняются на члена семьи, записанного первым, одиночку или члена семьи, живущего отдельно.</p> <p>19 Период постройки дома</p> <p>20 Материал наружных стен дома</p> <p>21 Дом принадлежит</p> <p>22 Тип жилого помещения</p> <p>23 Благоустройство жилого помещения</p> <p>24 Число занимаемых жилых комнат</p> <p>25 Размер площади (кв. м)</p>	
<p>1 Отношение к члену семьи, записанному первым</p> <p>2 Пол</p> <p>3 Временно отсутствует</p> <p>4 Временно проживает</p> <p>5 Дата рождения</p> <p>6 Место рождения (республика, край, область)</p> <p>7 Состояние в браке</p> <p>8 Национальность. Для иностранцев указать также гражданство</p> <p>9 Родной язык. Указать также другой язык народов СССР, которым свободно владеет</p> <p>10 Образование (для лиц в возрасте 6 лет и старше)</p> <p>11 Основная ли профессионально-техническое учебное заведение (для лиц в возрасте 15 лет и старше)</p> <p>12 Тип учебного заведения, в котором учится (для лиц в возрасте 6 лет и старше)</p> <p>13 Источники средств существования (указать один или два источника)</p>		<p>26 Метки о несчитывании зон</p> <p>Для иностранца I зона II зона</p> <p>№ переписного листа</p>	
<p>Заполняется в управлении статистики</p> <p>Дата рождения: число, месяц, год</p> <p>Место рождения: республика, край, область</p> <p>Национальность: язык, язык</p> <p>Дата записки: число, месяц, год</p> <p>Место записки: республика, край, область</p> <p>Национальность записки: язык, язык</p> <p>Общая площадь: площадь</p> <p>Жилая площадь: площадь</p>		<p>Метки о несчитывании зон</p> <p>Для иностранца I зона II зона</p> <p>№ переписного листа</p>	

Rahvaloendus 17. jaanuaril 1979

Tehti klaariks ka kõigi asulate piirid. Võis juhtuda, et linna ja küla vahel oli tükk riigimaad, millel polnudki kohanime. Käidi läbi isegi peenramaad, kuhu inimene oli elamiseks putka püsti löönud.

Järgmine rahvaloendus Eestis toimus üheksa aasta pärast. Üldiselt korralduselt sarnanes ka see rahvaloendus eelmistega. Loendusleht sisaldas 11 põhiküsimust ja 5 lisaküsimust. Küsimuste loetelu oli sarnane eelmise loenduse omaga, vähendatud oli vaid valimiküsimuste arvu. Ei küsitud töötatud kuude arvu, eelmist elukohta ega elukoha vahetamise põhjust. Naistelt küsiti uue küsimusena sünnitatud laste arvu.

Alates 1945. aastast oli Eestis maa-asustus tundmatuseni muutunud. Paljud varasemad külad olid jäänud tühjaks, sest maaelanikkond oli vähenenud. Oli tekkinud hulk uusi asulaid – kollektiivmajandite keskusi, neist osa päris tühjale kohale. Suur hulk varasemaid kohanimesid oli asendatud majandi nimedega. Kõik see vajas mingil määral korrastamist ja dokumenteerimist. Suure osa sellest tööst tegi statistikaamet rahvaloenduste ettevalmistamise käigus. Selle töö initsiaatoriks oli Lembit Tepp, kes oli ka 1979. aasta rahvaloenduse peakorraldaja Eestis. Lembit Tepp meenutab: „1979. aastal enne rahvaloendust tehti ära suur eeltöö asustuse struktuuri ja kohanimedega korrastamisel. Enne rahvaloendust tegutses valitsuse juures nimede komisjon. Korrastati kohanimesid ja muudeti neid, mis kordusid. Tehti klaariks ka kõigi asulate piirid. Võis juhtuda, et linna ja küla vahel oli tükk riigimaad, millel polnudki kohanime. Käidi läbi isegi peenramaad, kuhu inimene oli elamiseks putka püsti löönud. Lisaks telliti suur hulk uusi tänavasilte ja tehti rahvaloenduse ajaks korda majade numeratsioon.“

Kui 1970. aastal oli Eestis veidi üle 7000 küla ja aleviku, siis pärast reformi jäi neid alles 3442. Asustussüsteem pandi paika vastavalt majandite arengukavadele, väikesed ja olematud külad koondati suuremate üksuste alla.

Rahvaloenduse tulemused

Suure eeltöö tulemusena saavutas 1979. aasta loendus jooksva rahvastikuarvestusega võrreldes väga suure täpsuse – erinevus oli alla 100 inimese. Tõenäoliselt on see Eesti rahvaloenduste ajaloo parim tulemus, mis jääbki ületamata.

Keskvõim ei lubanud ka selle loenduse andmeid Eestis töödelda. Siiski sisestati andmed loenduslehtedelt arvutisse Eestis, kuid saadeti seejärel Moskvasse, kus põhiline töötlus toimus tsentraalselt. Eesti rahvaarv oli 1979. aasta loenduse andmetel 1 464 476, seega oli rahvastik möödunud üheksa aasta jooksul kasvanud (peamiselt immigratsiooni mõjul) 8% ja suurem kui kunagi varem, kuigi kasvukiirus oli pisut pidurdunud.

Rahvastikupüramiidi võrdlus eelmisega näitab, et rahvastiku kasv toimus olulisel määral rände tulemusena, sest mitmed kohordid, eriti 20–29-aastased, on muutunud arvukamaks kui eelmisel püramiidil (loomulikult arvestades 10-aastast vanusenihet). Veidi on suurenenud noorimate kohortide arvukus, kuid siiski jäävad need napilt maha 20–29-aastaste naiste, oma potentsiaalsete emade kohordi arvukusest. Meeste ja naiste suhtarv on veidi paranenud – iga 100 mehe kohta on 116 naist.

Eestlaste arv oli 2,4% kasvanud ja jõudnud 947 812ni, eestlaste osatähtsus rahvastikus oli aga langenud alla kahe kolmandiku (64,7%). Endiselt oli suurenenud venelaste arv, neid oli nüüd rahvastikust 27,9%. Algusest peale eriti kiire kasvu poolest silma paistnud ukrainlased ja valgevenelased hõlmasid rahvastikust vastavalt 2,5% ja 1,6%. Soomlaste arv oli mõõdukalt kahanenud, neid oli 1,2%. Poole võrra oli kahanenud sakslaste arv. Nähtavasti põhjustas nende, aga osalt ka soomlaste arvukuse kahanemist emigreerumine kodumaale.

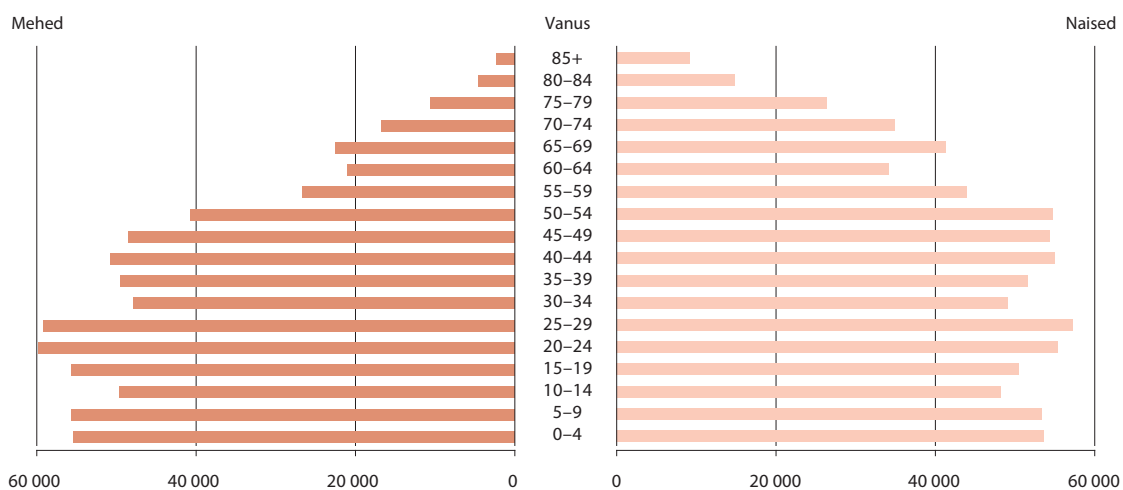

▲ Kalurikolhoosi Hiiu Kalur konservitseh, Hiiumaa 1970

Maaelanikkond oli kahanenud veelgi 30 000 inimese võrra ja hõlmas nüüd alla kolmandiku, vaid 30,6% elanikkonnast. Linnaelanikkond ületas esimest korda miljoni piiri – linnades elas 69,4% rahvastikust. Eestlaste osatähtsus maaelanikkonnas oli

peaaegu sama, mis eelmiselgi korral – 87,5%, kuid linnaelanike seas jätkas eestlaste osatähtsus vähenemist – linnaelanikest oli eestlasi vaid 54,7%.

Rahvastiku vanuspüramiid, 1979

Rahvaloendus 12. jaanuaril 1989

1989. aastal toimus esimene nõukogude võimu korraldatud rahva ja eluruumide loendus. Loenduse korraldus oli üldjoontes eelmistega sarnane, kuid küsimustik oli rikkalikum. Loendusleht sisaldas 13 põhiküsimust, 5 lisaküsimust ja 7 küsimust eluaseme kohta. Isikuküsimustes oli asendatud suhe perekonnapeaga suhtega esimese pereliikmaga. Küsiti sünnikohta, elatusallikaid küsiti kaks. Ei küsitud elukoha vahetamise põhjust. Naistelt küsiti, mitu sünnitatud last on elus.

Kõigi loendatavate eluruumide kohta küsiti hoone ehitamise perioodi, välisseinte materjali, omanikku, samuti küsiti eluruumi tüüpi, heakorrastatust, elutubade arvu ja pinna suurust (üldpind ja elamispind).

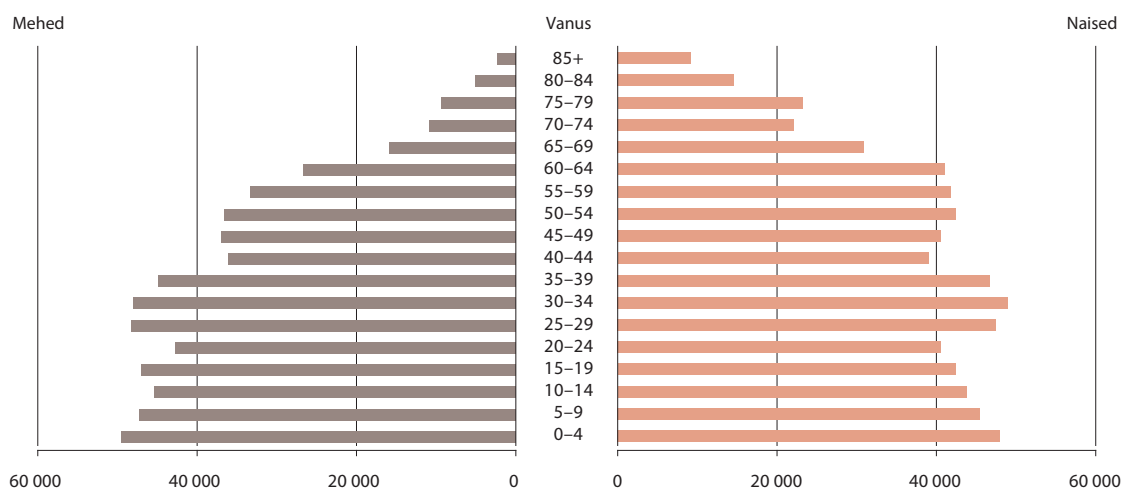
Nõukogude Liidu loenduste seisukohast oli uudne elase-meküsimuste lisamine, kuigi Eesti Vabariigis oli seda tehtud juba enam kui 50 aastat tagasi, mõned küsimused eluhoone kohta esitati aga juba 1881. aasta loendusel. Muus osas sarnanes loenduse korraldus kolme eelmise rahvaloendusega.

Loenduse täpsus võrreldes jooksva rahvastikuarvestusega oli hea, erinevus piirdus korraldajate meenutuste põhjal mõne tuhande inimesega. Eelmisest loendusest mõnevõrra suurema vea seletuseks on elanike suurem mobiilsus – oli ju alanud perestroika ja Eestis toimus laulev revolutsioon. Ka selle loenduse puhul oli Eesti NSV Riikliku Statistikaakomitee ülesanne loendusandmed vaid arvutisse sisestada ja saata magnetlindil Moskvasse töötlemiseks. Siiski on selle loenduse andmete täielik koopia olemas ka Eestis.

Rahvaloenduse tulemused

1989. aasta loendus fikseeris Eesti rahvaarvu tipptaseme – 1 565 662 inimest. Eelmise loendusega võrreldes oli rahvaarv suurenenud 6,9%. Rahvastikupüramiid näitab rahvastikuarengu teatavat stabiliseerumist, viie noorima kohordi ulatuses hakkab püramiid omandama isegi püramiiditaolist, kuid

Rahvastiku vanuspüramiid, 1989

üsna järsult tõusvat kuju. Sisserände maksimumaastatele viitavad „tiivad“ püramiidis iseloomustavad 25–49-aastaste kohorti, ka 60–65-aastaste naiste osatähtsus on üsna suur.

Eestlaste arv oli saavutanud sõjajärgse aja maksimumi – 963 281, juurdekasv eelmise loendusega võrreldes on põhiliselt positiivse iibe tulemusel 1,6%. Eestlased hõlmavad aga rahvastikust kõigest 61,5%. Eestlastest märksa kiiremini on suurenenud teised rahvusrühmad, kelle juurdekasv tuleneb immigratsioonist – venelaste arv suurenes 16%, valgevenelaste arv 18% ja ukrainlaste arv koguni 33%. Venelasi on rahvastikus 30,3%, ukrainlasi 3,1% ja valgevenelasi 1,8%. Niisiis on üle kolmandiku Eesti rahvast venekeelne, sest ka ukrainlased ja eriti valgevenelased suhtlevad valdavalt vene keeles. Sakslaste, soomlaste ja juutide arv ja ka osatähtsus rahvastikus on vähenenud ilmselt tänu kodumaale siirdumise võimalustele.

Ka linnaelanike puhul saavutati sel rahvaloendusel tipp-tase – linnades elas nüüd 71,5% elanikest. Siiski oli linnastumise tempo oluliselt vähenenud – maaelanike arv oli kümne aastaga vähenenud vaid 800 inimese võrra, mis hõlmab kogu maaelanikkonnast vaid 0,2%. Maarahva hulgas on eestlaste osatähtsus stabiliseerunud (87,4%), seevastu linnaelanike hulgas läheneb eestlaste osatähtsus kahetsusväärsele poolele (51,2%).

Rahvastikuareng Nõukogude okupatsiooni ajal (1945–1990)

Iseloomustamiseks aastaid 1945–1990 Eesti rahvastiku arengus tuleb tõdeda, et ühelt poolt oli tegemist üsna rahuliku arengu perioodiga – eriti võrreldes varasemate aegadelega. Rahvaarvu ei kahandanud sõjad, katkud ega ka näljahäda. Kõige drastilisemaks rahvastikku mõjutavaks teguriks kujunes välisränne. Väga suurel määral oli tegemist poliitiliselt määratud protsessiga. Peale vajaduse kasutada Nõukogude Liidu jaoks strateegilist

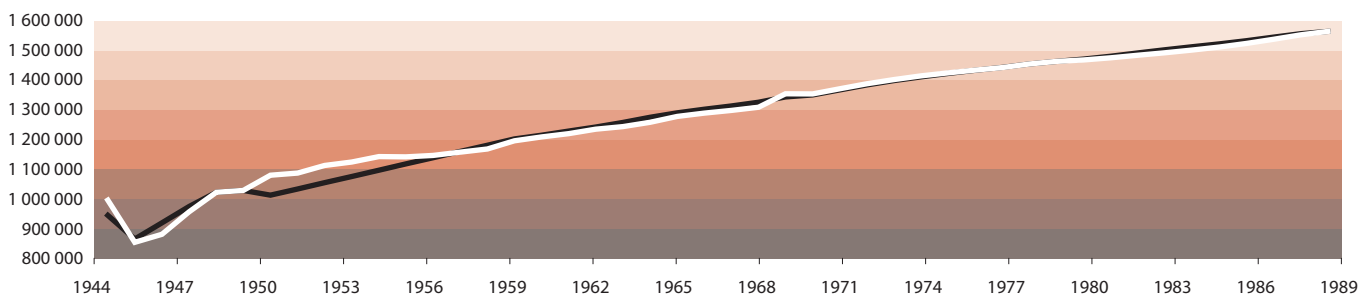
olulistest valdkondades usaldusväärseid töötajaid oli sisserände varjatud ajendiks ka rahvastiku venestamise soov, mis väljendus ka vene keele kasutamise kohustuslikkuses suures osas eluvaldkondades. Selle tagajärjel kerkis eestlaste jaoks järjest ähvardavama perspektiivina oht jääda vähemusse oma maal, kõigepealt muidugi linnades.

Kõigi nõukogude aastate jooksul arenes Eesti majandus oluliselt edasi, kuid muutus järjest rohkem nõukogude tsentraliseeritud ja suuresti militaarse majanduse osaks, kaotades seega iseseisva toimimise võime. Inimeste elukvaliteet paranes aegamööda, kuid mahajäämus lääneriikidest järjest suurenes. Poliitilistest piirangutest hoolimata arenes aga võrdlemisi jõudsalt rahvuskultuur ja haridus.

Nõukogude ajal oli loomulik iive enamasti võrdlemisi nullilähedane, kasvades viimase paarikümne aasta jooksul siiski mõõdukalt positiivseks. Märksa rohkem mõjutas rahvastiku arvukust aga välisränne. Migratsioonisaldo püsis pidevalt positiivne, kusjuures ajapikku vähenes sisserännanute hulgas kojupöörduvate eestlaste osa. Kuigi Nõukogude Liidu eri paigus, eriti Moskvas ja Leningradis, oli veel üsna palju eestlasi, hoidsid neid paigal tööalased või perekondlikud sidemed. Rahvaarv kasvas nõukogude perioodi lõpuks Eesti viimase sajandi miinimumtasemega (1944. aasta lõpp) võrreldes pea-aegu kahekordseks. Nende ja ka mitme vahepealse aasta rahvaarv ei ole siiski täielikult selge, eri allikate hinnangud varieeruvad mõne protsendi piires.

Eesti rahvaarv on täpselt teada rahvaloenduste ajal, loendustevahelisel perioodil (eriti enne 1970. aastat) on teada vaid arvukuse hinnangud, mis eri allikates mõnevõrra erinevad. Joonisel on näidatud kaks hinnangut. Hoolimata erinevustest kajastavad kõik hinnangud rahvastikuarengu üldsuundumusi ühtviisi.

Eesti rahvastik, 1944–1989 (kaks hinnangut)

Pilk ajalukku: Eesti taasiseseisvumine

Nõukogude Liidu lagunemine algas Mihhail Gorbatšovi uutmispoliitikaga, mille tulemusena tekkis riigi elanikel varasemast märksa rohkem võimalusi ühiskondlikuks liikumiseks. Eestis oli rahvuslik liikumine hakanud aktiveeruma juba 1980. aastal 40 kirjaga, jätkus manifestatsioonidega Eesti loodusvarade kaitseks (fosforiidisõda), muinsuskaitsealase liikumise ning Rahvarinde tekkimisega. Olulist osa selles liikumises etendasid spontaansed laulupeod, kus lauldi nii uusi kui ka pikka aega keelatud rahvuslikke laule. Balti riikide ühtsust sümboliseeris 1989. aastal, Molotovi-Ribbentropi pakti 50. aastapäeval korraldatud kõiki Balti riike läbiv enam kui 600 km pikkune inimkett, mida on hakatud nimetama Balti ketiks.

Eesti taasiseseisvumise päevaks loetakse 20. augustit 1991, just siis võttis parlamendi kohuseid täitev Ülemnõukogu vastu

otsuse, et Eesti ei kuulu enam NSV Liitu ja on iseseisev vabariik. Võrdlemisi kiiresti sai Eesti paljude Euroopa riikide, sh ka Venemaa ametliku tunnustuse. Algas riigivalitsemise korraldamine demokraatlikel alustel ja majanduse ümberorienteerimine tsentraliseeritud käsumajandusest iseseisva turumajanduse alustele.

Esimesel võimalusel hakkas Statistikaamet aktiivselt publitseerima varem salastatud või avaldamata andmeid. Alates 1990. aastast ilmub „Eesti statistika aastaraamat“, mis muutus regulaarseks väljaandeks ja millele 1999. aastal lisandus ka CD andmetega. Taas hakkas ilmuma Eesti Statistika Kuukiri, mis aga 2009. aastal reorganiseeriti kvartalikirjaks. Väljaannetes on nüüd teiseks keeleks inglise keel – neljas võõrkeel Eesti statistikakirjanduses.

▼ Laulev revolutsioon Eestis. Loosungite ja sinimustvalgete lippudega miiting Tallinnas Vabaduse väljakul, 1988

2000. aasta rahva ja eluruumide loendus (REL 2000)

Esimene rahva ja eluruumide loendus taasiseseisvunud Eestis algas 2000. aasta 31. märtsil. Loendusel järgiti rahvusvahelisi soovitusi nii küsimustiku kui ka korralduse puhul, sh hinnati ka loenduse kvaliteeti järeloenduse abil. Seda loendust valmistati ette põhjalikumalt ja kauem kui ühtegi varasemat.

Loenduse meetodika oli üldjoontes siiski sarnane varasematega – loendus korraldati küsitlusena (mitte isevastamisena), kusjuures loendajad kandsid vastused paberankeedile. Ankeete oli kaks – leibkonna ja eluruumi ankeet iga leibkonna jaoks ning isikuankeet iga isiku jaoks. Ankeet täideti ka asustamata eluruumi korral.

Loenduse küsimustik

Rahvaloenduse küsimustiku koostamise aluseks olid rahvusvaheliselt soovitatud küsimused, kuid neile lisati Eesti varasematel rahvaloendustel (eriti 1922 ja 1934) esitatud küsimused ja Eesti ekspertide pakutud uued küsimused. Iga küsimust soovitas teatav huvigrupp, kes kavatses seda uuringutes kasutada. Küsimustiku väljatöötamiseks rakendati ekspertide komisjone, need eksperdid esindasid ministeeriume, kohalikke omavalitsusi, teadusasutusi ja ülikoole. Nii viisi valminud küsimustik oli põhjalikum kui ühegi eelmise loenduse oma, sisaldades 42 küsimust isiku ja eluruumi kohta.

Isikuankeedis olid varasematel loendustel esitatud küsimused – sugu, vanus, sünniaeg, püsielukoht ja asukoht loendusmomendil, kodakondsus, rahvus, emakeel, võõrkeelte oskus, sünnikoht, seaduslik perekonnaseis, elatusallikad, naise poolt sünnitatud laste arv, üld- ja kutse-(eriala-)haridus, õppimine, religioon, töökoht, tegevusvaldkond, amet, puude olemasolu. Neile lisandusid uued küsimused, mida polnud varem esitatud: vanemate sünnikoht, naistel esimese lapse sünnitamise vanus ja aeg, sotsiaalne seisund (sh töötus), tööalane staatus, töökohta aadress, nädala tavaline töötundide arv kokku ja põhitöökohal.

Leibkonna- ja eluruumi ankeedis määrati leibkonnaliikmete nimekiri ja liikmete omavahelised sugulussuhted (kui eluruumis oli mitu leibkonda, siis igaühe puhul eraldi). Eluruumi kohta küsiti nagu varemgi eluruumi tüüpi, omandussuhtet, ehitusaega, pinda ja tubade arvu. Erinevalt varasemast ei küsitud ehitusmaterjale, küsiti aga köögi ja vee, kanalisatsiooni, sooja vee, vanni, sauna, veekloseti, elektri, gaasi, keskkütte ja elekterkütte olemasolu.

Leibkonnalt küsiti ka väikepõllumajandusliku tootmise kohta (sh aiandus) oma pere tarbeks.

Loenduse korraldus

Loendusel kasutati ainult eestikeelseid loenduslehti, vajadusel tõlkis loendaja. Valdavalt venekeelsetes piirkondades töötasid kakskeelsed loendajad. Loendusega oli hõivatud 4500 loendajat, kokku töötas REL 2000 meeskonnas üle 5000 inimese. Erinevalt Eesti Vabariigi varasematest loendustest olid loendajad palgalised. Varasemast märksa täpsemad olid aerofotode põhjal valminud loenduskaardid.

Loendatavaid informeeriti enne loendust põhjalikult trükiajakirjanduse vahendusel ja ka televisioonis esitati harivaid klippe julgustamaks elanikke loendajatega suhtlema ja enese kohta õiget teavet esitama. Enne loendust saadeti kodudesse ka infobülletään, milles teavitati loendatavaid loenduse eesmärgist, loendatavate õigustest ja kohustustest, teatati vastavas jaoskonnas töötava loendaja nimi ja telefoninumber. Samuti loetleti teavitusbülletäänis loendusel esitatavad küsimused. Eesmärk oli valmistada inimesed ette nendele küsimustele vastama. Teavitusbülletääne trükiti nii eesti kui ka vene keeles. Loenduspäeva eelõhtul esines Eesti president üleskutsega loendusel osaleda, rõhutades selle olulisust riigile ja ühiskonnale.

Varasemate loendustega võrreldes muutis REL 2000 korraldamise keerukamaks rahvastiku märksa suurem mobiilsus, samuti loendusnimekirjade mittevastavus tegelikkusele, mida põhjustas vahepeal toimunud massiivne ränne ja elukohta

lisakohustus, millega nad aga üldiselt edukalt toime tulid. Selgus, et alalise ja faktilise elanikkonna erinevus oli võrdlemisi suur, mis kinnitas rahvastiku varasemast märksa suuremat mobiilsust. Loendatud isikud said vastava tõendi. See oli vajalik eriti neile, kes osa loendusajast viibisid kodust eemal – tõendi ettenäitamisel neid uuesti ei küsitletud.

Andmetöötlus

REL 2000 tulemuste töötlemine oli Statistikaametile suur väljakutse, sest varem ei olnud loendusandmestikke Eestis nüüdisaegse arvutustehnika abil töödeldud. Selleks loodi spetsiaalne andmetöötlussüsteem, mille olulise osa moodustas andmete korrektsuse (kooskõlalise) kontroll mitmesuguste loogiliste tingimuste abil.

Esimene ülesanne oli ankeedid arvutisse sisestada. Need skaneeriti, kuid tulemused vajasisid kontrollimist. Küsitluslehed olid kujundatud selliselt, et iga käsitsi kirjutatud tähe või numbri jaoks oli täpselt fikseeritud lahter. See tegi ankeetide skaneerimise hõlpsamaks. Skaneeritud ankeedid kontrolliti automaatselt kontrollprogrammide abil, mis võimaldasid avastada loogilised vead. Sisestamisel tekkinud vead parandati. Üsna töömahukas oli andmete kodeerimine – ankeediküsimuste hulgas oli arvestatav hulk selliseid, millele tuli vastata vaba tekstiga.

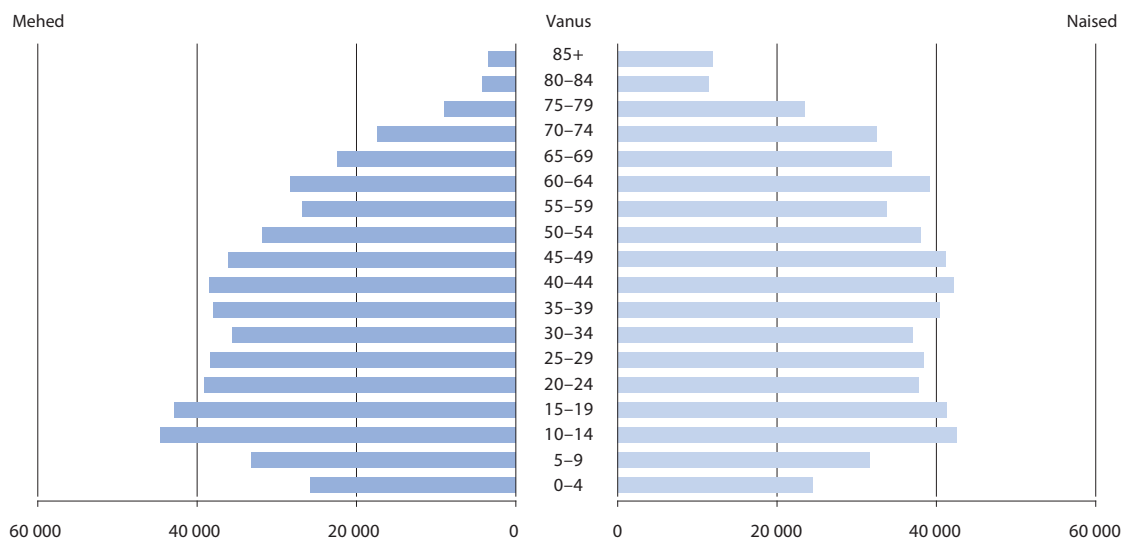
Loenduse tulemused

Kui loenduse tulemused avaldati, oli see ühiskonna jaoks üpris šokeeriv. Selgus, et Eestis elas loenduse järgi umbes 60 000 inimest vähem, kui näitas ametlik statistika, mis oli saadud 1989. aasta loendusandmete ja sündmusstatistika (sünnid, surmad, ränne) põhjal. See, et rahvaarv oli väljarände tagajärjel märgatavalt vähenenud ja et loomulik iive oli olnud juba üheksa aastat negatiivne, oli üldiselt teada. Ometi oli nii suur erinevus oodatu ja tegeliku vahel üsna ehmata. Täpsem olukorra analüüs näitas, et erinevus on statistiliselt seletatav. Kõige suurem põhjus oli militaarränne. Nimelt oli üks osa Eestis registreeritud ja varem rahvastikuarvestuses kajastunud sõjaväelastest siit lahkunud ilma seda registreerimata, mistõttu nad „surnud hingedena“ arvestuses edasi osalesid – polnud alust neid registrist kustutada. Seda hüpoteesi kinnitas ka regulaarstatistika põhjal koostatud rahvastikupüramiidi kuju, kus noorte meeste osas oli väljaulatuv sakk. Loenduse mõningast alakaetust (1–2%) näitas ka järelloenduse tulemuste analüüs, sellest võib järeldada, et rahvastiku vähenemine oli siiski väiksem, kui näitas esmane tulemus.

Loendustulemused avaldati 12 kogumikuna ja need on elektroonselt kättesaadavad ka Statistikaameti veebilehel. Enamik REL 2000 tulemusi on arvatud alalise rahvastiku kohta, nagu see on tänapäeval kombeks enamikus riikides.

Rahvastiku vanuspüramiid, 2000

Eelmisest loendusest möödunud 11 aastaga oli Eesti elanikkond kahanenud 1 370 052 inimeseni ehk 12,5% (195 610 inimest vähem). 2000. aasta rahvaloendusel saadud elanike arv oli 87,4% Eesti rahvaarvust aastal 1990. Peamine rahvastiku vähenemise põhjus on iseseisvumisjärgne lahkumine itta, kuid ka hilisemate aastate läänesuunaline emigratsioon ja negatiivne iive. Meeste ja naiste suhtarv on taas halvenenud – Eestis elas iga 100 mehe kohta 117 naist.

Eestlasi oli 2000. aastal 930 219 ehk 96,6% eelmise loenduse arvust (vähenemine 33 062 inimese võrra). Seega toimus oluline osa rahvastiku vähenemisest mitte-eestlaste arvel. Eestlaste osatähtsus rahvastikus oli suurenenud 67,9%ni, seega ligikaudu 1970. aasta tasemele. Venelaste arv Eestis oli kahe loenduse vahel vähenenud 26%, ukrainlastest ja valgevenelastest oli lahkunud koguni ligi 40%. 2000. aasta loenduse andmetel oli Eesti rahvastikus venelasi 25,6%, ukrainlasi 2,1% ja valgevenelasi 1,3%. Kõiki teisi rahvusi, sh ka soomlasi, oli alla 1%.

Linnades ja linnalistes asulates (mille hulka arvati ka alevid ja vallasisesed linnad) elas 67,4% elanikkonnast. Arvestatav hulk eestlasi oli maale elama asunud – maarahvastiku hulgas oli eestlaste osatähtsus koguni 91,3%, s.o sõjajärgsete rahvaloenduste kõrgeim näitaja. Ka linnaelanike seas oli eestlaste osatähtsus suurenenud, see oli nüüd 56,6%.

Hoolimata võimalikest puudustest (hinnangulisest alakaetusest) on REL 2000 andmed olnud enam kui kümme aastat

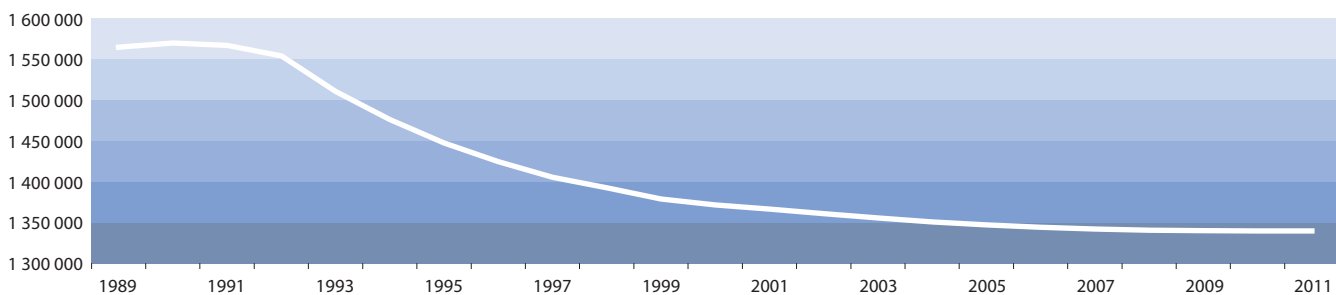

▲ Lapsed Tallinnas laulupeol

Eesti sotsiaal-majandusliku arengu kavandamise alus. Nendele tuginedes on tehtud rahvastikuarvutusi, hinnatud rahvastiku arengu seisukohast olulisi näitajaid, nagu oodatav eluiga, summaarne sündimuskordaja, rahvastiku vanuserühmade suhted ja SKP isiku kohta. Kõigi nende arvutuste tegemiseks tuleb rahvaloenduse andmeid kombineerida sündmusstatistikaga.

Et REL 2000 alakaetuse määr ei olnud kuigi suur ja selle hinnang oli võrdlemisi ebatäpne, ei ole alakaetust kasutatud loenduse rahvaarvu korrigeerimiseks. Loenduse rahvaarvust (rahvastikuarvestuse aluseks olevast rahvaarvust) mõne protsendi võrra suurem oli rahvastikuregistri põhjal arvatud rahvaarv, kuid ka see ei ole päris veatu – põhjuseks rände, sh väljarände alaregistreerimine. On lootust, et Eesti rahvaarv saab selgeks järgmise rahvaloenduse tulemusena.

Eesti rahvastik, 1989–2011

Kaardi on koostanud 1573. a flaami kartograaf Johannes Portantius ning see ilmus esimest korda Abraham Ortelius'e välja antud atlases „Theatrum Orbis Terrarum“ (1570–1612 anti seda välja 41 korda). Tegemist on esimese tänini säilinud Liivimaa kaardiga

1
Taani
kuninga
Valdemar II
pitsat

Pilk ajalukku: Eesti haldusjaotus läbi aegade

Eesti traditsiooniline haldusjaotus

Traditsiooniliselt on Eesti haldusjaotuse üksusteks olnud talu, mis oli ühe perekonna eluase, taludest koosnev küla (mis kauges minevikus võis olla suguvõsa elupaik), kihelkond ja maakond. lidne on ka valla mõiste, mis algselt tähendas suguvõsavälist võimu ja mis sai konkreetsema sisu mõisavallana (s.o ühe mõisa valdustesse kuuluvate külade kogumina). 13. sajandist peale on Eestis tuntud ka linn, mõni sajand hiljem tekkis alev (mis võis tähendada iseseisva asula kõrval ka linnaosa).

Talu on ajalooliselt ühe pere (enamasti mitme põlvkonna pere) elamise ja põllumajandusliku tootmise paik ja üksus. Talu tähendab üldjuhul elamut koos kõrvalhoonete ja aiaga (aiamaaga), millele sageli lisandub põllumajandus- või metsamaa. Tänapäeval on Eestis säilinud arvukalt talusid kui looduslähedast elulaadi kandvaid elukohti, neist osa siiski vaid hooajaliselt kasutatavaid. Eelmise sajandi esimese poolega võrreldes on tänapäeval talusid mitu korda vähem.

Külad tekkisid Eesti alal väga ammu koos paikse eluviisi kujunemisega. Traditsiooniliselt koosnes küla lähestikku asuvatest taludest, kusjuures see ei tähendanud enamasti lausa külg külje kõrval paiknemist. Sõltuvalt loodusest ja kohalikust traditsioonist võis talude paiknemine külas olla üsnagi erinev, kuid enamasti polnud taluüest naabri toimetamisi näha.

Vald koosneb traditsiooniliselt väiksematest maa-asulatest – küladest ja alevikest. Vallad seadustati kogukondliku omavalitsuse üksustena Eestimaal 1816. aasta ja Liivimaal 1819. aasta talurahvaseadusega. Valla täiskogu koosnes kõigist valla täisperemeestest ja rendikohapidajast, see oli üle pika aja esimene kogu, kus eestlastel oli teatav otsustamisõigus. Vald jäi haldusüksuseks ka Eesti Vabariigis. Valdade arv on Eestis kõikunud – 19. sajandi lõpul oli neid üle tuhande, 1922. aastal alla 400. 1930. aastate lõpus vähendati haldusreformiga valdade arvu veel poolteist korda. Nõukogude ajal (alates 1945. aastast) vallad haldusüksustena kaotati ja asendati **külanõukogudega**. Vallad taastati taasiseseisvumise järel võimalikult endistes piirides (enamasti lähtudes külanõukogu-

dest), kuid aja jooksul on nende arv ühinemise tagajärjel veelgi vähenenud. Praegu on vald Eestis esmatasandi haldusüksus ja valla koosseisus võib peale külade ja alevike olla ka aleveid ja vallasiseseid linnu.

Kuni 13. sajandini oli kihelkond Eestis oluline haldusüksus. 13. sajandil oli Eestis ligi 45 kihelkonda, kusjuures on teada isegi enamiku nimed. Kihelkondadest kujunesid hiljem **kirikukihelkonnad** – maakiriku koguduse piirkonnad. Kirikukihelkonnad olid põliskihelkondadest väiksemad, nii et 1925. aastal oli Eestis üle saja kirikukihelkonna. Paljud neist said nime kirikute, st ristiusu pühakute järgi. Ühe kihelkonna elanikud olid sageli tugevasti seotud ühiste traditsioonidega (rõivad, tarbeesemed, laulud, pärimused, isegi keeleerinevused), sest inimesed puutusid omavahel kokku enamasti kirikus ja selle lähedal paiknevas kõrtsis. Üle kihelkonnapiiride suhtlemine oli võrdlemisi harv, seda kinnitab muu hulgas ka kirikukirjades registreeritud abiellumiste statistika. Omavalitsusüksuse staatusest pole kihelkond toimunud alates 13. sajandist. 1881. aasta rahvaloendusel märgiti inimeste aadress (kiriku-)kihelkonna ja mõisa (s.o valla) kaudu. Juba siis tõdeti, et niisugune dubleerimine põhjustab segadusi, sest osa valdu kuulus mitme kihelkonna piiridesse.

Kihelkonnast veelgi suurem üksus on **maakond**. Ka maakond oli olemas juba Muinas-Eestis, maakondi juhtisid maaivanemad. Maakondlik jaotus on Eestis säilinud läbi kogu ajaloole, kuid muutunud on maakondade piirid ja arv, samuti ka paljud nimed. Ajaloolistest maakondadest on enam-vähem endisel kujul säilinud Saaremaa ja Järvamaa, vähenenud on Läänemaa, kaheks on tükeldataud ajalooline Virumaa ning nihkunud ja laienenud Harjumaa. Ülejäänud maakonnad on üle elanud põhjalikumaid muutusi ja saanud ka uued nimed. Nõukogude ajal asendasid maakondi rajoonid, vahepeal oli neid palju, kuid hilisema reformiga ühendati väiksemad rajoonid, nii et tekkinud rajoonide struktuur oli võrdlemisi sarnane varasema maakondade struktuuriga ja needsamad üksused võeti taasiseseisvunud Eestis kasutusele maakondadena.

Linnad tekkisid Eestis juba 13. sajandil, mitme sajandi vältel oli Eestis kaheksa linna – Tallinn, Tartu, Pärnu, Haapsalu, Paide, Rakvere, Viljandi ja Narva (nimed varieerusid sõltuvalt vallutajate keelekasutusest). Algselt oli ühe linna territooriumil koguni mitu linnataolist asulat, nt Pärnus oli Pärnu ja Vana-Pärnu, ka Tallinnas eristusid esialgu Toompea ja all-linn. 15. sajandil lisandus Kuressaare, 16. sajandil Valga ja 18. sajandil Võru ning sõjasadamana rajatud Paldiski. Linnade teke aktiveerus 20. sajandi alguses, 1939. aastal oli Eestis 33 linna.

Eesti valitsejad

Eesti (eestlastega asustatud territooriumi) piirid naabritega olid juba muinasajal üsna lähedased praegustega, kuid piiriäärsetel aladel oli enamasti tegemist sugulasrahvaste segaasustusega – lõunapiiril olid naabriteks liivlased, idapiiril erinevad soome-ugri väikerahvad. Aegade jooksul on Eesti- ja Liivimaa kuulunud mitme kirikuvõimu, aga ka eri riikide – Taani, Poola, Rootsi, Saksamaa ja Venemaa valitsuse alla. Kohalikel rahvastel ei olnud tegelikku sõnaõigust oma kodumaa saatuse üle. Kohalikeks valitsejateks olid aga ligi 700 aasta jooksul saksa mõisnikud.

Paide linn 19. saj, esiplaanil jõgi, tagaplaanil Püha Risti kirik ja linnuse varemud

Kahest kubermangust koosnev Eesti

Rootsi võim moodustas 1584. aastal Eesti maa-alal kaks kubermangu – Eestimaa ja Liivimaa (Liivimaa oli küll ligikaudu samal kujul olemas juba Poola võimu ajal 1560. aastast). Kahjuks assimileerusid liivlased aja jooksul balti hõimudega ja võtsid omaks läti keele. Liivimaa nimi jäi pigem selle, praeguseks üpris väikesearvuliseks kokkusulanud rahvakillu minevikku meenutavaks mälestusmärgiks.

Eesti ühendamine

Eesti rahva ja riigi jaoks on suur õnn, et juba 19. sajandi ärkamisliikumise tegelased said aru, et eestlased moodustavad ühtse kultuuriruumi. Nende järeltulijad hakkasid taotlema ka Eesti haldusjaotuse ühendamist tervikuks. Enam-vähem terviklik Eesti moodustus esimest korda 1917. aastal pärast veebruarirevolutsiooni. 1917. aasta 30. märtsil andis Venemaa Ajutine Valitsus välja Eestimaa kubermangu administratiivse valitse-

mise ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra seaduse. Moodustati uus, tervet eestlaste asuala kattev Eestimaa kubermang – endisele Eestimaa kubermangule liideti varem Liivimaa kubermangu kuulunud Saare, Pärnu, Viljandi Tartu ja Võru maakond. Segaseks jäi esialgu vaid Narva ja Valga linna staatus.

1920. aasta Tartu rahuga fikseeriti piir Nõukogude Liiduga ja Eestiga liideti Petserimaa ja Narva jõe tagused vallad. Moodustati iseseisev Petseri maakond. 1919. ja 1920. aasta jooksul määrati kindlaks piir Eesti ja Läti vahel. Et tegemist oli segaasustusega aladega, kulges ka see protsess võrdlemisi raskelt. Valga linn jaotati pooleks, selle Eesti osa – Valga – sai uue, vastmoodustatud maakonna keskuseks. Viimane piiriõendus toimus 1926. aastal, kui Lätile loovutati Petseri maakonna kolmekeelse Laura valla need külad, kus elas rohkem lätlast kui eestlast. Alates 1926. aastast oli Eesti pindala 47 549 km², sellest 1913 km² moodustas Peipsi järv.

▲ Balti ehk Läänemere kubermangude kaart, 1877

Haldusjaotuse korrastamine

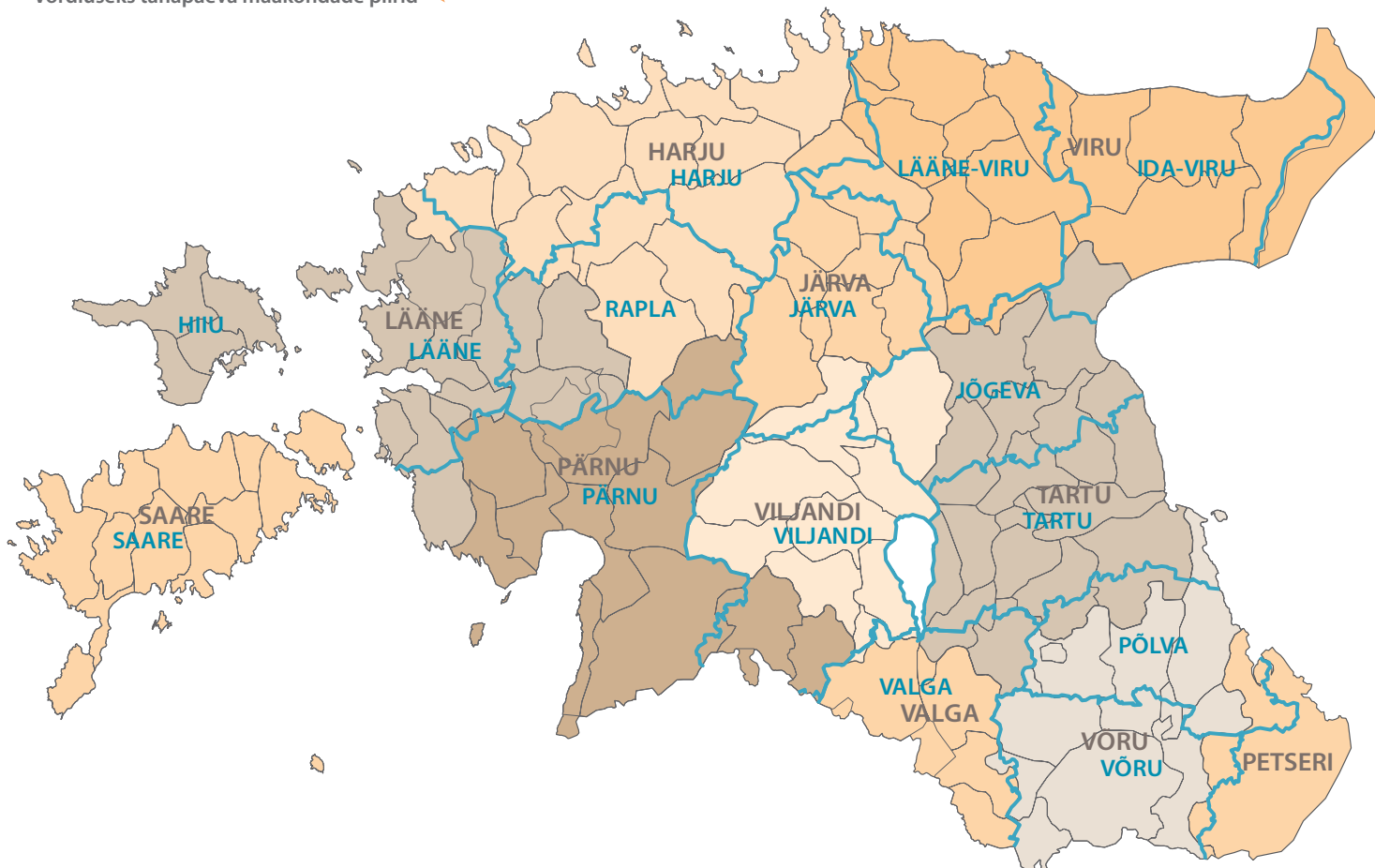
Esimene haldusjaotuse korrastamine Eesti Vabariigis toimus aastail 1919–1922. Selle tulemusena kujunes Eestis 11 maakonda – Harju, Viru, Lääne, Järva, Saare, Pärnu, Tartu, Võru, Viljandi, Valga ja Petseri. Üheksa neist olid põlised ja kaks viimast uued, moodustatud Eestiga liidetud maa-aladest ja osalt ka naabermaakondade valdadest. Eestis oli sel ajal 13 linna – Tallinn, Tartu, Narva, Pärnu, Haapsalu, Kuressaare, Paide, Rakvere, Viljandi, Võru, Valga, Petseri ja Paldiski. Linnadele lisandus 17 väikelinnade sarnast alevit, mille elanikkond üldjuhul ei tegelenud põllumajandusega. Maakonnad jagunesid valdadeks, neid oli kokku 378. Vallas elas keskmiselt 2176 elanikku.

Järgmised olulised muudatused Eesti haldusjaotuses tehti 1937. ja 1938. aastal, kui Vabariigi Valitsus andis välja linnaseaduse ja vallaseaduse. Linnaseadusega muudeti enamik seniseid alevide linnadeks. Valdade reformimise tulemusena kaotati olukord, kus valdadel oli eraldi asuvaid maatükke teises vallas (nn lapivallad, neid oli kokku ca 50). Reformi tulemusena loodi 248 valda, alla 1500 elanikuga vallad säilisid vaid väikesaartel. Valdade liitmine toimus käsu korras, mitte vastavalt valdade soovidele. Ometi arvestati ka kohapealseid olusid.

Mõned vöörapäraseid kohanimesid muudeti eestipäraseks (erandiks olid rootsipäraseid nimed, mis säilitati), nt Narva-tagune Skrajatina vald sai uueks nimeks Raja, Voltveti nimetati Tihemetsaks, Kilingi vald Saardeks jne. Muudatusi ei olnud siiski kuigi palju. Kaaluti ka „halvakõlalise“ Tapa linna nime muutmist, kuid see jäi siiski tegemata.

Eesti haldusjaotus, 1920–1944 (maakonnad ja kihelkonnad).

Võrdluseks tänapäeva maakondade piirid

Haldusjaotus esimese Nõukogude okupatsiooni ajal

Mõju Eesti rahvastiku paiknemisele ja haldusstruktuurile avaldus juba enne okupatsiooni seoses baaside lepinguga (1939), mille kohaselt Eesti pidi loovutama 33 000 ha maad nõukogude baasidele, sh terve Paldiski linna. Likvideeriti Paldiski linna ja Pakri valla omavalitsus.

Nõukogude võim tegi mõningaid muudatusi Eesti haldusjaotuses kohe. 25. augustil 1940 vastu võetud Eesti NSV konstitutsioonis märgiti, et Eestis on 11 maakonda ja 4 linna – Tallinn, Tartu, Pärnu ja Narva. Nõmme liideti Tallinnaga, sellega seoses muudeti rida tänavanimedid. Siiski jäid esimese Nõukogude okupatsiooni ajal toimunud haldusjaotuse muudatused lühiajaliseks, enamikku neist ei suudetudki ellu viia peatselt puhkenud sõja tõttu.

Haldusjaotus Saksa okupatsiooni ajal

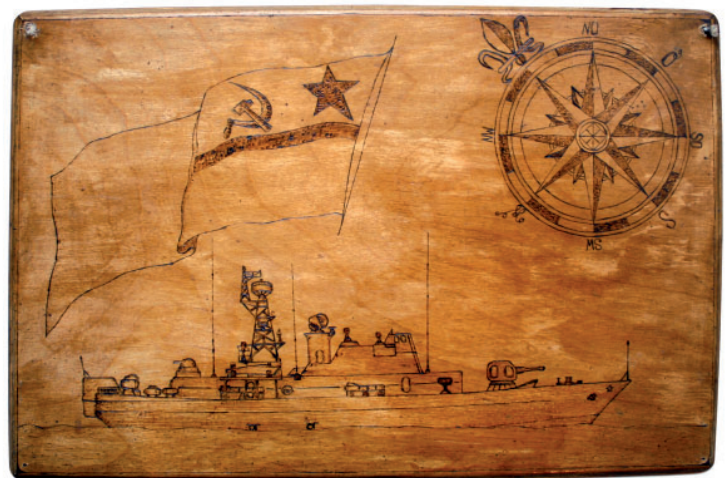
1941. aastal okupeeris Saksamaa Eesti ja Eesti loeti Saksamaa ida-alade koosseisu. 1941. aasta augustis kehtestati okupeeritud ida-aladel (Ostland) Saksa tsiviilvalitsus. 5. detsembril astus selle esindajana Eestis ametisse Tallinna kindralkomissar (*Genralkomissar im Reval*). Eesti jagati seitsmeks piirkonnaks (neist üks oli alampiirkond), mida valitsesid piirkonnakomisarid (*Gebietskomissar*). Maakonna mõistet ei kasutatud, kuid sisemist haldusstruktuuri ei muudetud. Endiseks jäid ka linnad. Piirkonnad olid järgmised: Tallinn (linn), Tallinn (maa), Tartu, Pärnu, Rakvere, Kuressaare ja Petseri. Petseri piirkonda nimetati alampiirkonnaks.

Teine Nõukogude okupatsioon. Eesti territooriumi vähendamine. Liikluspiirangud

Juba 23. augustil 1944, kui Punaarmee oli vallutanud Eesti kagunurga, andis NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium välja seaduse Pihkva oblasti moodustamise kohta. Selle kohaselt liideti enamik varem Eestile kuulunud Petserimaast Pihkva oblastiga. 24. novembril anti välja sarnane seadus Narva jõe idakaldal asuvate asustatud punktide arvamise kohta Leningradi oblasti koosseisu. 18. jaanuaril 1945 määras ENSV Ülemnõukogu Presiidium oma otsusega kindlaks piiri ENSV Viru maakonna ja Vene NFSV Leningradi oblasti vahel mööda

Narva jõge. Eesti territooriumist lahutati Narva, Piiri ja Raja vald ning Narva linna Jaanlinna osa. Narva jõe saared (Kreenholm) jäid Viru maakonna piiridesse. Samal kuupäeval liideti Võrumaaga Mäe vald, osa Järvesuu vallast, osa Meremäe vallast, osa Saatse vallast, Petseri valla Piusa jõe vasakul kaldal asuv osa. Petseri maakond lakkas olemast. Pihkva oblasti koosseisu võeti üle Irboska (Linnuse), Kalda, Laura, Rootova, Senno ja Vilo vald, enamik Petseri vallast, Järvesuu valla kirdeosa, Meremäe valla kaguosa ja Saatse valla idaosa. Üleantud piirkonna 40 709 elaniku seas oli ligi 6000 eestlast, neid oli kõige enam Vilo vallas (kaks kolmandikku vallaelanikest), aga ka Petseris, kus 1934. aasta rahvaloenduse andmetel olid eestlased enamuses. Eesti kaotas ca 5% territooriumist. Eesti territooriumi suurus jäi 45 215 km².

Pärast nõukogude võimu kehtestamist ei olnud eestlastel enam võimalik oma kodumaal vabalt liikuda. Merega piirnevad alad põhjarannikul, samuti saared, loeti Nõukogude Liidu piiritsooniks, kuhu oli võimalik pääseda vaid eriloa alusel, mida polnud sugugi lihtne saada. Vaba liikumisõigust ei olnud ka piiritsoonide elanikel, merele pääses vaid üksikutest sadamakohtadest, piiri valvasid piirivalvurid väga rangelt. Peamiselt kardeti inimeste lahkumist Nõukogude Liidust. Peale mere-ranna oli teisigi „kinniseid“ piirkondi – niihästi kvartaleid linnades, okastraadiga piiratud alasid küldes kui ka terveid suletud linnu. Näiteks ei lubatud Narva linna asuda selle sõjaeelsetel asumatel. Kinnised olid ka Paldiski ja Sillamäe.

▲ Suveniirpilt. Nõukogude piirivalve, 1970ndad

Haldusstruktuuri muutmine aastail 1944–1949

Nõukogude võimu kehtestamise järel hakati muutma riigisest haldusstruktuuri. Tallinna halduspiire laiendati – lisaks juba varem liidetud Nõmmele liideti Tallinnaga ka Pirita, Merivälja, Iru-Lepiku ja Kose asula. 1946. aastal tekkis kaks uut linna – Kohtla-Järve ja Kiviõli. Järgmistel aastatel loodi põlevkivirajoonis veel uusi töölisaleveid, nende hulgas ka Loksa ja Sillamäe.

1946. aastal eraldati Hiiumaa Läänemaast ja moodustati uus maakond. 1949. aastal loodi veel kaks uut maakonda – Virumaa jagati kaheks, idapoolseks Jõhvimaaks ja läänepoolseks Virumaaks. Virumaaga liideti mõned Harjumaa idapoolsed vallad ja Loksa alev. Tartumaa põhjaosast ja Viljandimaa kirdenurgast moodustati Jõgevamaa. Nii sai Eesti kokku 14 maakonda, suuresti vastas maakondade struktuur praegusele.

1950. aasta haldusreform

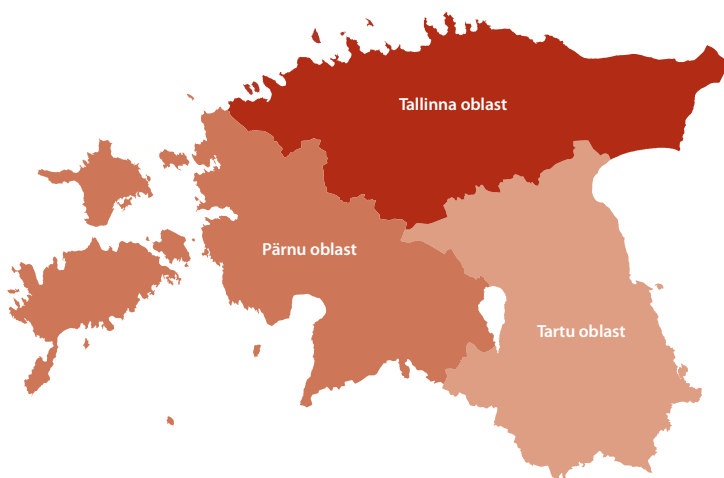
Suured muutused Eesti haldusjaotuses toimusid 1950. aastal. Ümberkorralduse põhieesmärk oli rakendada Eestis sarnast haldusstruktuuri nagu mujal Nõukogude Liidus. Selleks

- loodi maakondade asemele märksa väiksemad rajoonid
- valdade asemele moodustati külanõukogud
- suuremad linnad loeti eri kategooriasse – nn vabariikliku alluvusega linnad – ja nendega liideti lähikonnas paiknevaid linnu ja asulaid

Eesti haldusjaotus kujunes 1950. aastal järgmiseks:

- 5 vabariikliku alluvusega linna: Tallinn (199 556 elanikku), Tartu (55 148), Narva (18 772), Pärnu (26 849) ja Kohtla-Järve (32 369)
- 39 maarajooni, mis koosnesid 27 maakondliku alluvusega linnast, 22 alevist ja 641 külanõukogust

1952. aastal loodud oblastid

Oblastid Eestis

Nõukogude Liidu haldusjaotuse standardiseerimise eesmärgil hakati 1950. aastatel ka väiksemates liiduvabariikides oblasteid looma. 1952. aasta kevadel loodi Eestis kolm oblastit – Tallinna, Tartu ja Pärnu oblast. Igasse oblastisse kuulus 12–14 rajooni. Oblastite aeg Eestis kestis vähem kui aasta, need likvideeriti 1953. aasta aprillis-mais, varsti pärast Jossif Stalini surma.

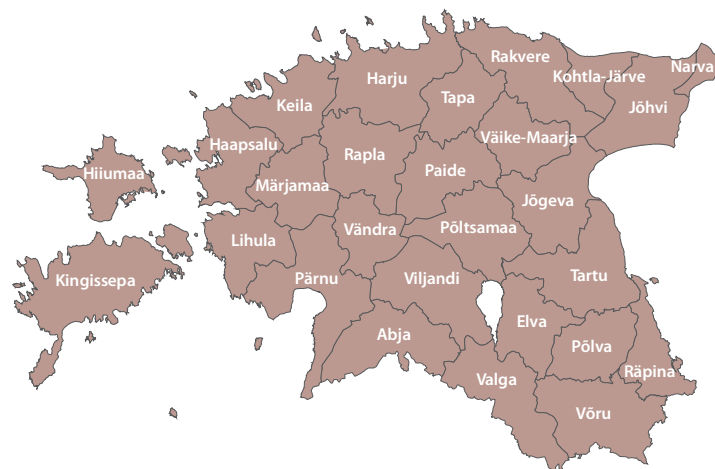
Nimemuutused

1952. aastal nimetati Kuressaare linn ja rajoon ümber puna-revolutsionäär Viktor Kingissepa auks Kingissepa linnaks ja rajooniks. Sama nimi anti ka ühele linnakesele Vene Föderatsiooni Leningradi oblastis. Õnneks sellega Eesti põhiliste haldusüksuste poliitilise suunitlusega ümbernimetamine piirdus. Küll aga nimetati linnades ümber rohkesti tänavaid ja väljakuid, neile omistati revolutsiooniliste tegelaste nimesid, aga ka kuupäevi. Kindlasti nimetati ümber Vabaduse nime kandvad objektid (väljakud, tänavad jm). Poliitilised nimed omistati ka ühismajanditele (Kommunist, Stalini-nimeline jne).

Haldusreform aastail 1953–1965

Järgmistel aastatel toimunud haldusreform lähendas kunstlikult muudetud asustusstruktuuri Eesti traditsioonilisele – rajoonidest said taas maakondade sarnased üksused. 1957. aastal hakati rajooni liitma, alustati Loksa rajoonist. 1959. aastal likvideeriti 13 rajooni, protsess jätkus. Külanõukogudest said valdade sarnased üksused. 1954. aastal vähendati külanõukogude arv 320ni. Linnastumine väljendus uute alevite tekkes ja suuremate linnade elanike arvu kiires kasvus. 1. jaanuaril 1965 oli Eestis 15 rajooni, 6 vabariikliku alluvusega linna, 26 rajoonilise alluvusega linna, 22 alevit ja 238 külanõukogu.

1959. aasta rajoonid

Maa-asulate arvestuse korrastamine

Rahvaloenduste ettevalmistamise käigus selgus, et haldusüksuste piirid olid segased, mõni keskus koosnes mitmest külast, ühes haldusüksuses võis olla mitu samanimelist küla ja oli ka külasid, kuhu polnud jäänud ühtegi elanikku. Enne korrastamist oli maa-asulate (põhiliselt külad ja alevikud) arv üle 7000. Lembit Tepi ettepanekul tehti enne 1979. aasta rahvaloendust maa-asulate nimekirjade ja piiride korrastamise eesmärgil järgmist:

- liideti pisikülad omavahel või suurematega, samuti liideti samanimelised külad ja asundused
- nimede valikul eelistati vanemaid ja ainukordseid, vältiti nimede andmist ettevõtete ja isikute järgi
- ühtlustati murdeliste kohanimede kirjaviisi
- taastati ametlike asulanimedena kaotsiläänud maa-keskuste nimesid
- kaotati korduvalt esinevaid külanimesid (Mõisa küla, Metsa küla).

Kõik maa-asulad liigendati kahte kategooriasse – alevikud ja külad. Kokku oli neid 1977. aastal 3444.

Muutusi oli ka vabariikliku alluvusega linnades, osast neist kujunesid 20. sajandi teisele poolele tüüpilised linnastud, kus keske linnaga ühinesid ka sellega piirnevad väiksemad linnad ja asulad ning nende vahed peaaegu kadusid.

Taasiseseisvunud Eesti haldusjaotus

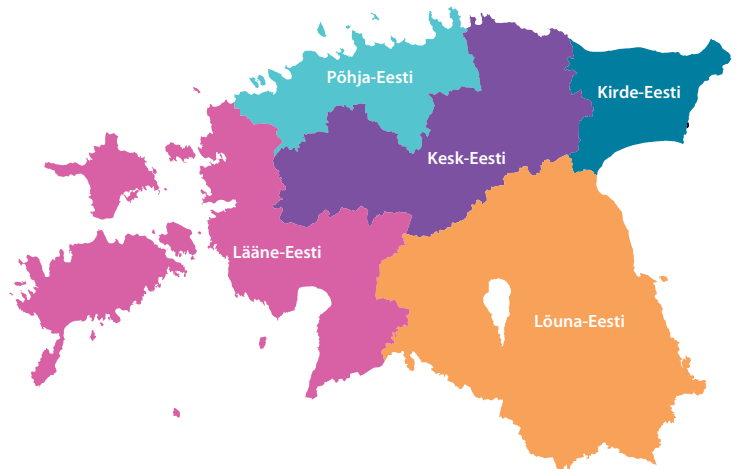
1990. aastal taastati maakondade ajaloolised nimetused – suures osas muudeti rajoon lihtsalt maakonnaks, kuid Kohtla-Järve ja Rakvere rajoon nimetati vastavalt Ida-Viru ja Lääne-Viru maakonnaks. Seejärel hakati korrastama ja taastama valdu. Alguses loodi mõnes kohas ka uusi külanõukogusid, mis hiljem nimetati ümber valdadeks. Alates 1991. aastast hakati hoogsalt taastama vanu vallanimisid. Küla määratleti kui alla 300 elanikuga hajaasustusega maa-asula. Linnad, alevikud ja alevikud on üle 300 elanikuga tiheasustusega asulad. Külad, alevikud ja alevikud on vallasisesed asulad, linnad võivad olla nii iseseisvad kui ka vallasisesed. Järjekordselt korrastati kohanimisid, säilis nõue, et need on üldjuhul eestikeelsed, kuid erandina lubati ka murdekeelseid.

Tähelepanuväärne on, et maakonnast suuremaid regionaalseid liigendusi on Eestile alati peale surutud või soovitatud väljastpoolt. Niisugused olid rootsi-vene kubermangud, saksa piirkonnad (Gebiet), nõukogude oblastid. Euroopa Liidu ühtne regionaalsüsteem näeb ette taset NUTS3, meie mõistes piirkonda, mida tuleb ka rahvaloendusel kasutada. Selle süsteemi järgi on Eestis viis piirkonda, mis moodustuvad maakondadest: Põhja-Eesti (Harju maakond), Lääne-Eesti (Hiiumaa, Lääne, Pärnu ja Saare maakond), Kesk-Eesti (Järva, Lääne-Viru ja Rapla maakond), Kirde-Eesti (Ida-Viru maakond) ja Lõuna-Eesti (Jõgeva, Põlva, Tartu, Valga, Viljandi ja Võru maakond).

1979. aasta rajoonid ↘

2011. aasta ELi regionaalsüsteem (NUTS3) ↘

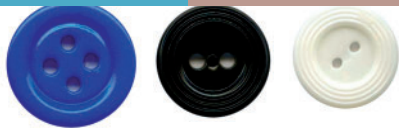

Rahvaloendused on nagu verstapostid, mis saadavad eestlast tema 130 aastat väldanud teekonnal muldpõrandaga rehetarest tänapäevase linna kõigi mugavustega korterikarpi, aabitsa veerimisest kõrgkooli tekli ja diplomini, rahvusliku ärkamisaja paatosest tänapäevase kõike kritiseeriva sotsiaalmeediani, kontimurdvatest tööpäevadest põllul või merel silmikurnava bürootööni arvutiekraani taga, esimestest maakeelsetest ajalehtedest telemeediani, uudistevahetusest kirikus ja kõrtsis tasku- ja nutitelefoni. Maailm on muutunud ja meie koos maailmaga. Nende aastate – viie inimpõlve jooksul on eesti rahvale osaks saanud nii raskeid kaotusi kui ka õnnelikke võite.

II osa

Eestlase elu viie põlvkonna jooksul

Eesti rahvaarv ja rahvastiku soo-vanusjaotus

Rahvaloenduste kõige esmasem eesmärk on teha kindlaks rahvastiku arvukus. Iga loenduse järel hinnatakse ja analüüsitakse rahvaarvu muutusi loendustevahelisel perioodil.

Soo-vanusjaotus

Rahvastiku normaalse arengu hindamiseks on tarvis teada rahvastiku soo-vanusjaotust. Rahvaloenduste puhul näitab seda rahvastiku vanuspüramiid.

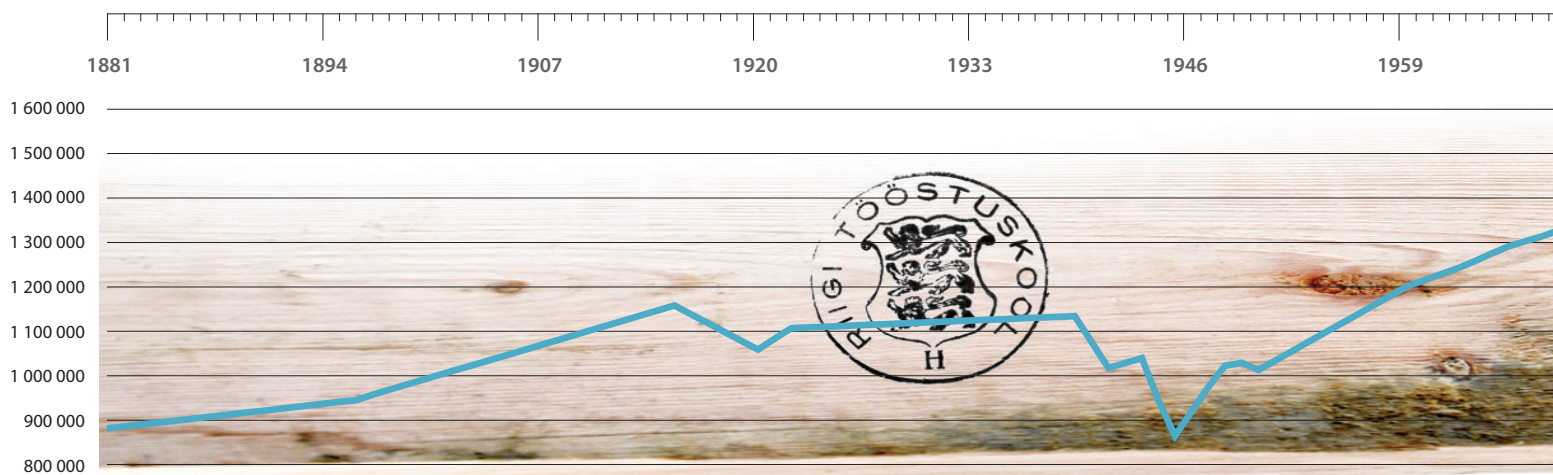
Jooniselt 2 on ilmekalt näha, kuidas aja jooksul väheneb nooremate vanuserühmade suhteline arvukus ja suureneb vanemate vanuserühmade oma. Seda näitab vanuserühmi kujutavate triipude alanev kalle. Kahe esimese rahvaloenduse ajal olid kõige arvukamad kuni 9-aastaste laste ja 10–19-aastaste noorte kohordid, kusjuures vanuse suurenedes kahaneb 10-aastasest vanuserühma kuulujate arvukus. Vanemate vanuserühmade esindajaid – 60-, 70- ja eriti vähemalt 80-aastaseid – oli üle-eelmise sajandi loenduste ajal sil-

matorkavalt vähe. Selle põhjuseks oli ühelt poolt madal keskmine eluiga, teiselt poolt aga ka suhteliselt suur sündimus. Selline korrapära edaspidi kaob: 1922. aastal on laste osatähtsus märgatavalt vähenenud (sõdadega seostus sündimuse langus) ja ülejäänud vanuserühmade suhteline arvukus on suurenenud ligikaudu proportsionaalselt.

Rahvastiku vanuskoosseisu ja selle muutumist iseloomustab võrdlemisi hästi mediaanvanus – vanus, millest pooled inimesed on teatud hetkel nooremad ja pooled vanemad. Sellelt jooniselt on lihtne hinnata ka rahvastiku mediaanvanust loenduste ajal. Võttes aluseks joonise vasakus servas oleva protsentide skaala ja tõmmates 50% kohalt horisontaaljoone, on lihtne näha, missugusesse vanuserühma jääb iga loenduse ajal 50% punkt ehk mediaan.

Esimeste loenduste ajal jäi elanikkonna mediaanvanus 20 ja 29 aasta vahele. 1922. aastal mediaanvanus küll suureneb, kuid jääb siiski veel 20–29-aastaste vanuserühma. 1934. aastal on märgatavalt vähenenud 10–19-aastaste noorukite rühm,

Joonis 1. Eesti rahvaarv, 1881–2010

seevastu kõige arvukam on 20–29-aastaste rühm – nemad on sündinud enne maailmasõda. Mediaanvanus aga nihkub juba 30–39-aastaste vanuserühma, kuhu jääbki vaatlusperioodi lõpuni.

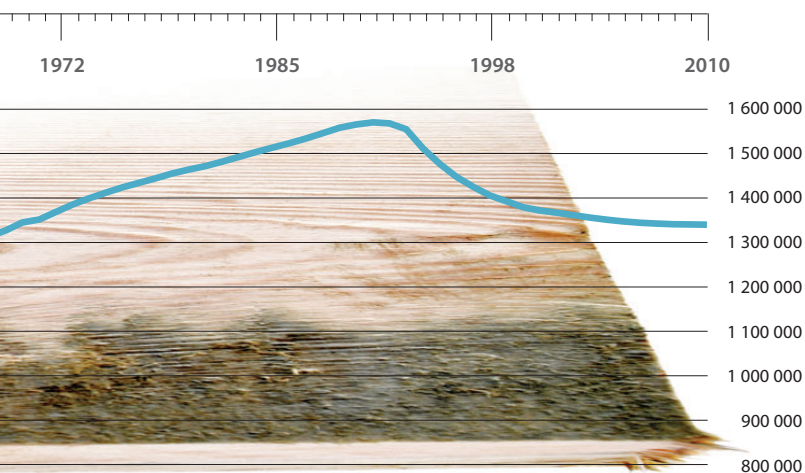
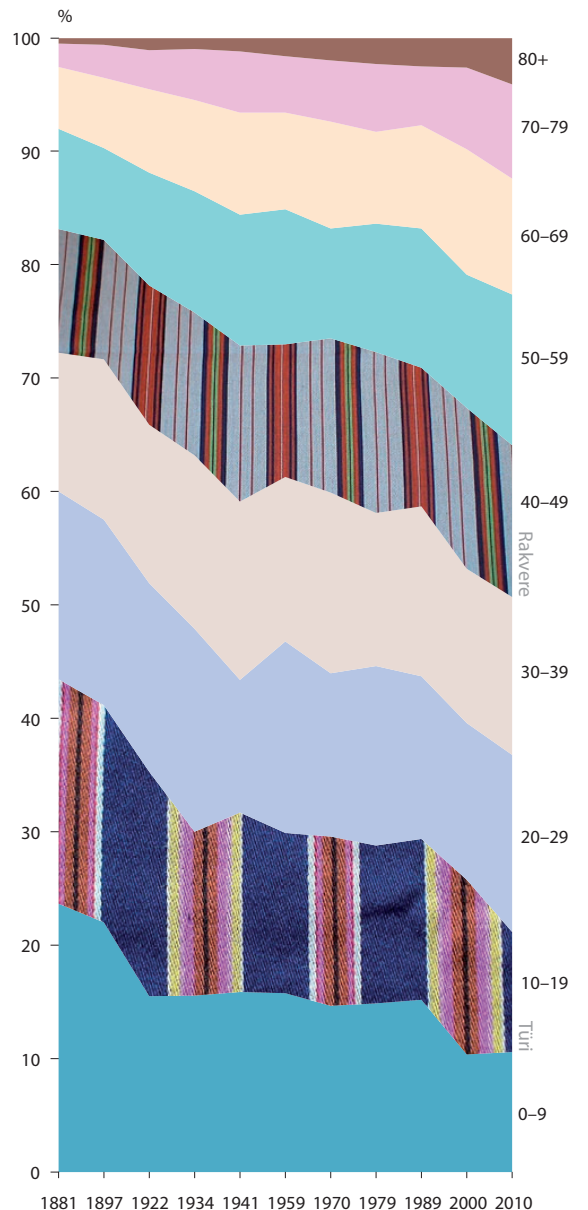
Kahe järgmise loenduse ajal on kõige silmapaistvamad muutused seotud 20–29-aastaste noortega. 1941. aastal on neid rahvastikus erakordselt vähe, põhjuseks sõda, mobilisatsioon ja (kohustatud) väljaränne. Järgmise loenduse ajaks on 20–29-aastaste noorte arv märgatavalt kasvanud, see on taas kõige arvukam vanuserühm ning selle põhjuseks on intensiivne noorte immigratsioon.

Enam-vähem samasugune pilt iseloomustab ka kolme järgmist nõukogudeaegset rahvaloendust. Vaheldumisi on suurimad 20–29-aastaste ja 30–39-aastaste vanuserühmad, laste ja noorte osatähtsus püsib peaaegu konstantsena, väga aegamööda suureneb eakate ja väga eakate osatähtsus.

Kui võrrelda vanuserühmade suhtelist arvukust loendustel, selgub, et suurimad muutused on toimunud kuni 10-aastaste laste suhtelises arvukuses: esimesel loendusel oli ligi veerand rahvastikust alla 10-aastane, vahepealsetel aastatel oli alla 10-aastaseid lapsi ca 15% ja viimasel, 2000. aasta loendusel vaid pisut üle 10%. Seevastu 60–69-aastaste osatähtsus oli esimesel loendusel vaid 5%, viimaseks loenduseks on selle vanuserühma arvukus aga enam kui kahekordistunud. Jooniselt 2 on võimalik hinnata kogurahvastiku mediaanvanust ligikaudselt. Täpsemad hinnangud näitavad, et meeste ja naiste mediaanvanus on üpris erinev (joonis 3). Selgub ootuspäraselt, et mediaanvanus üldiselt kasvab, kusjuures Eestis on viimase viie põlvkonna jooksul meeste mediaanvanus olnud naiste omast madalam, sest keskmiselt on ka meeste eluiga lühem. Ilmneb ka, et meeste ja naiste vanuse-

erinevused on aja jooksul märgatavalt suurenenud. Kui 1881. aastal oli naiste mediaanvanus vaid poolteise aasta võrra suurem meeste omast, siis sõja-aastail kasvas mediaanvanuste vahe üle seitsme aasta, sest paljud mehed hukkusid sõjas ega saanud kunagi ei keskealiseks ega ka vanaks. Peaaegu sama suur on meeste ja naiste mediaanvanuse erinevus praegugi – pooled mehed on nooremad kui 36 aastat ja pooled mehed sellest east vanemad. Naistest on pooled nooremad ja pooled vanemad kui 43 aastat.

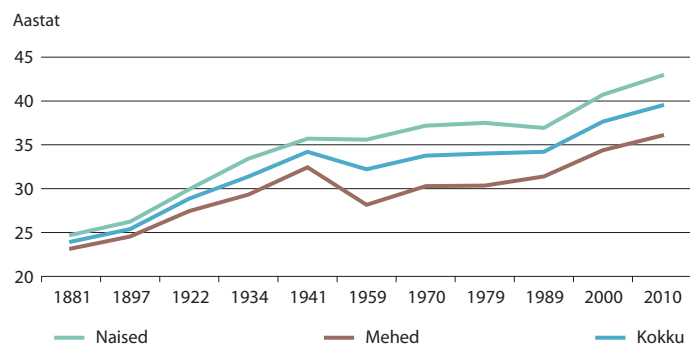
Joonis 2. Rahvastiku vanusjaotus, 1881–2010

Mediaanvanus on statistiliselt seotud ka keskmise oodatava elueaga, kuid pole lihtsat üldkehtivat reeglit, mis võimaldaks mediaanvanuse põhjal täpselt ennustada oodatavat eluiga.

Joonisel 3 on näha, et naiste puhul on mediaanvanuse kasv võrdlemisi ühtlane ja see kajastab niihästi elulaadi muutusi, arstiabi paranemist kui ka jõukuse kasvu. Meeste mediaanvanuse graafik on aga jõnksuline, selle peamine põhjus on sõja ja okupatsioonide mõju, mille tagajärjel terve meeste põlvkond kaotas suure osa oma liikmetest.

Joonis 3. Meeste ja naiste mediaanvanus, 1881–2010

Elanikkonna vananemine

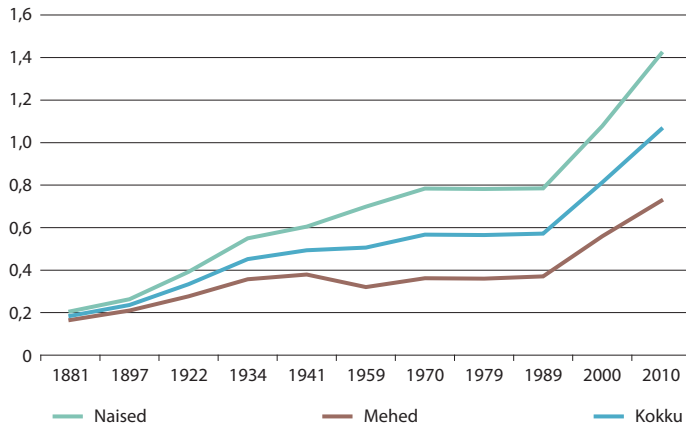
Eakate osatähtsuse suurenemine (joonis 2) ja elanikkonna mediaanvanuse kasv (joonis 3) tähistab suundumust, mis on ühine kogu arenenud maailmale – elanikkonna vananemist. Inimesed elavad järjest kauem, lapsi sünnib vähem kui varasematel aegadel. Seda nähtust iseloomustatakse ka eakate ja noorte suhtarvu muutusega. Siin on võrdluseks valitud vähemalt 60-aastaste ja kuni 20-aastaste elanike suhtarv, mille muutumist viie põlvkonna jooksul kajastab joonis 4. Esimese rahvaloenduse ajal (1881) tuli keskmiselt üks vähemalt 60-aastane vanainimene viie lapse ja nooruki kohta, kusjuures meeste ja naiste puhul ei olnud erilist vahet. Praeguseks on proportsioonid muutunud, eriti suur on erinevus naiste puhul – vähemalt 60-aastaseid vanaprouasid on Eestis praegu 1,4 korda rohkem kui alla 20-aastaseid neide ja tüdrukuid kokku. Vähemalt 60-aastaseid härrasmehi on küll vähem kui alla 20-aastaseid noormehi ja mehehakatise, kuid kogurahvastikus on vähemalt 60-aastased siiski ülekaalus kuni 20-aastaste üle.

Grupp noormehi ja neide peorõivastuses, suvi 1922

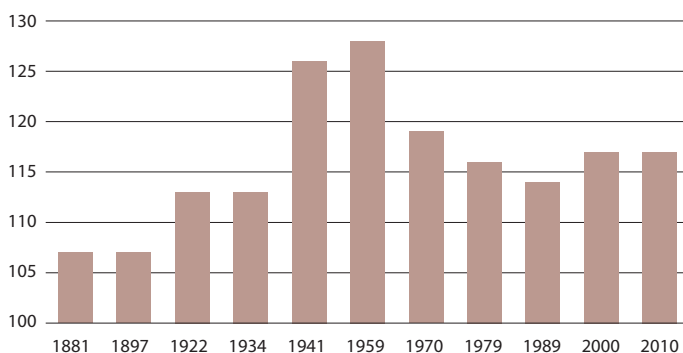
Joonis 4. Vähemalt 60-aastaste ja kuni 20-aastaste suhtarv, 1881–2010

Meeste ja naiste arvukuse suhe

On teada, et üldiselt sünnib poisslapsi pisut rohkem kui tüdrukuid (see erinevus on keskmisest pisut suurem sõdade ajal ja järel). Arenenud maailmas (kus sünnitatakse vähem ja sünnitusest põhjustatud surm on haruharv) võrdsustub naiste ja meeste arvukuse suhe keskeas ja eakate puhul domineerivad naised. Kõik see peab paika rahvastiku rahuliku arengu puhul. Sõdades on aga alati meeste kaotused olnud suuremad ja vastavalt muutub järsult ka naiste ja meeste arvukuse suhe.

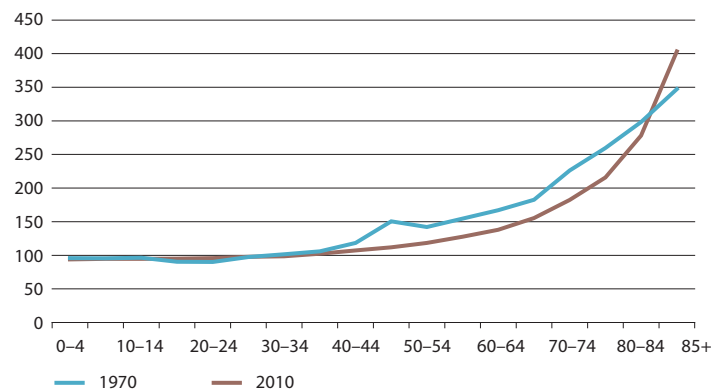
Joonis 5. Naisi saja mehe kohta, 1881–2010

Kui vaadata meeste ja naiste arvukuse suhtarve (mida tavaliselt mõeldakse naiste arv saja mehe kohta), siis see on rahvaloenduste jooksul olnud üsna erinev, kuid üldine suundumus on naiste arvuline ülekaal meeste üle. Jooniselt 5 selgub, et esmane tasakaalu kadumise põhjus oli Esimene maailmasõda ja Vabadussõda. Need haavad ei jõudnud veel paraneda, kui Teine maailmasõda ja okupatsioonidega seonduvad repressioonid andsid tasakaalule uue hoobi. Suur muudatus toimus juba 1941. aastaks, kuid olukord ei paranenud ka seitseteist aastat hiljem ning ebavõrdsuse tippase mõõdeti 1959. aasta alguses. Aegapidi suhe paranes, arvatavasti tasandas seda mõnevõrra ka immigratsioon, kuid ka parimal aastal (1989) oli Eestis naiste osatähtsus rahvastikus Euroopa näitajatega võrreldes väga suur ning alates taasiseseisvumisest on see veelgi kasvanud.

Kuigi sõja mõju pole päriselt kadunud, on suureneva naiste ülekaalu peamine põhjus meeste lühem eluiga. Seda kinnitab ka joonis 6, millel 2010. aastat iseloomustaval kõveral (erinevalt 1970. aasta omast) sõjapõlvkondade jõnkse enam näha pole. Mõlema aasta puhul on ligilähedaselt kuni 30. eluaastani naised pisut vähem kui mehed (seega pole üldse õige väide, et demograafilistel põhjustel peab osa neide jääma üksikuteks). Alates 35. eluaastast aga hakkab naiste arv 100 mehe kohta kasvama, st mehed hakkab suhteliselt järjest vähemaks jääma. 1970. aastal mõjutas seda suhet ka 25 aastat tagasi lõppenud Teine maailmasõda, 45–49-aastaste ja vanemate põlvkonnas oli rahvastikus keskmiselt 100 mehe kohta 150 naist (ehk 2 mehe kohta 3 naist). 2010. aastal suureneb naiste ja meeste suhtarv vanuse suurenedes pidevalt ning suhteni 100 mehe kohta 150 naist jõuab see alles 65-aastaste puhul. Joonte lõikumine 80-aastaste kohal tuleneb sellest, et 2010. aastaks on naiste oodatav eluiga kasvanud meeste omast kiiremini.

Joonis 6. Naisi saja mehe kohta vanuserühma järgi, 1970 ja 2010

Leibkond ja perekond

Puujalaga mees
perekonnaga Karuse
kihelkonnast Kunilast, 1897

Rahvaloendused toimuvad traditsiooniliselt leibkondade kaupa. See tähendab, et ühel leibkonnaliikmel on õigus ja võimalus vastata kõigi leibkonnaliikmete kohta käivatele küsimustele. See traditsioon on säilinud tänapäevani, kuigi nüüdisajal eelistatakse, et täiskasvanud leibkonnaliige täidab oma isikuankeedi ise.

Leibkonna mõiste (ja nimetus) on eri loendustel pisut varieerunud, kuid üldiselt on tegemist siiski põhimõtteliselt sama objektiga – isikute rühmaga, kes elab koos ühes eluruumis ja kasutab ühist eelarvet, sh toiduvarusid. Varasemate rahvaloenduste korral ei loetud üksinda elavat isikut küll omaette leibkonnaks, vaid nimetati eraldi elavaks isikuks – kuid vajalik teave saadi siiski ka nende kohta. Mõnel rahvaloendusel

on leibkonda nimetatud pereks, mõnel ka perekonnaks, kusjuures perekonna mõiste erineb tänapäeval kasutatavast tuumperekonnast. Rahvusvahelises mõttes on tänapäevase tuumpere jaoks järgmised võimalused: see on kas paar, paar lapse või lastega või üksikvanem lapse või lastega. Varasemast rohkem võimalusi on ka paari määratleda – see võib koosneda kas sama- või erisoolistest isikutest ning olla kas abieluna registreeritud, kooseluna registreeritud või registreerimata kooselupaar. Eestis nii palju võimalusi ei ole – siin ei saa registreerida ei sama- ega vastassooliste kooselu, mis pole abielu, samuti ei ole siin seadusega lubatud samasooliste abielu. Niipea kui peres on ka näiteks vanaema, pole see enam tuumperekond.

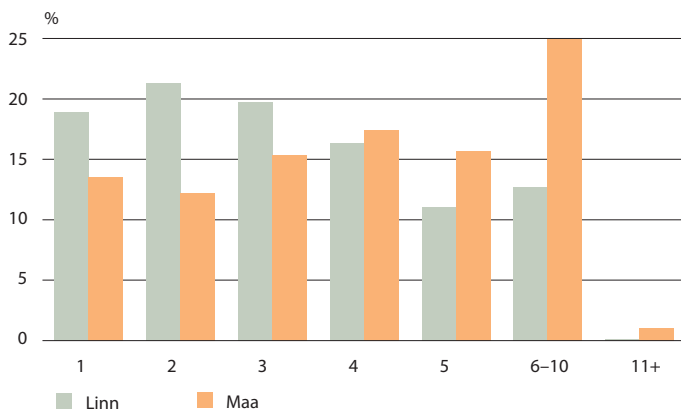
Tinglikult loetakse tuumperekonnaks vahel ka nn puuduva põlvkonna pere, st vanavanem või vanavanemate paar (milles mõlemad partnerid ei tarvitse olla vanavanemad) koos lapse-lapse või lapselastega. Oluline on tuumperekonna mõiste puhul aga see, et sellises peres ei ole üle kahe põlvkonna ja on ainult üks peretuum.

Rahvaloendustel on seni alati küsitud ka täiskasvanud isikute (seaduslikku) perekonnaseisu, osal loendustest ka naiste sündinud laste arvu, mõningatel puhkudel ka esimese lapse sünniaega (naise vanust esimese lapse sünnil). Peale seadusliku perekonnaseisu tehakse viimasel ajal loendustega kindlaks ka tegelik kooselu – selleks küsitakse leibkonnaliikmete omavahelisi suhteid, kus on kindlasti märgitud ka registreerimata kooselu. Abiellumisi, lahutusi, sünde ja surmi on Eestis enam-vähem järjepidevalt registreeritud viimase sajandi jooksul, seega on nende kohta võimalik saada lisateavet sündmusstatistikast, kuid nagu enamiku näitajate puhul, on ka siin andmestik lünklik seoses Teise maailmasõja ja oku-

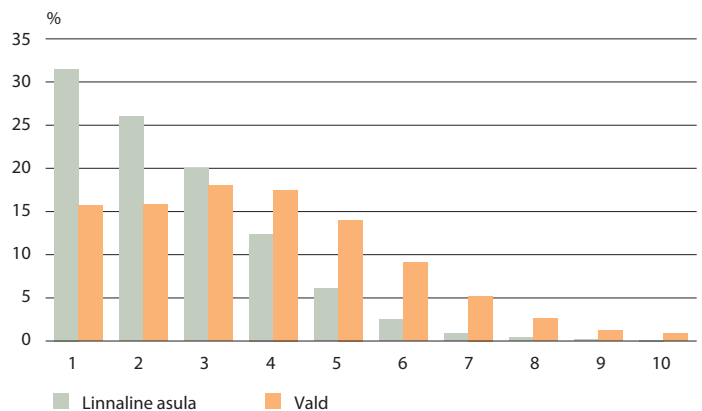
sioonidega. Tegelik kooselu kohta regulaarstatistikat ei ole, küll aga on laste sündide registreerimisel juba 1970. aastatest peale küsitud ema perekonnaseisu ning võimalik vastusevari-ant on olnud ka „vabaabielus“.

Leibkonna (pere) suurus on traditsiooniliselt olnud linnas ja maal erinev – maapered on alati olnud suuremad, linnades aga seevastu on kogu teadaoleva ajaloo jooksul elanud rohkem üksikuid inimesi. Maaperes on tavapäraselt olnud rohkem liikmeid, kes ei kuulu tuumperesse – vanavanemad, kaugemad sugulased, teenijarahvas. Tüüpiliselt on maaperedes olnud ka rohkem lapsi, just maapered on ajaloo vältel taganud rahvastiku juurdekasvu. Leibkonnast rääkides kasutatakse seda sõna siin tänapäevases tähenduses, lugedes ka üksikut elava isiku omaette leibkonnaks. Pere tähistab vähemalt kaheliikmelist leibkonda, järgides nii varasemate rahvaloenduste traditsioone, perekonnaks nimetatakse üksnes tuumperekonda.

Joonis 7. Leibkonnad liikmete arvu järgi linnas ja maal, 1897

Joonis 8. Leibkonnad liikmete arvu järgi linnas ja maal, 1934

1881. aasta rahvaloenduse kohta ei ole autor leibkondade suuruse andmeid leidnud, kuigi neid elumajade kaupa kindlaks tehti. Küll on aga olemas leibkondade andmed 1897. aasta kohta (joonis 7, mis kajastab näitena Eestimaa kubermangu). Selgub, et üle veerandi maal elanud leibkondadest olid vähemalt 6-liikmelised, seevastu linnades olid ülekaalus väiksemad, 2–3-liikmelised pered. Kõigist leibkondadest (tänapäevases mõttes) oli linnades üheliikmelisi ligi viiendik, maal – seitsmendik. Keskmine leibkonna suurus oli linnas 3,1 ja maal 4 isikut, kui aga üksikut elavad inimesed välja jätta, siis oli pere suurus linnas 3,6 ja maal 4,5 inimest.

Sellest järeldub, et kõigist inimestest elas üksi 6% linnas ja 3% maal. Üle kolmandiku linnainimestest elas kolme- või neljaliikmelises peres ja ligi pooled maainimestest peres, kus oli vähemalt kuus liiget. Üle kümne liikmega pered olid võrdlemisi harvad nii linnas kui ka maal. Väga suurte ja lasterohkete perede aeg Eestimaal oli selleks ajaks juba möödas.

1934. aasta rahvaloendus

Eesti Vabariigi rahvaloendustel uuriti niihästi leibkondi kui ka eluruume. Et leibkondade suurus ja koosseis kahe loenduse (1922 ja 1934) vahel kuigi palju ei muutunud, on siin esitatud leibkondade suurus 1934. aasta rahvaloenduse andmetel. Sellel loendusel märgiti varasemast täpsemalt ka suuremate perede liikmete arv (joonis 8). Eelmise sajandi lõpuaastatega võrreldes oli märksa suurenenud üksi elavate inimeste arv, eriti linnades. Linnaelanike hulka on siin loetud ka alevite elanikud.

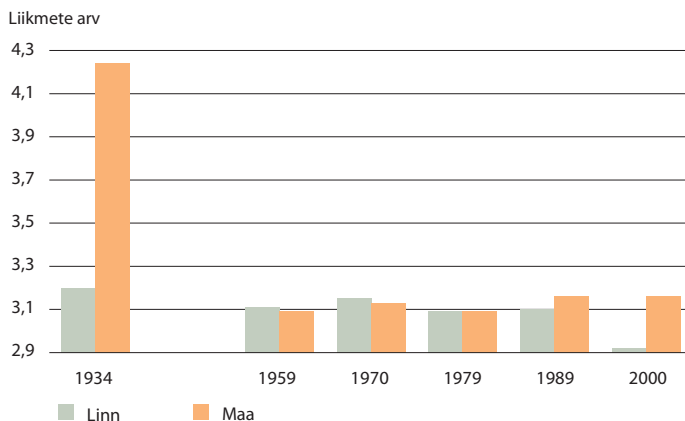
Peredest oli linnades kõige levinum kaheliikmeline, maal aga kolme- ja neljaliikmeline. Leibkonna suurus (üheliikmelisi leibkondi arvestades) oli 1934. aastal linnas 2,51 ja maal 3,73 inimest, kui aga arvestada peresid, kus oli vähemalt kaks liiget, oli leibkonna keskmine suurus linnas 3,20 ja maal 4,24 inimest. Linnas oli kõige rohkem neid, kes elasid kolmeliikmelises, maal aga nelja- või viieliikmelises leibkonnas. Seega võib järeldada, et ka maal oli laste arv võrreldes eelmise sajandi loendustega

kahanenud ja varasemast sagedamini elasid eri põlvkonnad (vanad ja noored) eri leivas.

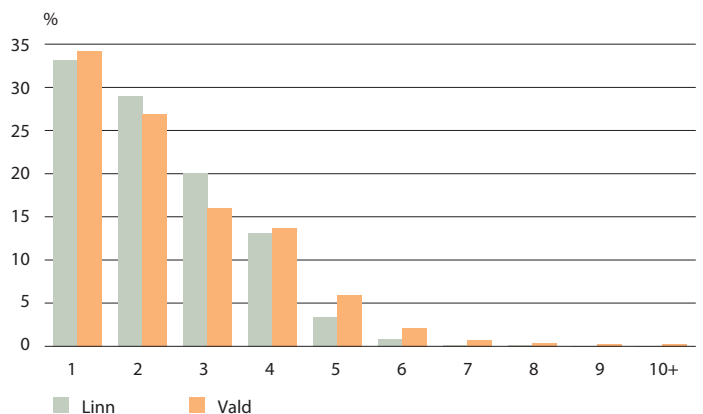
Leibkonnad pärast Teist maailmasõda

Põhjalik muutus tabas traditsioonilist maaperet nõukogude võimu ajal, kui likvideeriti talumajapidamine ja maainimesest sai ühismajandi tööline. Tolleaegseks loosungiks oli maa ja linna erinevuste kaotamine. Nii juhtuski – maaleibkonna eluviis lähenes linnaleibkonna omale (see ei olnud kaugeltki igas mõttes positiivne), kusjuures muutus leibkondade suurus ja arvatavasti ka koosseis ei toimunud sammsammulise arengu tulemusena, vaid äkiliselt. Juba 1959. aasta loenduseks on peaaegu kadunud erinevused maa- ja linnapere suuruse vahel (joonis 9). Pere suurus jääb peaaegu muutumatuks kogu nõukogude aja jooksul, kuigi muutuvad pereliikmete suhted ja ka perekonna püsivus.

Joonis 9. Vähemalt kaheliikmelise leibkonna (pere) keskmine suurus, 1934, 1959, 1970, 1979, 1989, 2000

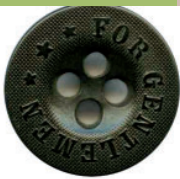
Joonis 10. Leibkonnad liikmete arvu järgi linnas ja maal, 2000

Leibkonnad 2000. aasta rahvaloenduse andmetel

Jooniselt 9 on näha, et 1989. aastast on hakanud maapere linnaperega võrreldes taas suurenema. Selle põhjuseks võib olla pisut suurenenud laste arv peres (see oli sündimuse kõrgperiood), kuid samuti alanud valglinnastumine, mille käigus lastega pered kolisid maale, kus elukeskkond oli laste kasvatamiseks soodsam ja tervislikum. Viimast väidet kinnitab ka joonis 10, kust selgub, et suuremate, vähemalt viieliikmeliste perede osatähtsus on maal kaks korda suurem kui linnas. Siiski on sõjaeelse ajaga võrreldes suurte perede arvukus vähene-

nud nii linnas kui ka maal. Perede hulgas domineerivad kaheliikmelised ja kõige rohkem on nii linnas kui ka maal üheliikmelisi leibkondi. Leibkonna keskmine suurus on linnas 2,28 ja maal 2,42 inimest. Keskmisest suuremate peredega kõrvuti on maal palju üksikult elavaid inimesi. See mõnevõrra ootamatu tõsiasi, et maal on üksikuid rohkem kui linnades, on nähtavasti seotud eakate üksi jäänud inimeste suhteliselt suure osatähtsusega maal, eriti keskustest kaugemates piirkondades. Väga sageli elavad vanades talumajades üksikud eakad lesknaised.

Perekonnaseis

Perekonnaseisu on uuritud enamikul Eestis toimunud rahvaloendustel, kuid erineva detailsusega – aastatel 1959 ja 1970 ei loendatud eraldi lahutatuid ja leski, tehti vaid kindlaks, kas inimene on abielus või mitte (joonis 11). Üldiselt mõõdeti seaduslikku perekonnaseisu, kuid 1979. ja 1989. aastal loeti lahutatute hulka ka lahku läinud isikud, st inimesed, kes on seaduslikus abielus, kuid tegelikult elavad abikaasast lahus. Vabaabieliu nendel loendustel ei registreeritud, kuid kuna loenduse andmed on ütluspõhised, ei ole välistatud ka vabaabieliu märkimine abieluna. Alles 2000. aastal hakati loendusel eraldi registreerima seaduslikku ja tegelikku perekonnaseisu – isikuankeedis küsiti seaduslikku perekonnaseisu, leibkonna ankeedis märgiti tegelik kooselu.

Kõigi Eestis seni toimunud rahvaloenduste andmetel on vähemalt 15-aastastest meestest üle poole olnud abielus, kusjuures abielulisuse kõrgperiood oli 1970. ja 1989. aasta vahel. Viimase, 2000. aasta loenduse ajal lähenes vähemalt 15-aastaste seaduslikus abielus meeste arv juba abielus mitteolevate meeste (vallalised, lahutatud ja lesed) arvule. Seevastu naistest on vähemalt pooled olnud abielus ainult selsamal abielulisuse kõrgperioodil. Naiste abielulisus oli madal 1922. aastal (sõja järelmõju, kahjuks pole andmeid Teise maailmasõja ajast) ja eriti järsult on see vähenenud alates tipptasemest 1989. aastal – siin on peamiseks põhjuseks hoiakute muutus.

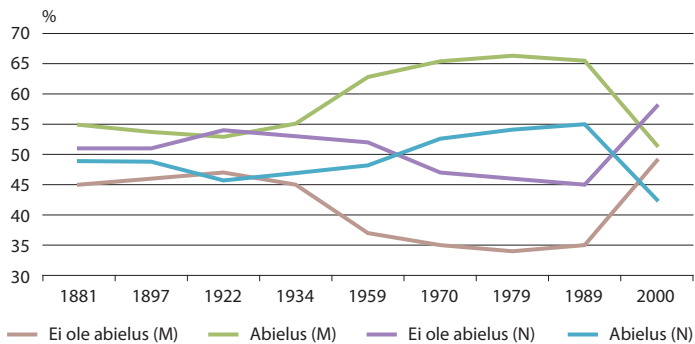
Einelaud Kaitseliidu manöövritel, 1930ndad

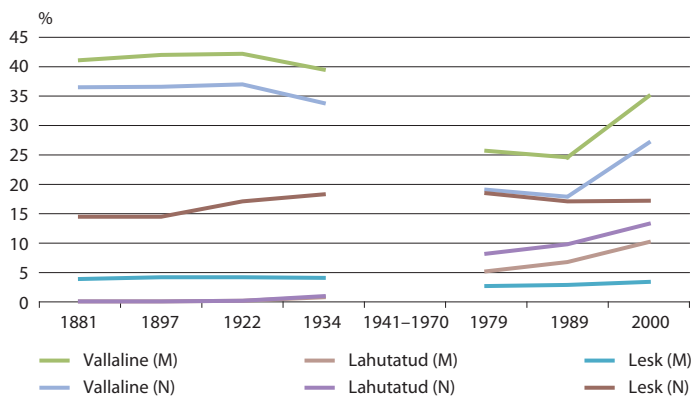
Mehed „autos“, 20. saj algusaastad >

Joonis 11. Abielus ja mitteabielus vähemalt 15-aastased mehed ja naised, 1881–2000

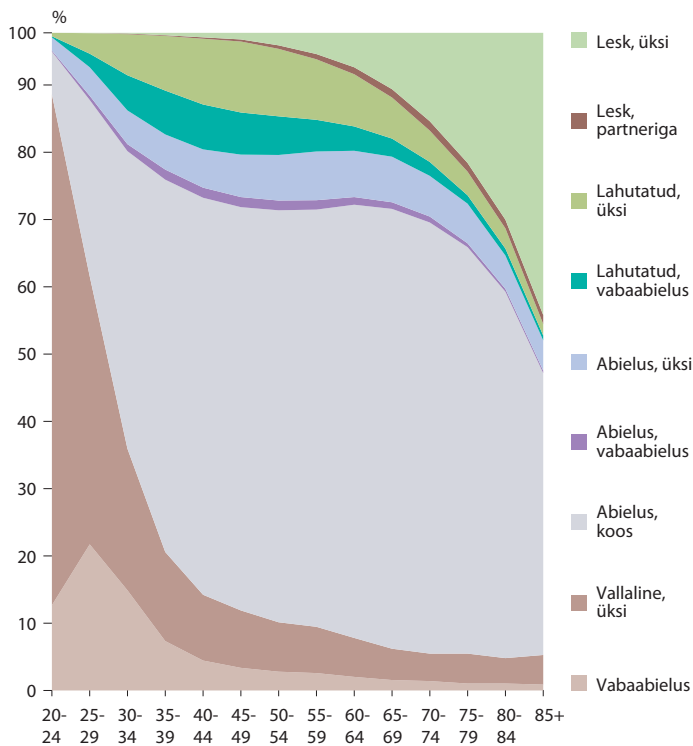
Joonis 12. Abielus mitteolevad vähemalt 15-aastased perekonnaseisu järgi, 1881–2000

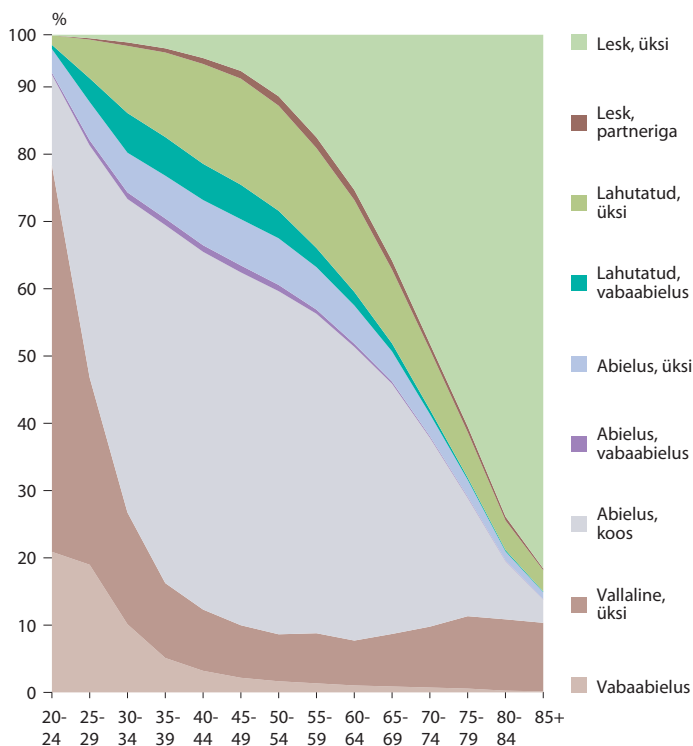
Täpsemalt mõõdeti seaduslikku perekonnaseisu neljal esimesel rahvaloendusel, aga ka alates 1979. aastast (joonis 12). Kõige suurema osa abielus mitteolevatest inimestest hõlmavad need, kes pole kunagi abielus olnud (vallalised), eriti suur on nende osatähtsus nooremate põlvkondade seas. Seda põhjustab ka madal vanuse alampiir (15 aastat), mis on väiksem Eestis tegelikult lubatavast abiellumisvanusest (see on mõnevõrra varieerunud). Eriti suur oli vallaliste osatähtsus esimese nelja rahvaloenduse ajal – siis eeldas perekonna loomine teatavat majanduslikku küpsust, eriti mehe puhul, seetõttu lükati abiellumist sageli edasi. Nõukogude ajal pere loomise majanduslik eeltingimus nõrgenes ja abielluma hakati varem. Selline suundumus valitses Teise maailmasõja järgsetel kümnenditel kogu Euroopas. Kuni 1989. aastani vallaliste osatähtsus kahanes, kuid suurenes lahutatute ja leskede osa. Väga erinev on meeste ja naiste olukord olnud leskede puhul. Juba ajalooliselt abiellusid leskmehed sagedamini uuesti, lesknaised aga jäidki üksikuks. Esimese nelja rahvaloenduse ajal oli leski naiste seas 15–20%, mehi umbes neli korda vähem – alla 5%. Olukord on üsna samasugune ka alates 1979. aastast, mil perekonnaseisu taas üksikasjalisemalt mõõdeti, kuid leskede arvukuse kasvav suundumus asendus kahanevaga.

Suurim muutus, mis alates 1979. aastast ilmneb, on aga lahutatute osatähtsuse suurenemine. Kui kuni 1934. aastani oli lahutatute osa rahvastikus vaid 1% ringis (meestele vastavat joont pole nähagi), siis juba 1979. aastal on lahutatud mehi kaks korda rohkem kui leskmehi ja see suhe kasvab järjest. Ka lahutatud naiste arv (mis on nii absoluutselt kui ka suhteliselt

Joonis 13. Meeste tegelik ja seaduslik perekonnaseis, 2000

Joonis 14. Naiste tegelik ja seaduslik perekonnaseis, 2000

suurem lahutatud meeste osast rahvastikus) läheneb perioodi lõpuks lesknaiste arvule, kuid jääb esialgu sellest väiksemaks. Vallaliste suhtarvu vähenemise põhjuseks oli järjest varasem abiellumine. Leskede osatähtsus suurenes naiste ja meeste oodatava eluea erinevuse suurenemise tõttu. Lahutatute arvu kasvule aitas kaasa üldine abielude ebastabiilsus ja lahutuste arvu kasv, mille mõju mõnevõrra kahandas suhteliselt aktiivne korduvabiellumine.

Seaduslik ja tegelik perekonnaseis 2000. aastal

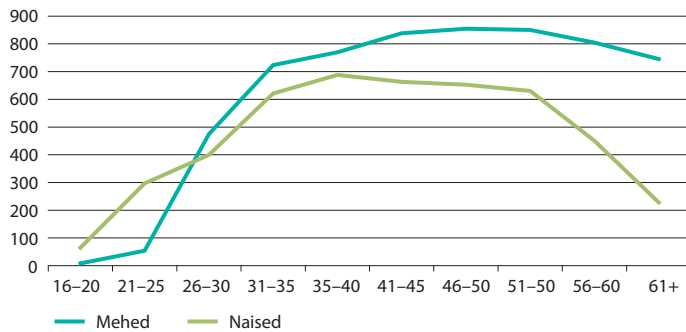
2000. aasta rahvaloendusel tehti kindlaks ka inimeste tegelik perekonnaseis. Selle aluseks oli ühest küljest inimeste kuulumine samasse leibkonda ja nende endi kinnitus, et nad on kooselupartnerid, teisest küljest küsimus seadusliku abielu kohta. Nii tekkis kahe küsimuse vastuseid kombineerides üheksa tegeliku ja seadusliku perekonnaseisu väärtust:

- 1) üks elav vallaline (st mitte kunagi seaduslikus abielus olnud)
- 2) partneriga koos (vabaabielus) elav vallaline
- 3) abikaasaga koos elav seaduslikus abielus olev inimene
- 4) vabaabielupartneriga koos elav seaduslikus abielus olev inimene
- 5) üks elav abielus inimene
- 6) vabaabielus elav lahutatud inimene
- 7) üks elav lahutatud inimene
- 8) vabaabielus lesk
- 9) üks elav lesk.

Tegelikult abielus olevaks loeti isikud, kes kuulusid kategooriatesse 2, 3, 4, 6 ja 8. Samasoolisi isikuid ei märgitud 2000. aasta loendusel abielus ega ka vabaabielus olevaks, kuigi nad võisid moodustada leibkonna.

Joonistel 13 ja 14 on esitatud erinevate kooselutüüpide jaotus sõltuvalt vanusest nii meeste kui ka naiste puhul. Mehi, kes 50. eluaastaks ei ole abiellunud, on vaid ca 7% ja kui vaadata vähemalt 65-aastaseid, siis nende seas on nn põliseid vanapoisid vaid 4–5%. Viiekümne-kuuekümnenaastastest naistest on neid, kes pole kunagi abiellunud, samuti ca 7%, kuid see arv suureneb vanemates põlvkondades, ulatudes vähemalt 75-aastaste seas juba üle 10%. Võib arvata, et need on naised, kelle potentsiaalsed partnerid langesid Teises maailmasõjas või repressioonides. Teine erinevus meeste ja naiste perekonnaseisu jaotuses on meeste mõnevõrra hilisem pereloom – 20–24-aastastest meestest on vallalised ja partnerita rohkem kui kolmveerand, sama vanadest naistest aga alla 60%. See erinevus on traditsiooniline ja seostub eeskätt meeste hilisema sotsiaalse, aga ka bioloogilise küpsemisega. Joonisel 15, mis võrdleb meeste ja naiste abielulisust, on taas näha leskede ja lahutatud naiste suurem hulk meestega võrreldes, eriti vanemas eas.

Joonis 15. Partneriga koos elavaid mehi ja naisi tuhande samas eas mehe ja naise kohta, 2000

Abiellumus ja lahutus rahvaloenduste ajaloos

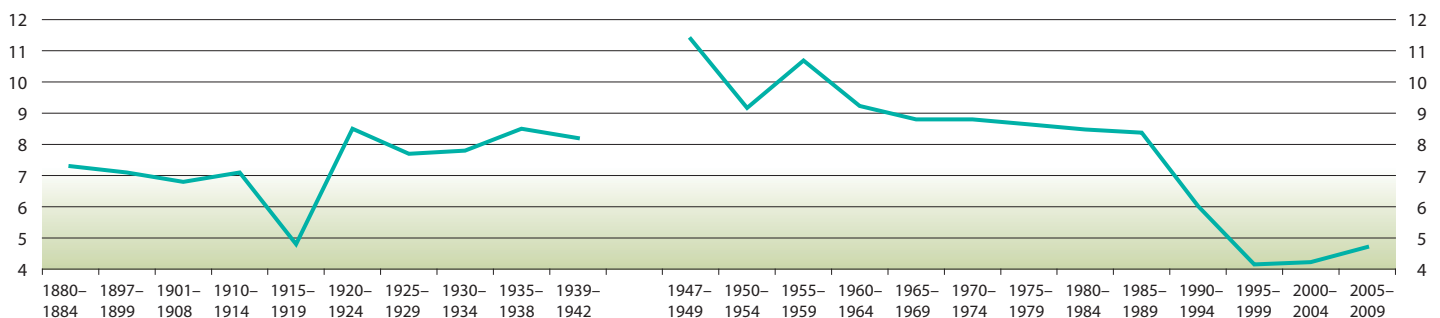
Abielulisuse muutumist ühiskonnas aitab mõista sündmusstatistika, mis mõõdab ühiskonnas toimuvaid protsesse. Üks olulisi abiellumist kui protsessi iseloomustavaid näitajaid on abiellumus, mida kõige sagedamini mõõdab abiellumuse üldkordaja – aasta jooksul sõlmitud abielude arv tuhande inimese kohta (joonis 16).

Kahjuks ei ole täpseid andmeid abiellumuse kohta Teise maailmasõja lõpuaastail ja vahetult pärast seda, ka on selle perioodi rahvaarvu kohta olemas vaid ligikaudsed hinnangud. Seetõttu on andmestikus lünk. Samuti ei ole kõik ajavahemikud, mille kohta andmed esitatud, võrdse pikkusega ja ühtviisi määratletud, siin on põhjuseks ajalooliste andmete eripära. Ometi lubavad olemasolevadki andmed jälgida üldisi suundumusi, mis mõningatel ajaperioodidel on lausa dramaatiliselt muutunud. Näha on abiellumuse madalseis Esimese maailmasõja ajal ja sellele järgnenud võrdlemisi lühiajaline tõus. Sarnane tõus ilmnes ka pärast Teist maailmasõda, kusjuures pole selge 1950. aastate languse ja sellele järgnenud uue tõusu põhjus. Võib oletada, et abiellumust mõjutasid immigratsioonilained, sest sisserändajad olid valdavalt noored, kelle puhul pere loomine kiirendas eluruumi saamist.

Vanapaar aias, 1920ndad

Joonis 16. Sõlmitud abielusid tuhande elaniku kohta, 1881–1942 ja 1947–2009

< Karja kihelkonna pruutpaar, 1895

Abiellumisaktiivsust mingil aastal iseloomustab hästi esmaabiellumuskordaja, mis arvutatakse enamasti eraldi meeste ja naiste kohta (joonis 17). Esmaabiellumuskordaja väärtus näitab, kui suur osa meestest või naistest abielluks esimest korda vanuses kuni 50 aastat, kui abiellumiskäitumine jäaks konstantseks terve põlvkonna (siin 35 aasta) vältel. See näitaja iseloomustab inimeste abiellumiskäitumist vaatlusaastal, kusjuures abiellumuse kiire tõusu aastal võib selle väärtus ulatuda 100%ni või seda isegi ületada (tänu rahvastiku vanusjao-tuse ebahütlusele). Jooniselt 17 on näha, et 70ndate alguses abiellusid peaaegu kõik naised ja mehed enne 50-aastaseks saamist ja 70ndate keskpaigast 80ndate keskpaigani langes see suhtarv 90%ni, püsidis 80ndate lõpuni veel 85% ümbruses, naiste puhul ikka veidi kõrgemana. Järgmise viie aasta jooksul toimus äkiline langus: alates 90ndate aastate keskpaigast abiellus hinnanguliselt vaid alla poole kõigist meestest ja naistest. Abiellumuse väike tõus käesoleva sajandi alguses võib olla lühiajaline.

Kuni 1990. aastate keskpaigani suurenes pidevalt korduv-abiellude hulk niihästi meeste kui naiste puhul, ulatudes perioodi lõpuks kolmandikuni sõlmitud abielude üldarvust. Koos abiellumuse üldise langusega hakkas vähenema nii kordusabiellude arv kui ka nende osatähtsus abielude hulgas – vaba kooselu levis mitte üksnes noorte, vaid ka eakamate, varasema abielukogemusega inimeste seas.

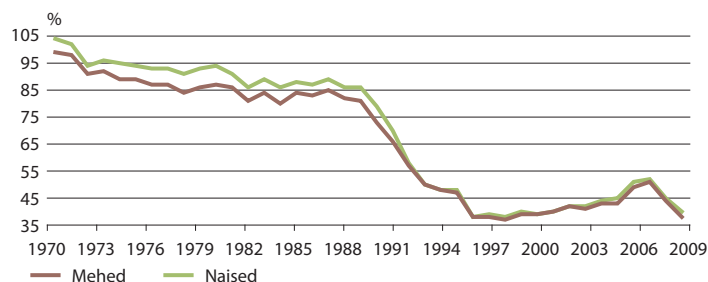
Abiellumisvanus

Abiellumiskäitumist iseloomustab väga oluliselt abiellumisvanus ja selle dünaamika. Abiellumisvanust ei mõõdeta rahvaloendustel, vaid seda registreeritakse pidevalt.

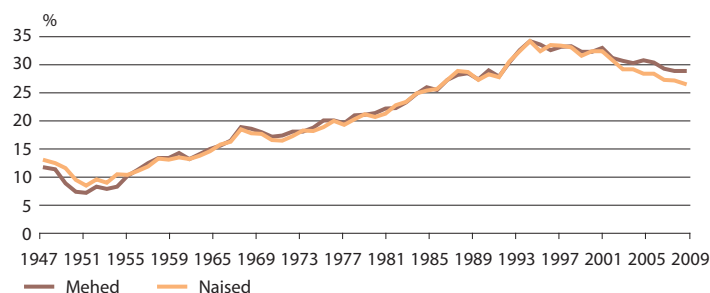
Ajavahemikul 1930–1938 tõusis meeste keskmine abiellumisvanus 30,5 aastast 31,4 aastani, naistel 26,8 aastast 27,6 aastani. Keskmine esmaabiellumisvanus oli meestel keskmisest abiellumisvanusest 1,7 ja naistel 0,8 aastat madalam.

Pärast Teist maailmasõda hakkas Eestis (nagu ka mujal Euroopas) abiellumisvanus langema (joonis 19). Selle põhjuseks peeti inimeste varasemat bioloogilist küpsust, kuid ka teatavat väärtuste teisenemist – majanduslikule küpsusele enne abielumist pöörati vähem tähelepanu. Eriti iseloomulik oli abiellumise alanemine Ida-Euroopa maadele, kus abiellumine ei nõudnudki erilisi majanduslikke eeldusi, vaid pigem lõi võimalusi (riik andis abielupaaridele sagedamini korteri). Lääne-Euroopas hakkas abiellumisvanus 1970. aastatel tõusma, seevastu Ida-Euroopas, sh ka Eestis, langes abiellumisvanus kuni 1980. aastani. Eestis hakkas abiellumisvanuse langus aeglustu-ma varem kui mujal Nõukogude Liidus, püsidis kümne aasta jooksul (1980–1990) väikeste vongetega peaaegu stabiilsena.

Joonis 17. Esmaabiellumuskordaja, 1970–2009

Joonis 18. Korduvalt abiellunute osatähtsus, 1947–2009

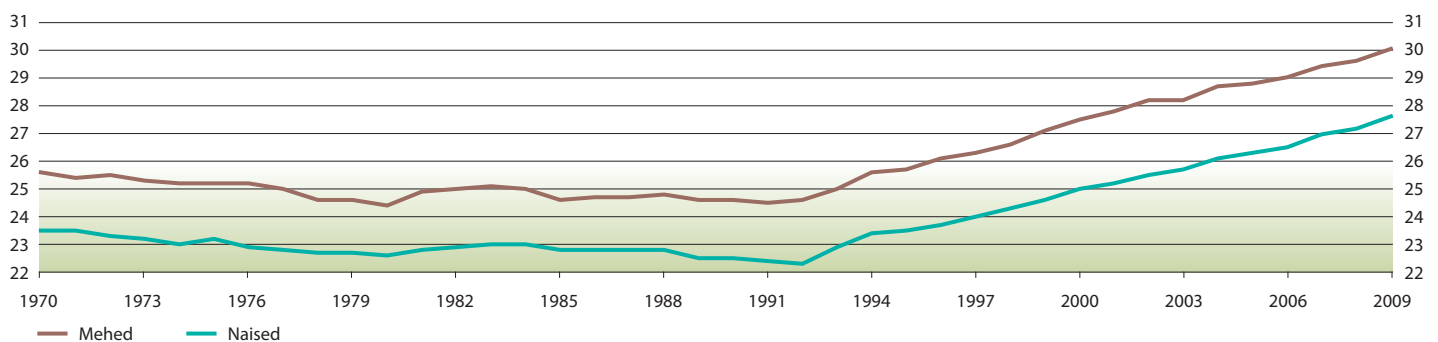
Abielu registreerimine, 1970ndad

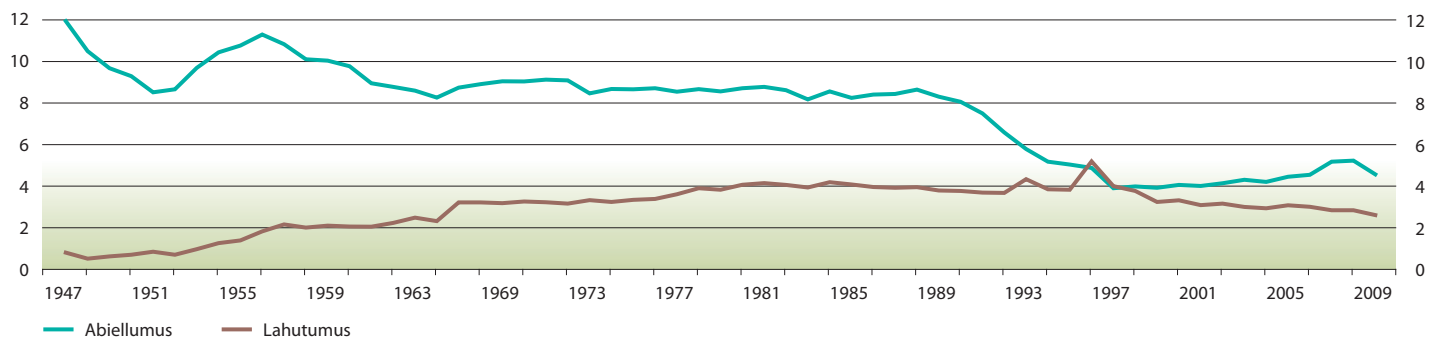
Abiellumisvanuse muutumine Eestis ei toimunud päris samas rütmis abiellumuse dünaamikaga. Kõige nooremalt abielluti Eestis 1992. aastal – siis oli keskmine esimest korda abielluv pruut 22- ja peigmees 24-aastane. Abiellumus oli selleks ajaks võrreldes viie aasta tagusega juba peaaegu poole võrra vähenenud. Tähelepanuväärne on see aasta ka selle poolest, et kui 60 aastat tagasi olid eestlased olnud ühed Euroopa hilisemad abiellujad, siis nüüd, vastupidi, ühed kõige nooremad. 1992. aastast algas aga kiire, peaaegu lineaarne abiellumisvanuse tõus. 17 aastat hiljem, 2009. aastal, on nii pruut kui ka peigmees keskmiselt üle viie aasta vanemad – vastavalt 27- ja 30-aastane. Ometi abiellutakse Eestis praegugi (kui üldse abiellutakse) mõne aasta nooremata kui enamikus Lääne-Euroopa riikides.

Abiellumuse langus ja abiellumisvanuse kasv on sama protsessi eri tahud. Ühelt poolt on tegemist iseseisvumisele järgnenud kohanemishokiga, mis tabas enam-vähem ühtviisi kõiki Kesk- ja Ida-Euroopa riike, kuigi ajastus pisut varieerus. Teiselt poolt avanes iseseisvumisega noortele rohkesti pereloomisele alternatiivseid eneseteostusvõimalusi hariduse, karjääri, reisimise ja muude valdkondade näol, mis senises kinnises ühiskonnas puudusid või ei olnud atraktiivsed. Tähtsusetu polnud ka see, et ühiskonnakorra muutumine esitas noortele pereloomise eel märksa suuremaid majandusliku küpsuse nõudeid – enam ei pakutud noorpaaridele tasuta korterivõtmeid töökohast või ametiühingust. Selles mõttes sarnaneb tänapäeva noorte abiellujate olukord Teise maailmasõja eelsega, mida näitab ka abiellumisvanuse lähenemine tolleaegsele.

Joonis 19. Esmaabiellumisvanus, 1970–2009

Joonis 20. Abiellumuse ja lahutumuse üldkordaja, 1947–2009

Lahutus

Tänapäeval ei lõpe kaugeltki kõik abielud ühe partneri surmaga, seetõttu ei järeldu kõrgest abiellumusest elanikkonna suur abielulisus – oluline on arvesse võtta ka lahutumust.

Lahutumust mõõdab lahutumuse üldkordaja, mis näitab lahutuste arvu 1000 inimese kohta. Loomulikult sõltub lahutumuse üldkordaja väga olulisel määral abiellumusest. Abiellumuse ja lahutumuse vahetult Eestis ja selle muutumist iseloomustab joonis 20. Siin on tegemist üldise abielumuskordajaga, mille tõlgendamisel tuleb arvestada selle väärtuse olenemist elanikkonna soo-vanusstruktuurist (mida suurem on abieluealiste osa rahvastikus, seda rohkem abielumisvõimalusi). Teiseks tuleb eristada ka esmaseid ja korduvabielusid. Viimased võivad abiellumuse üldkordaja väärtust oluliselt suurendada.

Lahutused olid Eestis tuntud ka enne Teist maailmasõda, kuid üldiselt püsis sel ajal lahutus ühe promilli piires (üks lahutus 1000 inimese kohta aastas), hõlmates seega alla kümnenendiku abielude arvust aastas. Vahetult pärast Teist maailmasõda hakkas lahutuste arv võrdlemisi kiiresti kasvama, jõudes 60ndate keskpaigas kolmandikuni abielude arvust. Lahutuste arv kasvas edaspidigi ja stabiliseerus 70ndate teisel poolel 45–50% piires, mis tähendas, et ligi poolte abi-

elude puhul võis prognoosida lõppemist lahutusega. Edaspidi lahutuste arv üldiselt kahanes – erandiks mõned aastad, mil seadustati varasemaid tegelikke lahutusi ja lahutuste arv ületas formaalsetel põhjustel abiellumiste arvu vaatlusaastal. Ei saa siiski järeldada, et lahutuste arvu vähenemine tähendaks abielude stabiilsuse suurenemist. Pigem järeldub see lihtsalt abiellumuse vähenemisest. Mõnikord võrreldakse lahutuste arvu samal aastal sõlmitud abielude arvuga ja tõlgendatakse seda abielu püsivuse näitajana. Selline mõtteviis on põhjendatud siis, kui abiellumus püsib enam-vähem stabiilsena, kusjuures tuleb arvestada, et lahutamise ja abiellumise vahel on arvestatav ajaline nihe – keskmiselt 5–10 aastat. Väga järsud muutused abiellumis- ja lahutuskäitumises võivad olla põhjustatud ka seaduse muutustest. Nii suurenes 1995. aastal lahutuste arv varasemate lahutuste registreerimise tulemusena.

Eesti on Euroopa riikide seas alati silma paistnud pigem kõrge lahutumusega. Selle põhjus võib ühelt poolt olla usuleidus, mis tähendab, et kristliku moraali printsiipe ei peeta nii tähtsaks kui riikides, kus religioon märksa olulisemalt suunab inimeste väärtushinnanguid. Teiselt poolt tuleb abieluliste väärtushinnangute nagu ka muude väärtuste taga näha ajaloos keerdkäike, mis on süvendanud pragmaatilist ellusuhetumist, sh näiteks pereloomist teatavate hüvede nimel (korteri saamine, sobivasse töökohta suunamine).

Sündimus ja selle mõõtmine

Tähtsamaid rahvastikuprotsesse on sündimus. Nimelt sündimuse kaudu tasandab rahvastik oma kaotused ja sündimuse tase määrab suuresti selle, kas rahvastik kasvab või kahaneb. Sündimust mõõdab mitu näitajat, mis iseloomustavad selle võrdlemisi keeruka rahvastikuprotsessi eri tahke.

Ajalooliselt on sündimust käsitletud tihedas seoses abiellumusega. Tänapäeval on see seos muutunud mõnevõrra keerukamaks, sest sündimust mõjutab peale (seadusliku) abielulisuse ka tegelik kooselu.

Sündide arv ja sündimuse üldkordaja

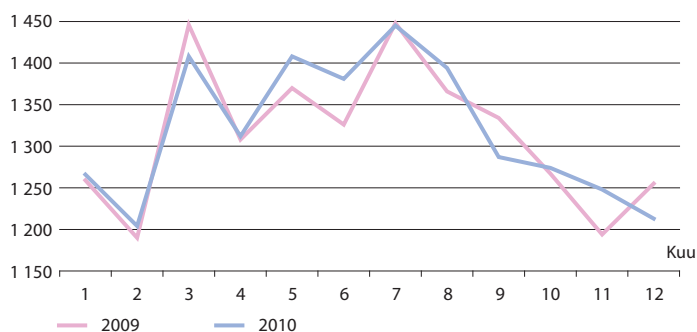
Kõige lihtsam sündimust iseloomustav näitaja on teatavas piirkonnas või riigis registreeritud sündide arv mingis kindlas ajaühikus – aastas, kuus või nädalas (joonis 21). Kindlasti on sündide arvu teadmine vajalik omavalitsusjuhtidele ja seda kajastatakse meelsasti ajakirjanduses, aga sügavamate järelduste tegemiseks sündimuse või teiste rahvastikuprotsesside kohta sellest näitajast ei piisa.

Sündimuse taset ei määra üksnes sündide arv, vaid ka rahvastiku arv ja soo-vanusjaotus. Kõige lihtsam sündimust iseloomustav näitaja on sündimuse üldkordaja, mis näitab sündide arvu tuhande elaniku kohta. Seda on võimalik arvutada või hinnata ka siis, kui rahvastiku kohta on peale sün-

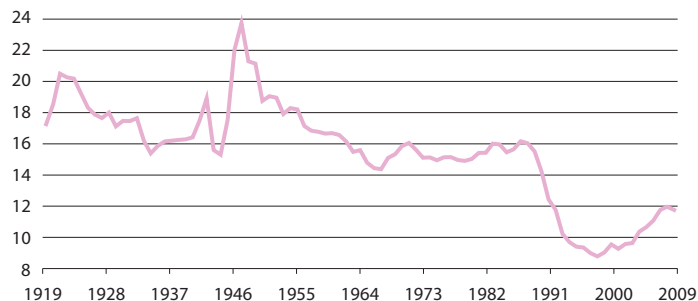
dide arvu (aastas) teada vaid elanike üldarv, kuid pole teada rahvastiku soo-vanuskoosseisu. Sündimuse üldkordaja muutumist viimase 90 aasta jooksul kajastab joonis 22.

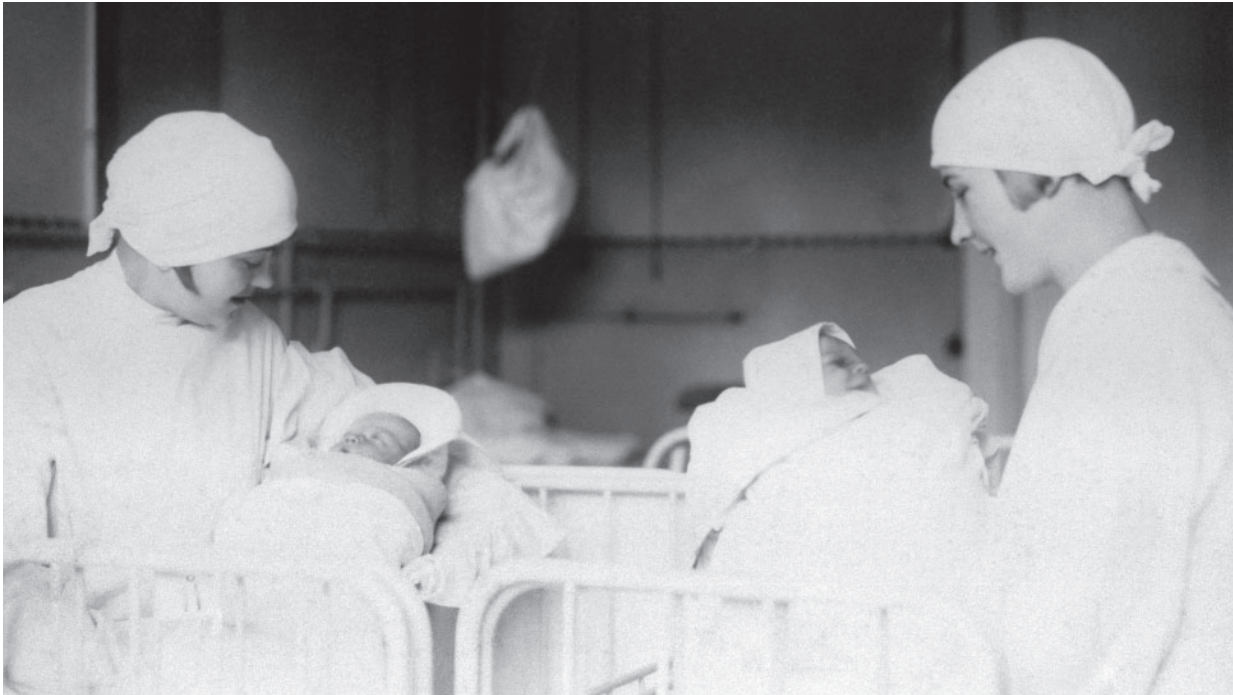
Sageli kasutatakse sündimuse üldkordajat sündimuse kirjeldamiseks ajaloolistes hinnangutes. Selle tähendust aitab mõista järgmine ligikaudne arvestus: kui elanike keskmine eluiga on 60 aastat, siis tagab sündimus rahvastikutaaste (rahva arvukuse säilimise) siis, kui sündimuse üldkordaja väärtus on $1000 : 60 = 16,7$. Kui aga keskmine eluiga on 70 aastat, siis on rahva arvukuse säilimiseks piisav sündimuse üldkordaja tase $1000 : 70 = 14,3$. Jooniselt 26 on keskmise eluea muutumist arvestades näha, et Eestis on sündimus viimase 90 aasta jooksul olnud enam-vähem sellisel tasemel, mis tagab rahvaarvu säilimise, kuid mitte juurdekasvu. Sellest tasemest allapoole langes sündimus viimasel kahekümnel aastal, kuid viimastel aastatel on langus pöördunud taas tõusuks. Sündimuse üldkordaja aastatel 1941–1949 tugineb võrdlemisi ligikaudsetele rahva arvukuse hinnangutele. Kuigi sündide arvu on Eestis üsna korralikult registreeritud ka sõja ajal, polnud neil aastatel kuigi hästi teada rahvaarv. Sündimuse üldkordaja tipp aastail 1946–1949 ületas tegelikult vaid pisut rahva arvukuse püsimiseks vajalikku taset. Tollane sündimuse tõus Eestis kajastab üsna nõrgalt enamikus Euroopa maades sõja järel valandunud ja kohati aastakümneid kestnud beebibuumi.

Joonis 21. Kuu aja jooksul registreeritud sünnid, 2009 ja 2010

Joonis 22. Sündimuse üldkordaja, 1919–2009

Tartu
sünnitusmaja,
1929

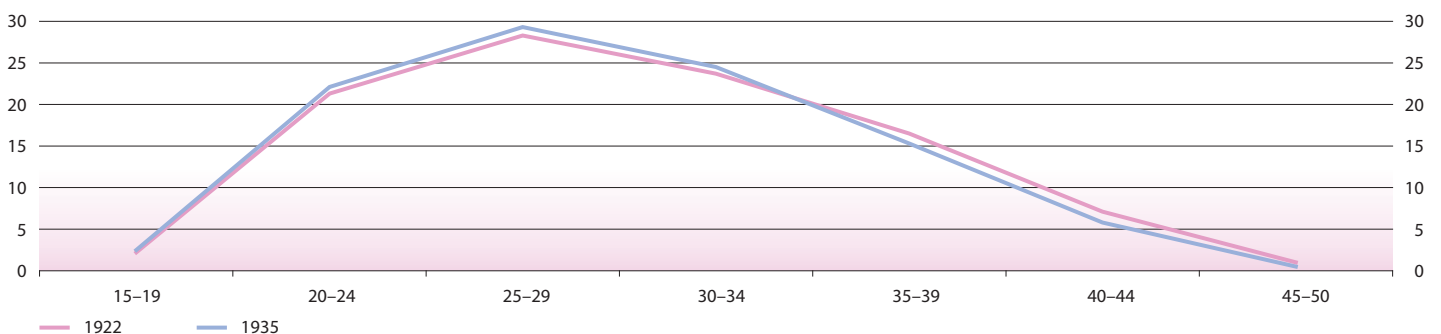

Vanuseline sündimuskordaja ja sünnitajate vanusjaotus

Pereloomehoiakuid (sündimuskäitumist) iseloomustab ka see, missuguses vanuses naised sünnitavad. Vanuseline sündimuskordaja näitab, mitu last aastas sündis keskmiselt tuhande vastavas vanuses (vanuserühmas) naise kohta vaadeldaval aastal. Vanuselisi sündimuskordajaid ühendav kõver (murdjoon) näitab sünnitajate vanusjaotust vaatlusaastal. Vanuselise sündimuskordaja arvutamiseks on tarvis rahvastiku soovanusjaotust. Rahvaloenduste andmeid ja sündmusstatistikat kombineerides selgub, et on toimunud mitmeid muutusi, kuigi püsima on jäänud eestlaste positiivne hoiak laste suhtes – uuringute andmetel on kõik põlvkonnad enesele soovinud vähemalt kahte last.

Joonisel 23 on näha, et niihästi 1922. kui ka 1935. aastal sündis suurim osa lastest 25–29-aastastel emadel. See on ka igati ootuspärane, sest keskmiselt abiellus Eesti naine sel ajal 26–27-aastaselt ja valdav osa lastest sündis aasta-kaks pärast vanemate abiellumist (ühiskond jälgis sedagi, kas laps oli viljastatud abielu ajal). Arvestatav osa naistest abiellus enne 25-aastaseks saamist ja samuti sünnitas peatselt. 30–34-aastaselt sünnitati sageli teine laps. Mis puutub järgmistesse lastesse, siis sündisid need (kui sündisid) üsna juhuslikul ajal kuni ema viljaka ea lõpuni. Kuigi 1922. ja 1935. aasta vanuselist sündimuskordajat iseloomustavad graafikud on sarnased, ilmneb 1935. aasta puhul siiski suundumus sündide kontsentreerimisele, mis saab oluliseks trendiks edaspidi.

Joonis 23. Vanuseline sündimuskordaja, 1922 ja 1935

1945. aastal sündis ka arvestatav hulk sõja tõttu edasi lükatud lapsi – seda nii 30–34-aastastel kui ka vanematel naistel (joonis 24). Kümme aastat hiljem sünnitasid kõige enam 25–29-aastased, kusjuures hilisematest sünnitustest hoidumine on ilmselt sihipärane. Sünnitamiskäitumine jääb peaaegu muutumatuks viiekümnendatel ja kuuekümnendatel aastatel, kuid teatav murrang toimub 60. aastate lõpus. Koos üha varasema abiellumisega hakkavad naised üha varem sünnitama, seega kuhjuvad sünnitused aina varasemale ajale. Järjest varasema sünnitamise trend kestab umbes kakskümmend aastat – seitsmekümnendatel ja kaheksakümnendatel. Ligi 40% naistest sünnitas juba 20–24 aasta vanuselt ja hilisemad sünnitused muutusid aina harvemaks.

Järgmine pööre sündimuskäitumises toimus 90. aastate alguses, kui niihästi abiellumus kui ka sündimus vähenes ja nii abiellumise kui ka sünnitamise vanus hakkas tõusma. Taas hakkasid naised kõige sagedamini sünnitama 25–29-aastaselt, kuid suurenes ka nende naiste osa, kes sünnitasid märksa hilisemas eas (joonis 25). Seega võib järeldada, et sündimuskordajaid iseloomustav kõver läheneb sellele kujule, mis tal oli 20. sajandi 1920. ja 1930. aastatel. Võiks arvata, et seda põhjustab mõneti sarnane majandussüsteem, kuid siiski ei saa sellist järeldust ennatlikult teha. 1920.–1930. aastate sündimuskäitumise puhul oli teadliku pereplaneerimise roll ilmselt võrdlemisi väike, sest puudusid rasestumisvastased vahendid. Tänapäeval on aga sündimuskäitumine märksa suuremal määral juhitud teadlikust planeerimisest, sh teadlikust rasestumisest hoidumisest.

Summaarne sündimuskordaja

Sündimust iseloomustavatest näitajatest on kõige tuntum summaarne sündimuskordaja, mis näitab keskmist laste arvu naise kohta eeldusel, et sündimuskäitumine jääb konstantseks (nagu vaatlusaastal) naise kogu viljaka ea jooksul (35 aasta

jooksul, vanuses 15–49). Sisuliselt iseloomustab summaarne sündimuskordaja sündimust vaatlusaastal.

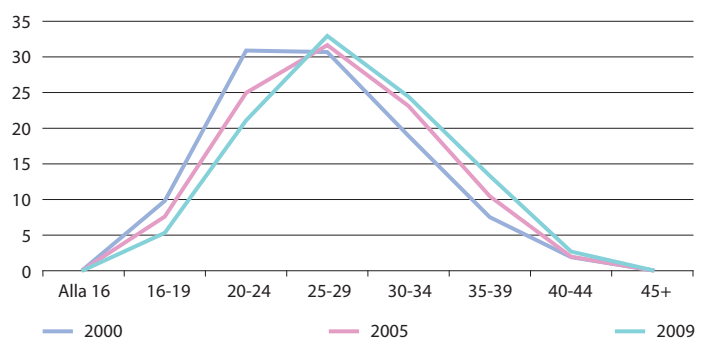
Summaarse sündimuskordaja kaudu on defineeritud niisugune sündimuse tase, mille korral järgmise põlvkonna arvukus ühtib eelmise põlvkonna omaga. Sellist summaarse sündimuskordaja taset nimetatakse taastetasemeks. Taastetaseme väärtus sõltub ka naiste suremusest ja poistetudrukute suhtest sündides, mis pole päris püsiv. Eestis loetakse praegu taastetasemeks summaarse sündimuskordaja väärtust 2,06. Summaarse sündimuskordaja ja taastetaseme suhe määrab taaste brutokordaja. Taaste netokordaja puhul arvestatakse ka emade võimalikku suremust. Taastetasemel on taastekordaja väärtus 1. Jooniselt 26 on näha, et taaste neto- ja brutokordaja erinevus on Eestis viimastel kümnenditel olnud tühiselt väike – selle põhjuseks on asjaolu, et Eestis nagu kogu arenenud maailmas on noorte naiste suremus väga väike. Tähelepanuväärne on tõik, et 70.–80. aastatel, kui enamikus Euroopa riikides sündimus langes (lõppes Teise maailmasõja järgne beebibuum), kasvas sündimus Eestis taastetasemeni ja isegi ületas seda. Sündimuse tipp-tase oli summaarse sündimuskordaja järgi 80. aastate lõpul, mil oli nn laulva revolutsiooni beebibuum. Sellele järgnes ligi kümme aastat kestnud sündimuse langus – esialgu järsk, kümnendi keskel hakkas lähenema stabiliseerumisele ja keeras uue sajandi alguses taas mõõdukale tõusule. Hoolimata ligi kümme aastat kestnud sündimuse tõusust (millega Eesti on jõudnud Ida-Euroopa riikide esiritta ja ka Euroopa mõttes keskmike hulka) ei ole sündimus seni veel taastetasemeni jõudnud.

Teise maailmasõja algusperioodil Eestis sündimus ei langenud, vaid pigem tõusis. On võimalik, et siin rääkis kaasa teadlik või ka ebateadlik alalhoiu soov – kui mehed sõjas hukuvad, jäägu pojadki järele. Kaasa võis aidata ka tolleaegne sündimust toetav perepoliitika. Sündimus langes siiski sõja lõpu poole, 1943. aastal.

Joonis 24. Vanuseline sündimuskordaja, 1945, 1954 ja 1967

Joonis 25. Vanuseline sündimuskordaja, 2000, 2005 ja 2009

Sünnitaja keskmine vanus

Kõige kompaktsemalt esitavad sündimuskäitumise muutumise kohta teavet sünnitaja keskmine vanus ja esmasünnitaja keskmine vanus. Sünnitaja keskmine vanus on viimase 70 aasta jooksul muutunud ligemale viie aasta ulatuses – esialgu langedes, seejärel taas tõustes. On selge, et sünnitamisvanuse suurenemine, st sündide edasilükkamine, mõjutab kõiki sündimust iseloomustavaid näitajaid. Samas on sündide edasilükkamisel mõju ka põlvkondade vahede piknemisele – emade ja tütarde keskmine vanusevahe, mis oli 80. aastatel keskmiselt 25 aastat, ulatub peatselt taas 30 aastani.

Joonised 19 ja 27 on väga sarnased – kuigi kaugeltki kõik lapsed ei sünni tänapäeval pärast vanemate seaduslikku abiellumist, on sünnitaja keskmise vanuse kõver muutunud üsna sarnaselt abiellumisvanuse kõveraga. Ilmselt on siin tegemist pereloomeliste hoiakute, sh eriti ajastuse muutumisega.

Sündimust iseloomustavate mõõdikute reas on veel üks, mõnevõrra harvemini kasutatav näitaja – lõpetatud sündimuskordaja, mis näitab naiste poolt nende viljaka elu jooksul tegelikult sünnitatud laste keskmist arvu. Lõpetatud sündimuskordaja arvutatakse tavaliselt vähemalt 50-aastaste naiste jaoks kas ühe- või sagedamini viieaastaste kohortide kaupa. See võimaldab võrrelda eri aastatel sündinud naiste sünnitamisaktiivsust (laste arvu). Enamasti on see näitaja stabiilsem kui summaarne sündimuskordaja, sest seda ei mõjuta sünnitamisvanuse muutumine. Siiski ei kasutata lõpetatud sündimuskordajat tavaliselt prognooside jaoks, sest tegemist on n-õ tagasivaatava näitajaga.

Summaarne sündimuskordaja ja rahvastikuprognos

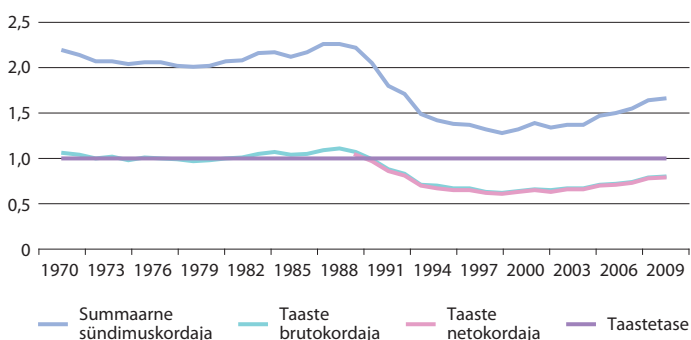
Rahvastikuprognoside tegemisel kasutatakse sündimuse ennustamisel enamasti summaarset sündimuskordajat. Seda tõlgendatakse aga sageli lihtsustatult, käsitledes seda kui keskmist naist poolt tema eluea jooksul sünnitatud laste arvu,

jättes tähelepanuta fraasi „eeldusel, et sündimuskäitumine jääb samaks kui vaatlusaastal“. Selle märkamata jätmine võib aga tähendada üsna suuri erinevusi järeldustes.

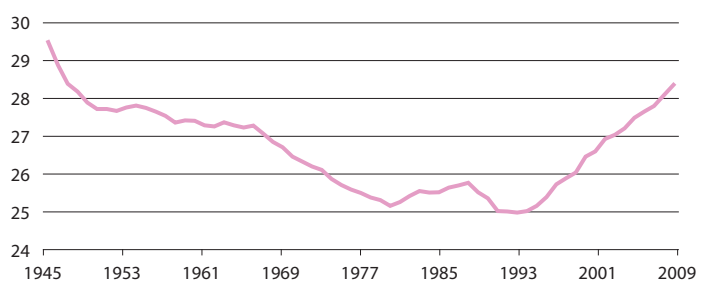
Nimetatud eelduse sisuks on oletus, et igal aastal on sünnitajate vanusjaotus sama, seega otsustavad igal aastal sünnitamise kasuks keskmiselt samas vanuses naised. Kui see aga nii ei ole? Kui näiteks mingil aastal otsustab veerand sünnitamisest naistest sünnitamise aasta võrra edasi lükata, sünnib sel aastal veerandi jagu vähem lapsi, summaarne sündimuskordaja kahaneb 25% ja keskmine sünnitamisvanus suureneb kolme kuu võrra (eeldusel, et kõik sünnituse edasi lükanud naised järgmisel aastal tõepoolest sünnitavad). Kui aga suur hulk naisi otsustab mingil põhjusel varem sünnitama hakata, ilmneb vastupidine efekt – summaarne sündimuskordaja suureneb ja keskmine sünnitamisvanus väheneb. Kuidas siis keskmise sünnitaja vanuse muutus mõjutab rahvastiku arvukust? Kas siit võib teha järelduse, et summaarse sündimuskordaja kasutamine sündimuse iseloomustamiseks ja ennustamiseks võib anda eksliku tulemuse?

See arutluskäik kinnitab tõsiasja, et keerukaid protsesse ei saa hinnata väga lihtsate indikaatorite abil. Summaarse sündimuskordaja asemel kasutatakse tänapäeval rahvastikuprognoside tegemisel parandatud summaarset sündimuskordajat, mis on klassikalisest sündimuskordajast väiksem, kui keskmise sünnitaja vanus alaneb, ja suurem, kui sünnitaja vanus tõuseb. Kasutades tavalise summaarse sündimuskordaja asemel parandatud sündimuskordajat, muutub pilt Eesti (aga ka paljude teiste Euroopa maade) sündimuskäitumise kohta märksa optimistlikumaks. Kuigi sünnitamise vanus suureneb ja selle tagajärjel summaarne sündimuskordaja väheneb, ei tähenda see otseselt põlvkondade vähenemist. Ehkki naised lükkavad praegu sünnitamist edasi, ei tähenda see enamasti sünnitamisest loobumist, vaid laste saamist vanemas eas. Lihtsalt öeldes – sündimuse madalseis tähendab sünnituste edasilükkamist, kusjuures suur osa edasilükatud lastest hiljem siiski sünnib, kuid põlvkondade vahed venivad pikemaks.

Joonis 26. Summaarne sündimuskordaja ja taastekordajad, 1970–2009

Joonis 27. Sünnitaja keskmine vanus, 1945–2009

Missugusesse perre laps sünnib?

Peremudeliga seotud väärtushinnangute muutumine paistab kõige enam silma, kui vaadata, missugusesse perre lapsed sünnivad. Pikka aega valitses Eestis traditsiooniline peretüüp, mille korral loeti kombekaks, et laps sünnib abielus vanematele, kusjuures heaks tooniks peeti sedagi, et lapse sünd toimuks vähemalt 9 kuud pärast abiellumist, mis näitaks, et lapse viljastamise ajal olid vanemad juba abielus. Kuigi Eestis 20. sajandil otsest üksikemade tagakiusamist ei olnud, oli nende positsioon ühiskonnas (enamasti ka majanduslik toimetulek) märksa kehvem abielunaieste omast. Siit tuleneski valdava osa naiste soov abielluda ja teha seda kindlasti enne lapse sünnitamist. Siiski sündis ka sõjaeelses Eesti Vabariigis keskmiselt 10% lastest väljaspool seaduslikku abielu (joonis 28).

Vahetult sõja järel vähenes abielusündide osatähtsus mõnevõrra, põhjuseks oli ilmselt perekonnasuhete segasus rahvastiku liikumise ja infopuuduse tõttu (sageli ei teadnud inimesed aastate kaupa midagi oma sõjas kaotsi läinud või välismaale rännanud perekonnaliikmetest) ning naiste ja meeste arvukuse tasakaalutus. Viljakas eas mehi oli naistest vähem, neid oli sõjas langenud, vangilaagrites, küüditatud, aga ka kodumaal metsas. Siiski taastus enam-vähem endine abielusündimuse tase peagi. Siinjuures on võimalik, et teatavat, kuigi võrdlemisi tagasihoidlikku (alandavat) mõju avaldas sündimuse tasemele ka abordi legaliseerimine 1955. aastal.

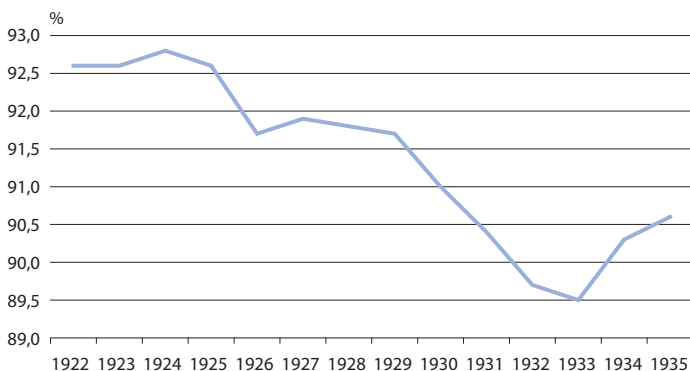
Abielusündimus püsis võrdlemisi stabiilselt 85% juures ligi 40 aastat (joonis 29). Selle ajaga muutus ühiskonna suhtumine vallaslastesse ja vallasemadesse järjest tolerantsemaks, kindlasti aitas kaasa ka eestlaste ajaloo vältel kujunenud võrdlemisi leige suhtumine usku ja sellega seotud moraalinormidesse, mis Nõukogude okupatsiooni ajal veelgi süvenes. Pereloomem-

hoiakute radikaalne muutumine sai alguse juba enne taasiseseisvumist 80. aastatel. Kümne aasta jooksul 1979. aastast kuni 1989. aastani suurenes abieluväliste sündide osatähtsus poolteist korda – 17%-st veerandini. Ühtlasi oli see sündimuse tippaeg Eestis.

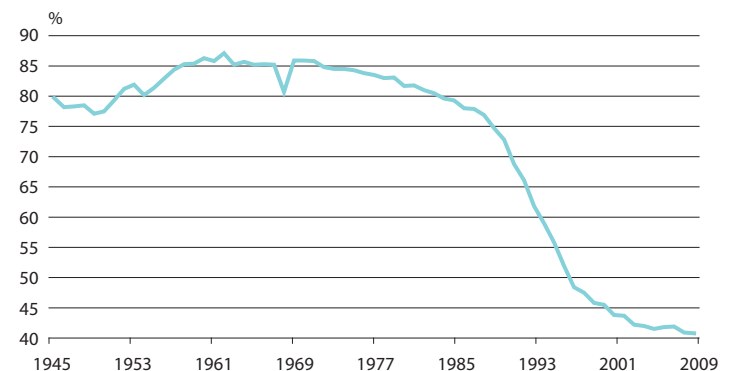
Järgnenud kümneaastast perioodi iseloomustab taasiseseisvumisele järgnenud kohanemisšokk. Ühiskonnal ja igal selle liikmel tuli kohaneda uue majandussüsteemiga (turumajandus versus plaanimajandus), poliitilise süsteemiga (demokraatia versus totalitarism), vajadusega langetada ise otsuseid ja võimalusega teha valikuid. Selline šokk tabas kõiki Ida-Euroopa rahvaid. Eestis vähenes kümne aastaga (aastatel 1988–1998) sündide arv peaaegu kaks korda. Et ühtlasi kahanes ka rahvaarv, oli summaarse sündimuskordaja vähenemine pisut väiksem (43%) – maksimumväärtusest 2,26 miinimumtasemeni 1,28. Kuigi see protsess seostus abiellumuse järsu vähenemise ning abiellumisvanuse tõusuga, polnud seos põhjuslik, vaid pigem väljendas sama nähtuse eri tahke. Ei saa väita, et sündimuse languse põhjuseks oluks abiellumuse madalseis. Seda näitab tõsiasi, et alates 2000. aastast vähenes koos sündimuse tõusuga aasta-aastalt abielusündimuse osatähtsus ja suurenes abieluväliste, eriti vabaabielust sündinud laste osa ja absoluutarv.

Abielusündimuse langus Eestis ei olnud ootamatu ega alanud Eesti taasiseseisvumisega. Perevormide mitmekesisustumine oli tegelikult alanud juba 80. aastatel. Esialgu sages abielueelne kooselu, kusjuures peeti oluliseks, et abielu registreeritaks enne lapse sündi. Hiljem muutus algselt ajutisena kavandatud kooselu aktsepteeritavaks alternatiiviks abielule ning abielu registreerimise ja lapse sünni kuupäevade vahel ei peetud enam tähtsaks. Küllalt sageli registreeriti abielu ja peeti pulmad hoopis pärast esimese lapse sündi, vahel ka

Joonis 28. Abielusünnid, 1922–1935

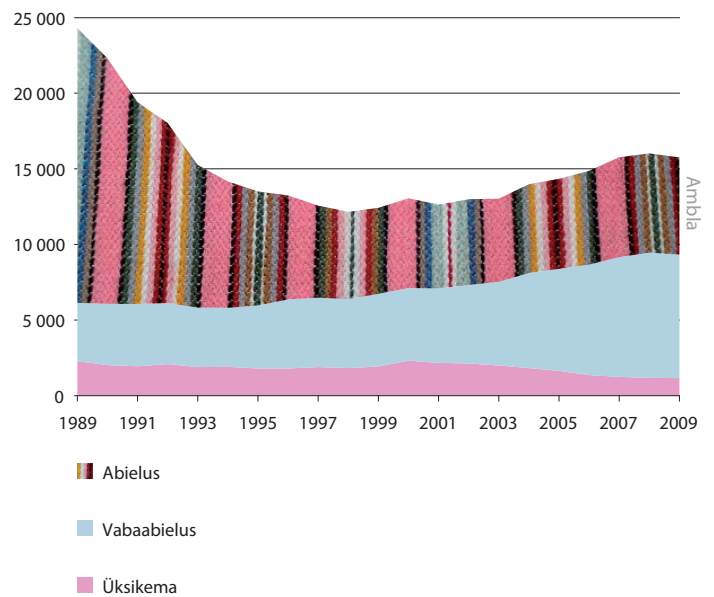
Joonis 29. Abielusünnid, 1945–2009

alles lapse kooliminekul. Sageli loobuti abiellumisest sootuks. Üleminek vabaabielu domineerimisele toimus Eestis kiiresti, sest pinnas oli selleks küps ja seda stimuleerisid oluliselt okupatsioonist vabanemisega seotud muutused ühiskonnas.

Alates 1990. aastatest sünnib järjest rohkem lapsi vabaabielust (need on lapsed, kelle sünni on isa ja ema koos registreerinud). Üksikema lastena sündinute osatähtsus koguni kahaneb ja on viimaste aastate jooksul jäänud alla 10%. Vabaabielust sündinud laste arv ületas abielusündide arvu juba 2000. aastate keskel (joonis 30). Vabaabielu aktsepteerimine perekonnatüübina on omane kogu Euroopale. Kõige levinum on vabaabielu Põhjamaades – Eestist suurem on vabaabielust sündinud laste osatähtsus Islandil, lähedane Rootsis ja Taanis.

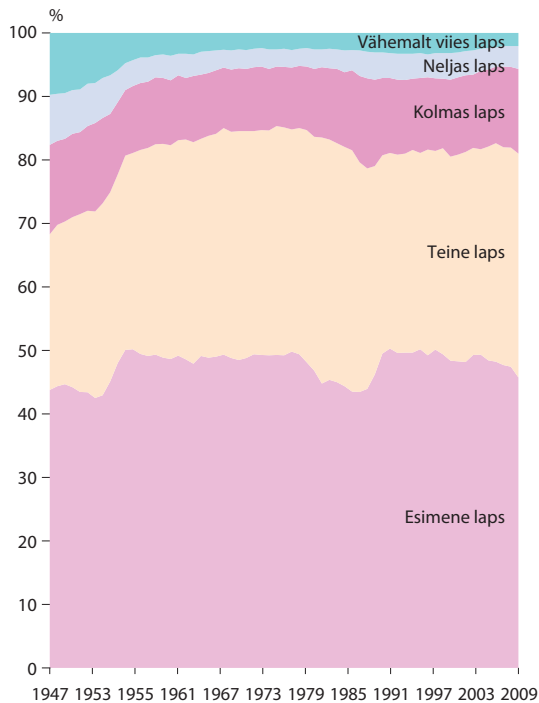
Joonis 30. Vastsündinud ema perekonnaseisu järgi, 1989–2009

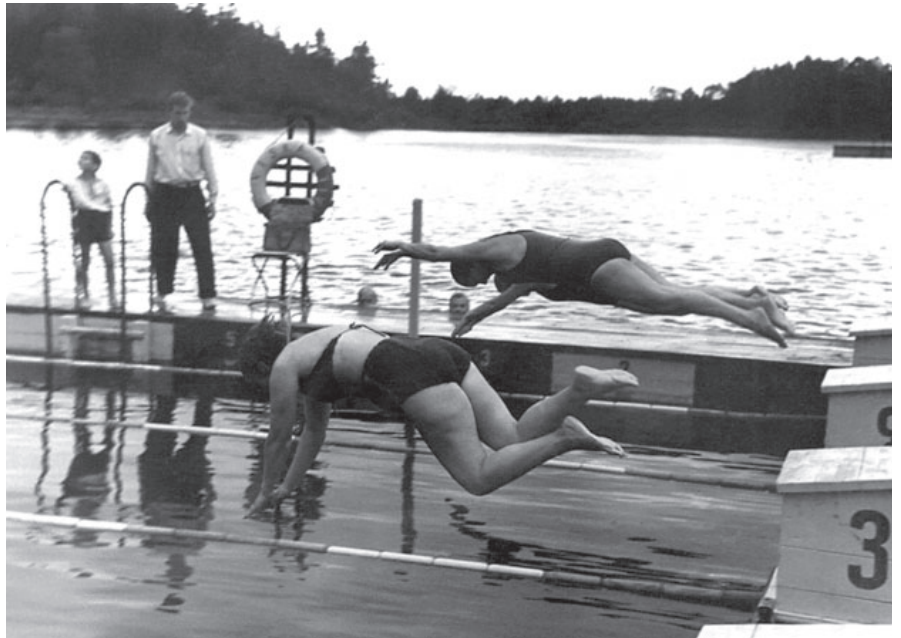
V Lapsed, 1930ndad

Joonis 31. Vastsündinud sünnijärjekorra järgi, 1947–2009

V Naistöötajate vaba aeg, 1960ndad

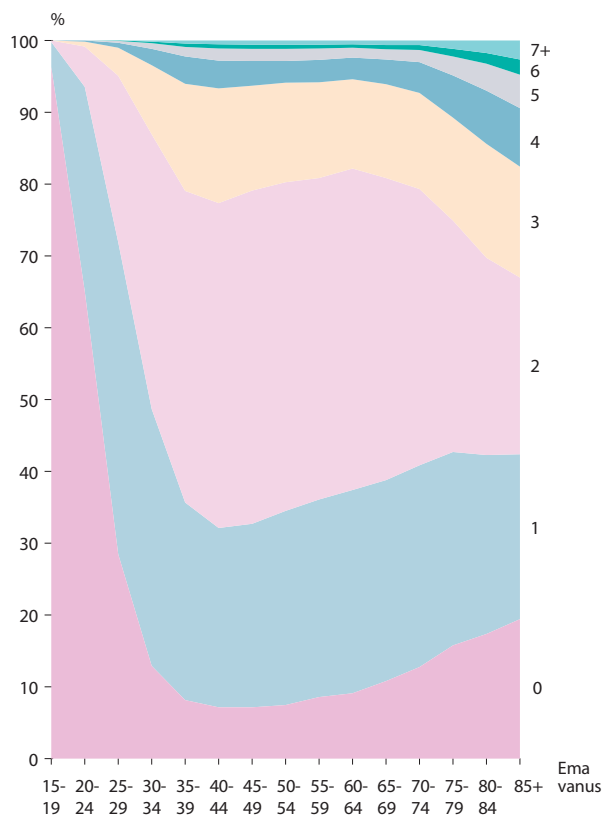
Mitu last perre sünnib?

Kuigi summaarne sündimuskordaja annab hinnangu keskmisele laste arvule naise kohta, pole see näitaja siiski piisav selgitamaks pere struktuurierinevusi ja nende dünaamikat.

Kõige rohkem sünnib esimesi lapsi (mis on ka täiesti loomulik). Aastail 1955–1980 oli nende osatähtsus peaaegu 50%, mis tähendab, et suurema järjekorranumbri laste osatähtsus ei saanud olla kuigi suur. Teisena sündinud laste osatähtsus varieerus 34% ja 39% vahel, mis kõneleb väga selgelt juurdunud kahe lapsega pere ideaali poolt. Kolmas laps sündis perre suhteliselt sagedamini üsna vaatlusperioodi alguses kuni 1956. aastani ja muutus taas populaarseks 80. aastatel; 1989. aastal, laulva revolutsiooni ajal, saavutas kolmandate laste suhtarv maksimaalse väärtuse – üle 14%, kuid langes seejärel ajaloo madalaimale tasemele – 7% juurde, et siis taas tõusma hakata. Üsna sõjajärgse maksimumi lähedale jõudis kolmandate laste osatähtsus ka 2009. aastal (13,3%).

Joonis 31 kinnitab tõsiasja, et alates 1960. aastatest on rohkem kui kolme lapse sünd perekonda harv nähtus – seda juhtub vaid vähem kui kümnendikus peredest. Neljandaid lapsi on kogu vaadeldava perioodi vältel Eesti peredesse sündinud lastest keskmiselt vaid 4%. Märkimist väärib siinjuures tõsiasi, et neljandate laste osatähtsus sündimuse languse perioodil ei kahanenud, vaid pigem kasvas – neljanda lapse sünnitasid pered, kes olid oma veendumustes kindlad ega sõltunud üldistest suundumustest. Vähemalt viielapselisi peresid on Eestis vaid 2–3% ja nende arv kahaneb tasapisi.

Joonis 32. Laste arv ema vanuse järgi, 2000

Ema vanus ja laste arv

Üldiselt on igati loogiline oletada, et eakamatel naistel on lapsi rohkem. Selgub aga, et laste arv ei sõltu üksnes naise vanusest, vaid ka tema põlvkonnast (joonis 32).

Üsna palju erinevad naiste kohordid lastetuse poolest. Selgub, et 40–55-aastastest Eesti naistest on lastetud vaid 7–7,5%, kuid eakamate puhul see arv kasvab ja vähemalt 75-aastastel ületab 15%. Nähtavasti on siin tegemist sõja järelmõjul lastetuks jäänud naiste arvestatavalt suure osatähtsusega selles kohordis, sest pole põhjust oletada, et selle erinevuse põhjuseks on lastetute naiste suurem tõenäosus kõrge eani elada. Ühe lapsega piirdunud naiste arv on üsna ühesugune kõigis kohortides alates vähemalt 35-aastastest (varieerub 23% ja 28% vahel). Joonis ilmestab selgelt ka seda, et Eestis on pikka aega olnud kõige soovitud kahe lapsega pere mudel. Eakamate, vähemalt 75-aastaste naiste puhul pole selle mudele mõju nii selge – lisaks üks ja kaks last sünnitanutele on arvu-

Abielupaar kolme lapsega, suvi 1922

kalt nelja, viie ja enamagi lapse emasid. Pigem võib vanemate kohortide puhul täheldada laste arvu juhuslikkust, mis näitab, et tegemist ei ole sihipärase pereplaneerimisega. Kõige olulisem järeldus on aga see, et Eesti peremudel on enesele soovitatav ja realselt saadav laste arv viimase üheksakümne aasta jooksul püsitud suuremate muutusteta.

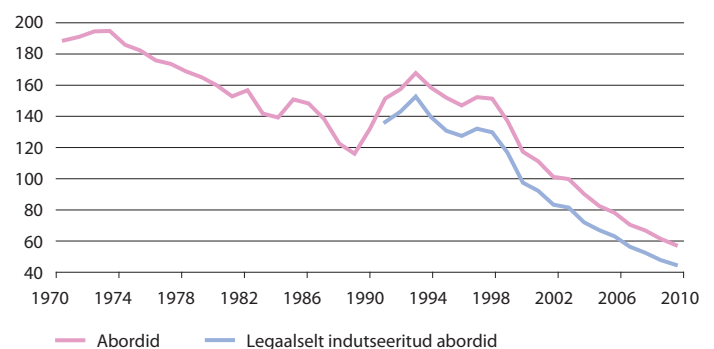
Kas sünnitada või mitte?

Abort legaliseeriti Nõukogude Liidus (seega ka Eestis) 1950. aastate keskel ja see muutus kiiresti levinud vahendiks soovimatust sünnitusest hoidumisel, sest muid rasestumisvastaseid vahendeid peaaegu ei olnud. Sageli soovitasid naistearstidki naisel sünnitusest loobuda, kui rasedus ja sünnitus võis põhjustada riske potentsiaalse ema tervisele.

Legalselt indutseeritud abordid ei vastandu meie oludes mitte kriminaalsetele abortidele (neid ei esine), vaid spontaansetele, st isetekkelistele abortidele. Selgub, et 1970. aastal jõudis sünnituseni vaid iga kolmas rasedus, kaks kolmandikku rasedustest lõppes abordiga. Raseduse katkestamise suhtuti nõukogude ajal kui üksnes naist puudutavasse meditsiinilisse protseduuri, mille eetiline külg – inimese hävitamine – jäi teadvustamata. Uuringute põhjal katkestasid raseduse kõige sagedamini abielus naised, kellel juba oli soovitud arv lapsi. Raseduse katkestamise põhjusena nimetati majandusprobleeme, kitsast korterit ja raskusi laste hoidmisega. Teise abortitegijate rühma moodustasid veel mitte abielus naised, kellel oluline raseduse katkestamise motiiv oli ebakindlus suhetes partneriga. Abortide arv hakkas kiiresti kahanema sedamööda, kuidas said kättesaadavaks rasestumisvastased vahendid. Kõigepealt hakkasid neid kasutama nooremad naised, seejärel eakamad. Väike erinevus oli ka rahvuste vahel – eestlased olid altimad uute vahendite kasutajad kui teiste rahvuste esindajad.

Joonisel 33 kujutatud abortide ja sünnituste suhtarv suurenes järsult 90. aastatel, kui sünnituste arv kiiresti kahanes. Abortide arvu kasv sel ajal oli tühiselt väike ja lühiajaline.

Joonis 33. Abordid saja elussündinu kohta, 1970–2010

Suremus

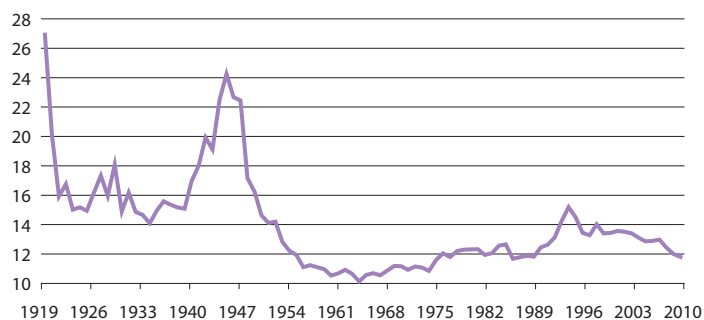
Vabadussõja mälestussammas Pilstiveres. 19. augustil 1940 purustati mälestussammas Nõukogude võimu käsul ↘

Veel enam kui sündimust mõjutavad sõjad ja tihti neile järgnenud taudipuhangud suremust ja selle kaudu rahvastiku arvu-kust. Suremuse mõõtmiseks on loodud mitmesuguseid näitajaid. Kõige lihtsam neist on suremuse üldkordaja, mis on defineeritud sarnaselt sündimuse üldkordajaga ja mõõdab surmajuhtude arvu tuhande elaniku kohta.

Jooniselt on näha, et suremuse tase oli kõrge sõja ajal, kuigi loomulikult ei kajastu selles näitajas ei väljaspool Eesti piire surnud eestlaste ega ka Eesti pinnal langenud sõdurite surmad. Kõrge on suremus ka vahetult sõjale järgnenud aastatel, siin on põhjuste hulgas olulisel kohal sõjajärgselt levinud nakkushaigused, kuid ka vilets elujärg, poliitilised repressioonid, metsavendlus jm. Veel ilmneb suremuse väike tõus 1929/1930. aasta kriisi ajal, samuti taasiseseisvumisele järgnenud aastatel, mida seostatakse nn kohanemisšokiga. Viimast 45 aastat kajastaval suremuse üldkordaja kõvera osal on näha kaks muutumisperioodi: aastatel 1961–1994 on suremuse üldkordajal üldiselt kasvav ja aastatel 1991–2009 üldiselt kahanev suundumus. Nagu sündimuse üldkordajat, mõjutab suremuse üldkordajatki rahvastiku keskmine vanus, need näitajad on omavahel statistiliselt ja põhjuslikult seotud. Seetõttu on suremus 20. sajandi 1920.–1930. aastatel ootuspäraselt kõrgem kui hiljem, sest sel ajal oli keskmine eluiga madalam. Seos on

Joonis 34. Suremuse üldkordaja, 1919–2010

aga keerukam, sest suremus oleneb ka rahvastiku vanuskoosseisust – on ju arusaadav, et keskmiselt eakama rahvastiku suremus on kõrgem keskmiselt noorema rahvastiku suremusest. Selletõttu oligi Eestis suremus 1960. ja 1970. aastatel võrdlemisi madal, sest siis oli rahvastik sõja järelmõju ja rände tulemusena suhteliselt noor (joonis 34).

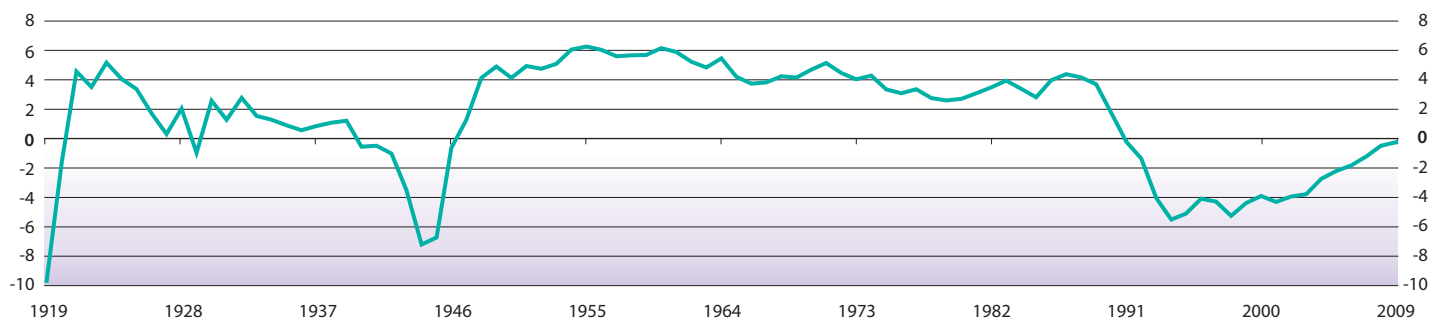
Loomulik iive

Sündide ja surmade vahe mingil ajavahemikul näitab loomulikku iivet. Sündimuse üldkordaja ja suremuse üldkordaja vahet mõõdab iibe üldkordaja, mis näitab rahvastiku arvukuse loomulikku muutumist (joonis 35). Iibe üldkordaja arvutamisel ei arvestata nn mehhaanilist iivet – rahvaarvu muutumist rände tulemusena. Jooniselt on näha, et loomulik iive oli negatiivne Vabadussõja ajal, Teise maailmasõja ajal ja vahetult selle järel ning taasiseseisvumise järel. Viimasel korral kestis šokk kõige kauem ja rahvastiku kadu on olnud kõige suurem. Alles 2010. aastal jõudis loomulik iive napilt üle nulltaseme.

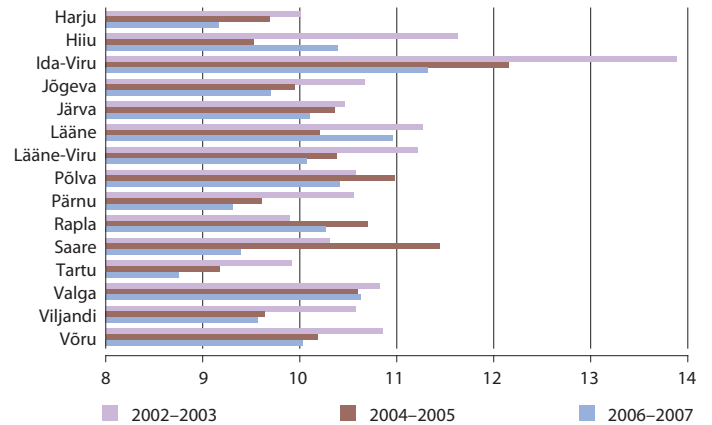
Standarditud suremuskordaja

Rahvastiku vanuskoosseisul on väga oluline mõju suremusele. Arvestamiseks vanusest tingitud erinevusi, on kasutusele võetud standarditud suremuskordaja, mille korral tegelike vanuserühmade arvukus asendatakse arvutuslikult teatava standardse vanusjaotusega, mis muudab suremusnäitajad erineva vanusstruktuuriga piirkondades (nt riigiti või maakonniti) omavahel võrreldavaks. Eestis on elanike vanuskoosseisu ja ka suremuse erinevused maakonniti üldiselt võrdlemisi juhuslikku laadi. Erandiks on vaid Ida-Virumaa, mille puhul standarditud suremuskordaja on kõigil vaatlusaastatel kõigist ülejäänud maakondadest suurem (joonis 36). Kogu Eesti jaoks on standarditud suremuskordaja väärtus kolmel vaatluskorral – aastail 2002/2003, 2004/2005 ja 2006/2007 (maakondade väiksuse tõttu kasutatakse võrdlustes kahe aasta andmeid) vastavalt 10,75, 10,15 ja 9,68 surmajuhtu tuhande elaniku kohta, seega on standarditud suremuskordaja vaatlusaastate

Joonis 35. Loomuliku iibe üldkordaja, 1919–2009

Joonis 36. Standarditud suremuskordaja maakonna järgi, 2002/03–2006/07

jooksul ligi 10% alanenud. Viimase vaatluskorra andmetel on siiski ka Ida-Virumaa näitaja märgatavalt lähenenud ülejäänud maakondade omale.

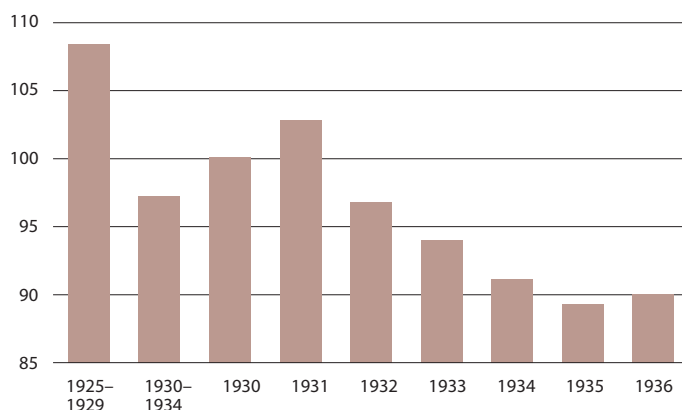
Imikusuremus

Imikusuremuse standardne mõõdik on enne aastast sünnipäeva surnud laste arv tuhande elussündinu kohta aastas. Imikusuremus on tähtis riigi arengu, eriti selle tervishoiusüsteemi tõhususe näitaja. On teada, et arengumaades ei jõua tänapäevalgi oma esimese sünnipäevani iga neljas-viies laps. Ka Eesti Vabariigis oli Teise maailmasõja eel imikusuremus praeguste standardite kohaselt kõrge – peaaegu iga kümnes laps ei elanud oma esimese sünnipäevani (joonis 37). Võrreldes seda aga esimeste rahvaloenduste ajaga 19. sajandi lõpuaastail, oli olukord juba siis märgatavalt paranenud. Kuigi täpseid andmeid tolleaegse imikusuremuse kohta ei ole, võib oletada, et nelja-vieikümne aastaga oli imikusuremus vähemalt kahekordselt vähenenud.

Imikusuremus on Eestis üldiselt pidevalt vähenenud, erandiks on vaid vahetult Teisele maailmasõjale järgnenud aeg, mil imikusuremus oli märksa kõrgem kui enne sõda – hukkus

iga seitsmes vastsündinu. See näitaja hakkas aga võrdlemisi kiiresti paranema. Võrreldes 1930. aastatega oli juba 1970. aastaks imikusuremus Eestis kahanenud viis korda, kuid jäi siiski maha arenenud maade tasemest. 1992. aastal muudeti sünni definitsiooni, mis sisuliselt suurendas imikusurmade arvu. Erinevalt varasemast loeti nüüd elusalt sündinuks ka väga väiksed, vähemalt 500-grammised looted, kes ilmutasid mingitki elumärki. Siiski vähenes aastail 1970–2009 imikusurmade suhtarv tuhande elussünni kohta enam kui neli korda. Alates 2002. aastast on imikute surmajuhtumeid Eestis aastas alla saja. Seega võib öelda, et tänapäeva vastsündinul on oma 75 aastat tagasi sündinud vanavanaemaga võrreldes 20 korda väiksem risk surra enne oma esimest sünnipäeva. Kui aga vanaema sündis vahetult pärast sõda, siis on lapse risk imikuna surra vanaema omast ligi 30 korda väiksem. Imikusuremuse näitajate poolest on Eesti Euroopas praegu heal tasemel.

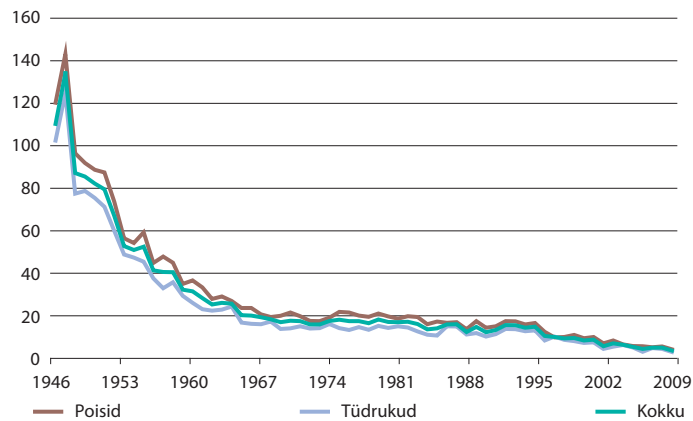
Joonis 37. Imikusuremus (surmajuhte tuhande elussündinu kohta), 1925–1936

V Lapse matused

Joonis 38. Imikusuremus (surmajuhte tuhande elussündinu kohta), 1946–2009

Keskmine oodatav eluiga

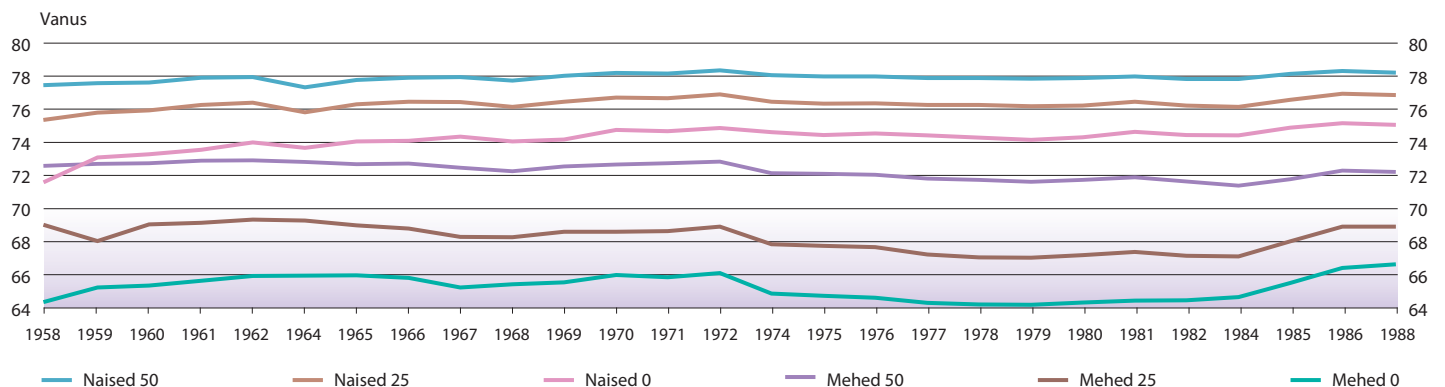
Kõige levinum rahvastiku elukestust ning selle kaudu ka riigi ja eriti selle tervishoiusüsteemi arengutaset iseloomustav näitaja on keskmine oodatav eluiga. Just seda näitajat kasutatakse ka riikide arengut iseloomustava inimarengu indeksi arvutamisel. Keskmine oodatav eluiga näitab, kui vanaks keskmiselt elaksid teatud aastal sündinud lapsed eeldusel, et kogu nende eluea jooksul oleks suremus täpselt selline, nagu see on nende sünniaastal. Loomulikult on see tingimus ebareaalne ning oletavasti elavad sel aastal sündinud lapsed märksa kauem, sest suremus üldiselt langeb. Sisuliselt mõõdab keskmine oodatav eluiga suremust kindlal aastal, täpselt samuti nagu summaarne sündimuskordaja iseloomustab sündimust vaatlusaastal.

Keskmine oodatav eluiga arvutatakse igal aastal sündinud laste jaoks (seda nimetataksegi keskmiseks oodatavaks elueaks sünnil), aga ka eri vanuses täiskasvanute jaoks arvuta-

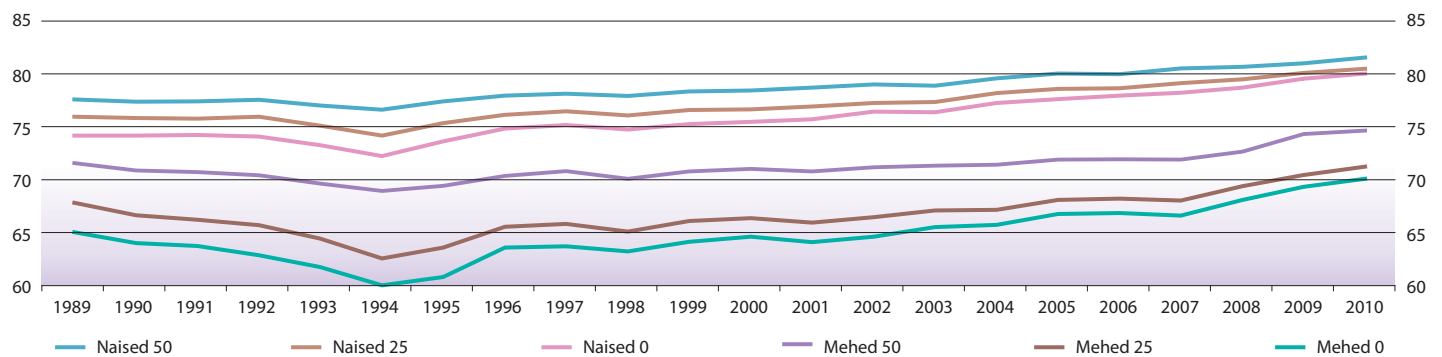
takse keskmine elada jäänud eluaastate arv. Selle põhjal võib hinnata surmariske eri eluperioodidel. Näiteks kui 10-aastaste keskmine oodatav eluiga on märksa pikem kui vastsündinute oma, tähendab see, et imiku- ja lapseeas põetavad haigused kujutavad endast suurt surmariski ja selle perioodi üle elanud inimestel on tõenäoliselt ees märksa pikem eluiga kui vastsündinutel. Üldiselt on nii, et mida eakam on inimene, seda vähem jääb tal keskmiselt aastaid elada, aga keskmiselt elab ta aina kõrgema vanuseni. Tavapäraselt arvutatakse eraldi meeste ja naiste keskmine oodatav eluiga. Eestis on meeste ja naiste keskmist oodatavat eluiga arvutatud enam-vähem pidevalt alates 1958/59. aasta rahvaloendusest (joonised 39 ja 40), kuid on olemas ka varasemaid hinnanguid. Näiteks 1932/34. aasta andmetel oli keskmine oodatav eluiga sünnil meestel 53,1 ja naistel 59,6 aastat.

Joonisel 39 on esitatud peale meeste ja naiste keskmise eluea sünnil (vanus 0) ka vaatlusaastal 25- ja 50-aastaste keskmine oodatav eluiga. Võrreldes 25 aastat varasema olukorraga 30. aastate alguses on nii meeste kui ka naiste keskmine oodatav eluiga sünnil pikenenud enam kui 10 aastat. Siin on ilmselt põhjuseks nakkushaigustesse – eriti Eestis väga palju ohvreid nõudnud tuberkuloosi – suremuse vähenemine seoses antibiootikumide avastamise ja kasutuselevõtuga. Jooniselt on näha, et meeste keskmine eluiga sünnil küll suurenes 30 aasta jooksul 2,5 aasta võrra, ent kahjuks ei kehti sama 25-aastaste ja 50-aastaste meeste puhul. 25-aastaste meeste veel elada jäänud aastate arv näitas üldiselt pigem kahanemistendentsi ja jõudis alguspunkti tasemele alles vaatlusperioodi lõpuks. 50-aastaste meeste oodatav eluiga on vaatlusperioodi lõpul koguni pisut madalam kui alguses. See tähendab, et selle aja jooksul saavutati Eestis küll edu imikute ja laste suremuse vähendamisel, kuid hilisemas elus ilmnenud surmariskid on meeste puhul pigem kasvanud.

Joonis 39. Eri vanuses meeste ja naiste keskmine oodatav eluiga, 1958–1988

Joonis 40. Eri vanuses meeste ja naiste keskmine oodatav eluiga, 1989–2010

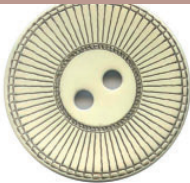
Tähelepanuväärne on joonisel 39 aga igas vanuses, eriti nooremate meeste keskmise oodatava eluea märgatav tõus alates aastast 1984. Sellel on selge seos 1984. aastal Nõukogude Liidus aset leidnud alkoholipoliitikaga, nn Gorbatšovi kuiva seadusega. Kuigi selle seaduse kohta on tehtud palju kriitikat ja arvatud isegi, et siis joodi rohkem kui varem, on meeste oodatava eluea pikenemine ilmekas näide alkoholi kättesaadavuse statistiliselt tõestatud mõjust suuremuse näitajatele.

Naiste puhul on areng olnud mõnevõrra ühtlasem, tagasilöögid on väiksemad ja oodatav eluiga on suurenenud niihästi 25-aastastel (ligi 2 aastat) kui ka 50-aastastel (1 aasta).

Joonis 40 kajastab keskmise oodatava eluea muutusi viimase 20 aasta jooksul. Siin on näha väga selge suundumus. Kuni 1994. aastani, mis oli Eesti taasiseseisvumisjärgse šoki sügavaim kuristik, on kõigi kõverate käik üldiselt langev, kusjuures langus on suhteliselt tagasihoidlik vanemate põlvkon-

dade puhul. 1994. aasta elukestuse näitajad ongi kõige madalamad alates 1959. aastast. Mõneti sümboolne on see, et 1994. aastal toimus ka Estonia katastroof, mille mõju suremusele oli siiski võrdlemisi väike. Alates sellest ajast algab tõus, mis väikeste tagasilöökidega jätkub siiani. Meeste keskmine oodatav eluiga sünnil jõudis varasematest aegadest kõrgemale 2005. aastal, naiste puhul toimus see juba 1997. aastal. Senisest arengust hoolimata on Eesti rahvastikuarengu halvemaid näitajaid just madal keskmine eluiga, seda eriti meeste puhul. Eestis on meeste ja naiste keskmise eluea erinevus suuremaid Euroopas ja ühe võtme selle probleemi leevendamiseks annaks ilmselt tõhusam alkoholipoliitika. Loomulikult aitab kaasa ka igakülgne terviseedendus, mis suunab inimesi tervislikumate eluviiside juurde, on aga selge, et selle mõju on võrdlemisi pika vinnaga – tulemused ilmnevad alles aastate ja aastakümnete pärast.

Maa ja linn

Linnade tekkimine

Tänapäevased linnad tekkisid enamasti kohtadesse, kuhu valutajad olid rajanud kindlustused, linnused ja kirikud. Sageli olid need põliste maalinnade, sadamate ja kauplemiskohtade paigad. Nende linnade olemasolu on dokumenteeritud üksnes vallutajate käsikirjades, seetõttu ei tarvitse mingi linna esmamainimine kuigi täpselt viidata selle tegelikule asutamisajale. Siiski on selge, et vanimad linnad tänapäevases mõttes tekkisid 13. sajandil. Osa linnade kohta on teada nende linnaõiguste saamise aeg, samuti kuulumine Hansaliitu, kuid ka need dokumendid ei tarvitse olla ammendavad.

Valdav osa eestlaste kui rahva ajaloost on möödunud külates. Seda kajastab tõik, et kuni 19. sajandini oli eestlaste sünonüümiks maarahvas. Ehkki Eesti vanimate linnade eluiga ulatub tuhande aastani, elas kuni 19. sajandini linnades üsna väike osa elanikkonnast – hinnanguliselt kuni 5%. Nendegi linnaelanike hulgas oli eestlasi vähe, sest eestlaste asumist linnadesse takistas nende sunnismaisus – mõisnikel oli õigus linna pagenu talumehi aasta jooksul tagasi nõuda. Võib arvata, et sellepärast püüdsid linnadesse sattunud eestlased end pigem sakslaseks nimetada.

Keskajal oli Eestis seitse linna – Tallinn (esmamainimine 1291), Tartu (1030), Pärnu (1251, algselt koosnes kahest ise-

V Vana rehi Tapa vallas, 1897

seisvast linnast), Haapsalu (1279), Paide (1291), Viljandi (1211), Rakvere (1302) ja eestlaste asustusala piiril paiknev Narva (1253), mis enamiku ajaloo vältel ei kuulunud muu Eestiga sarnasse halduspiirkonda. Kuigi Valga ja Kuressaare olid seoses ordulinnuste ja kirikutega kirjasõnas varemgi mainitud (vastavalt 1266 ja 1424), said nad linnaõigused alles 16. sajandil. Mõned 13. sajandil rajatud ordulinnused (nt Põltsamaa, 1226) keskajal siiski linnaks ei kujunenud, vaid said linnaõigused alles 20. sajandil. 1881. ja 1897. aasta loendusel oli Eestis kümme linna – Eestimaa kubermangus Tallinn, Rakvere, Paide, Haapsalu ja Paldiski ning Liivimaa kubermangus Tartu, Pärnu, Viljandi, Võru ja Kuressaare.

Linnaelanikud esimeste rahvaloenduste ajal ja esimeses Eesti Vabariigis

1881. aastal oli linnaelanike koguarv (ilma Narva ja Valga linnata, mida ei loetud Eesti alale kuuluvaks) 114 230 ehk 13% elanikkonnast. Linnaelanikest 44,2% elas Tallinnas. 1897. aastal oli linnaelanike arv (ilma Narva ja Valgata) juba 148 778 (15,5% elanikkonnast).

Iseisvumise järel oli Eestis 13 linna, milles elas 1922. aasta rahvaloenduse andmetel 263 425 elanikku ehk 24,1% elanikkonnast. Tallinnas elas 122 419 inimest (46,5% linnaelanikest). Varasema linnade loeteluga võrreldes oli lisandunud Narva,

endise segaasustusega piirilinna Valka poolitamisel tekkinud maakonnalinn Valga ja Setumaal asuv kloostriinn Petseri (1473), mida eelmistel loendustel Eesti linnade hulka ei arvatud.

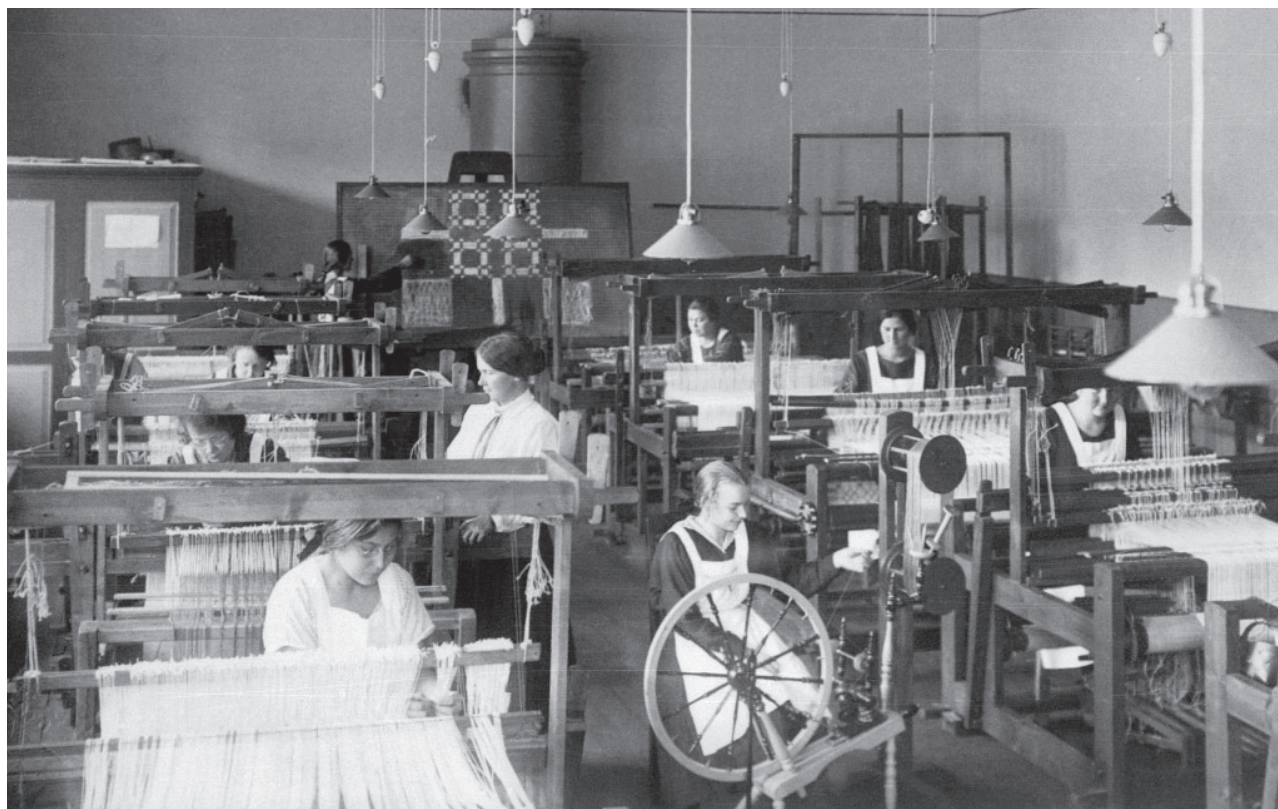
Peale selle loetakse linnaelanike hulka ka alevielanikud. Alevéis elas 1922. aastal 35 448 inimest ja 1934. aastal 26 819 inimest. Alevéid oli nüüd 17 ja linnu 18, linnaõigused olid saanud Nõmme, Põltsamaa, Tapa, Tõrva ja Türi. Alevéis ja linnades kokku elas 1922. aastal 298 873 ja 1934. aastal 349 826 inimest, s.o koguelanikkonnast vastavalt 27,4% ja 31,3%. Arvestades linnu ja alevéid üheskoos, on linnaelanike arvukuse 20%ne kasv eelmisest loendusest möödunud 25 aastaga tingitud valdavalt siserändest (mis põhjustas uute linnaliste asulate sünni), mitte pelgalt administratiivsetest põhjustest, kuigi ka neil oli oma osa. Alates 1922. aastast on linnaelanikkonna kasvuga kaasnenud ka maaelanikkonna kahanemine.

Linnaelanikud Nõukogude võimu ajal

Esimene Nõukogude okupatsioon ja Saksa okupatsioon olid nii lühiajalised, et ei mõjutanud oluliselt linna- ja maaelanike vahetõrget Eestis. Oletatavasti sõja ajal maaelanikkond suurenes linnade arvelt ühelt poolt linnades ähvardavate õhurünnakute ja piiratud toiduvõimaluste, teiselt poolt aga ka sõjatules hävinud kodude tõttu. Kiire linnastumine algas teise Nõukogude okupatsiooniga. Maaelanikkond kahanes 1941.

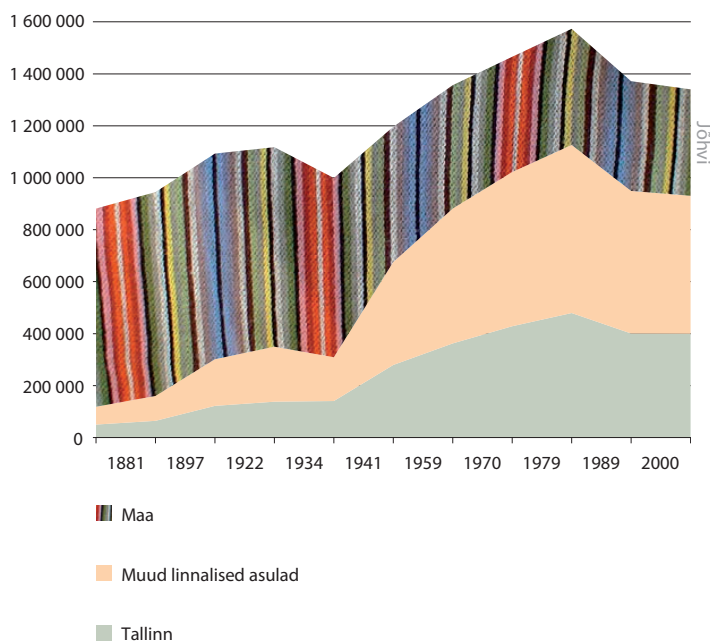
V Tartu veevärgi ehitustööd, 14.03.1929

▲ Tallinna naiskütsekooli kangakudumisklass, 1923

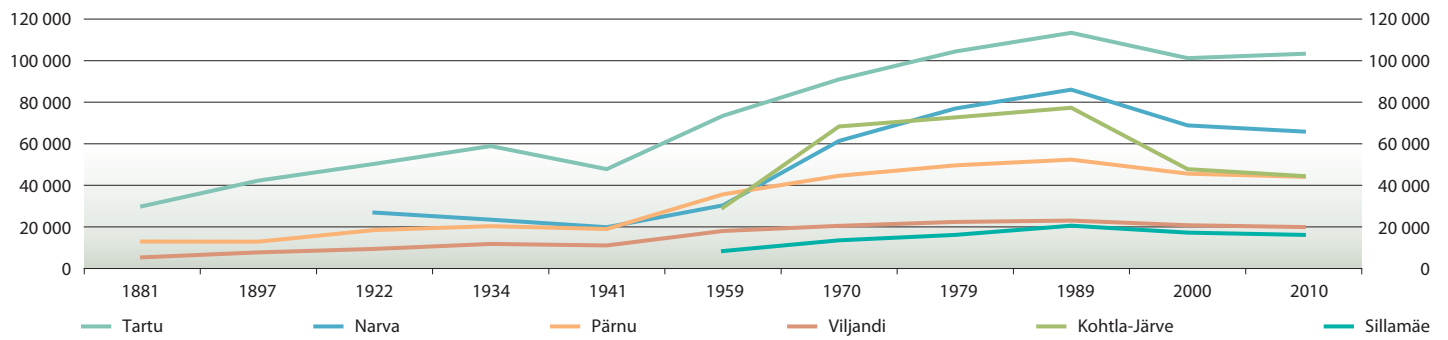
Joonis 41. Linna- ja maarahvastik, 1881–2000

ja 1959. aasta loenduste vahel ligi 170 000 inimese võrra (ligi veerandi jagu), kusjuures samal ajal suurenes linnaelanikkond 367 000 inimese võrra ehk 2,3 korda. Varasem maaelanikkonna suur, 68%ne ülekaal asendus 25 aasta jooksul linnarahvastiku 56%se ülekaaluga (joonis 41).

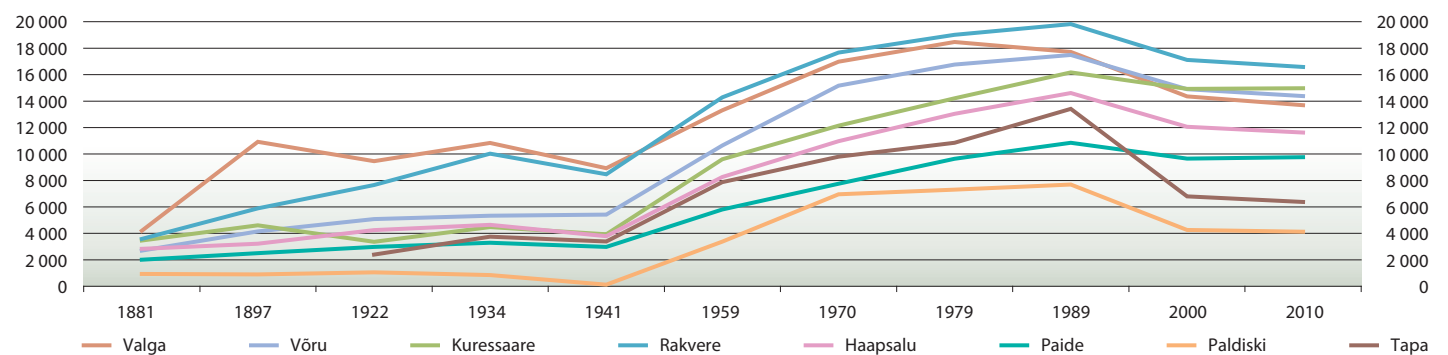
Linnaelanikkonna kiire kasv aeglustub pärast 1959. aastat ja stabiliseerub 70% tasemel, pisut alanedeski taasiseseisvumisjärgselt. Väga kiiresti kasvab Tallinna elanikkond, mis kogu ajaloo vältel on hõlmanud 40–46% linnaelanikkonnast. 1989. aastaks ületab Tallinna elanike arv 1881. aasta taseme peaaegu kümnekordselt. Teiste suuremate linnade elanikkonna kasv on märksa mõõdukam. Näiteks Tartu ja Pärnu elanikkond kasvab sama aja jooksul napilt neljakordseks. Jooniselt 42 on näha, et iga linna arengulugu on olnud teistest mõnevõrra erinev. Nõukogude ajal tekkis Eestisse rida täiesti uusi linnu. Eriti kiiresti kasvasid uued kaevanduslinnad Kohtla-Järve ja Sillamäe, mille elanikkond on suurel määral venekeelne. Linna õigused saavad ka mitmed senised alevid, mille elanikkond samuti mitmekordistub. Olulisel määral põhjustab seda siseränne: kohustusliku kollektiviseerimise eest pages suur osa maaelanikest esialgu väiksematesse linnadesse.

Joonis 42. Suuremate linnade (v.a Tallinn) elanikud, 1881–2010

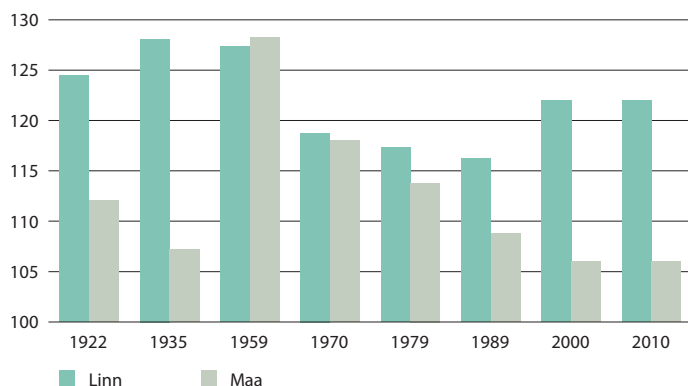

Ehitusplats, 1960ndad

Joonis 43. Väiksemate linnade elanikud, 1881–2010

Joonis 44. Naisi saja mehe kohta linnas ja maal, 1922–2010

Taasiseseisvumise järel vähenes linnaelanikkond rohkem kui maaelanikkond. Võrreldes 2010. aasta andmeid 1989. aasta rahvaloenduse andmetega selgub, et kogurahvastik on vähenenud ca 15%, maaelanikkond aga 8%. Suurim elanikkonna kadu iseloomustab neid linnu, kus oli tähtis roll Nõukogude sõjaväe või sõjatööstusega seotud ettevõtetel ja kus domineeris venekeelne elanikkond. Nii vähenes kahe viimase rahvaloenduse vahel Tapa elanikkond 52%, Paldiski elanikkond 46% ja Kohtla-Järve elanikkond 42%.

Mehed ja naised linnas ja maal

Väga suuri erinevusi meeste ja naiste suhtarvu vahel linnas ja maal pole Eestis kunagi olnud, kuid enamiku rahvaloenduste korral on linnas olnud naiste ülekaal pisut suurem kui maal. Nõukogude ajal naiste arv saja mehe kohta linnas ja maal võrdsustus (ilmselt massiivse meeste immigratsiooni tõttu), kuid eelmise sajandi lõpupoole hakkas linnas taas olema saja mehe kohta märgatavalt rohkem naisi kui maal (joonis 44).

V Rukkipeksmine rehes, Kihelkonna 1895

Välisränne

Ränne jaguneb sise- ja välisrändeks. Siseränne toimub riigi sees, st asutakse alaliselt elama ühest asulast teise ilma riigipiire ületamata. Välisrände puhul ületatakse riigipiiri ja asutakse alaliselt (vähemalt aastaks) elama teise riiki. Riigi rahvastiku arvukust ja etnilist koosseisu mõjutab eeskätt välisränne. Välisränne omakorda jaguneb sisse- ja väljarändeks. Sisserände ehk immigratsiooni puhul asub välismaalt tulnud isik elama vaadeldavasse riiki, väljarände ehk emigratsiooni puhul lahkub rändaja vaadeldavast riigist ja asub elama mõnda teise riiki. Välisrände mõõtmine rahvaloendustel on üsna keerukas. Võimalik on küll selgeks teha (teatud aja jooksul) sisse rännanud inimesed, kuid märksa probleemsem on selgitada väljarännanuid, kes enam selles riigis loendamisele ei kuulu. Teatavat (aga mitte päris täpset) infot selle kohta annab järjekordsete rahvaloenduste andmete võrdlemine. Rännet, sh välisrännet, iseloomustab kaks olulist näitajat: rändesaldo (sisserände ja väljarände vahe) ja rändekäive (sisse- ja väljarände summa).

Rände analüüsimisel tuginetakse olulisel määral registreerimise andmetele. Kahjuks ei ole need Eesti puhul kaugeltki täielikud. Enne Eesti iseseisvumist toimunud rände andmed puuduvad, enamasti rännati ühe riigi – Vene impeeriumi sees. Võrreldes selle ajaga on mitu korda muutunud ka Eesti territoorium. Seetõttu muutus rahvastiku arvukus ja koosseis mitte rände, vaid teatavate territooriumide Eestiga liitumise ja siit lahutamise tulemusena. Ka edaspidi on rände registreerimises väga olulisi lünki ja kahjuks just neil perioodidel, kui ränne oli kõige intensiivsem. Neist kõige tähtsam on Teise maailmasõja lõpuperiood, mil väga paljud Eesti elanikud kodumaalt lahkusid ja seejärel saabus siia massiliselt uusasukaik Venemaalt. Kahjuks ei ole rännet korrektselt registreeritud ka pärast Eesti taasiseseisvumist, mil siit on teatav hulk inimesi lahkunud riiki teavitamata.

Eesti on olnud oma ajaloos nii sisse- kui ka väljarände maa. Ränne ei ole enamasti seotud demograafiliste põhjustega, pigem on põhjused olnud poliitilised ja majanduslikud.

Rändesuundumused kuni Eesti Vabariigi loomiseni

Eestlaste pika ajaloo vältel on siia, kaubateede ristumiskohta, tulnud ja jäänud mitmesuguste rahvaste esindajaid. Ka sel ajal, kui siin valitses võõras võim, püsis eestlaste osa rahvastikus 90% lähedal –sisserändajaid ei olnud kuigi arvukalt. Ilmselt oli pärast katku- ja näljaaegu, kui rahvast oli Eesti pinnal väheks jäänud, tulijaid naabrite juurest rohkem, kuid needki uustulnukad sulandusid kohaliku rahva hulka.

Kuni 19. sajandi keskpaigani oli Eesti pigem sisserännu-maa, sest maa külge kinnistatud kohalik elanikkond ei saanud siit parimalgi tahtmisel välja rännata. Erandiks oli vaid tapi korras Siberisse saatmine. Ka sisseränne ei olnud kuigi aktiivne. Sajandite vältel siia rännanud ja siin elama asunud baltisaksa mõisnike ja nendega seotud isikute ring hõlmas hinnanguliselt alla viie protsendi elanikkonnast. Linnakodanike seas leidis teisigi rahvaid – peale sakslaste ka rootslasi, venelasi, soomlasi, juute jm. Eesti äärealadel oli teiste rahvaste väikesearvulisi kolooniaid – põhja- ja looderannikul ning mõnel saarel rannarootslased ja Peipsi ääres vanausulised venelased.

Alates 19. sajandi keskpaigast, kui talupojad said sunnismisusest vabaks, algas Eestist väljarändamine, peamiselt Venemaale. Väljarände tähtsaim põhjus oli põllumaa nappus Eestis – see ei võimaldanud peamiselt põllumajandusest elatuval elanikkonnal rahuldavalt toime tulla. Väljarändu soodustas ka tsaarivalitsus, kes oli huvitatud seni tühjade maade asustamisest – enamasti anti väljarännanuile maad tasuta. Kuid välja rännati ka haridust saama ja soodsamaid, haridusele vastavaid töökohti otsima. Suurel Venemaal oli karjääri tegemise võimalusi märksa rohkem kui provintslilikus Eestis ja ettevõtlikud inimesed kasutasid neid võimalusi aktiivselt. Eestlasi asus kõige rohkem Peterburi ja selle ümbrusse ning Peipsi järve taha, ent suuri kolooniaid oli ka Kaukaasias, Siberi eri piirkondades ning isegi Kaug-Idas. Kahekümnenda sajandi alguses elas Venemaal üle 200 000 eestlase, seega üle viiendiku eestlaste kogu arvust. Venemaa kõrval rännati

▲ Mootorpaat Helene lahkub põgenikega Saaremaalt Kõiguste sadamast, 24.09.1944

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul ka Ameerika Ühendriikidesse. Arvestatav hulk eestlasi elas ja töötas Riias, mis oli Lõuna-Eesti elanike jaoks lähim suurlinn.

Tõenäoliselt rännati 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses Venemaalt ka Eestisse (eriti Tallinna), sest sel ajal oli Eesti (nagu ka Läti) Tsaari-Venemaa arenenumaid piirkondi ning siin arendati aktiivselt tööstust, eriti sõjatööstust. Osaliselt oli see eestlaste tagasiränne, kuid siia rändas ka inimesi Venemaa muudest piirkondadest. Hinnangulised rahvaarvu muutused Esimese maailmasõja ajal on ilmselt seotud rändega. Statistiliselt usaldusväärsed välisrände andmed algavad aga alles Eesti iseseisvumisest, mil ka ränne Venemaale muutus välisrändeks.

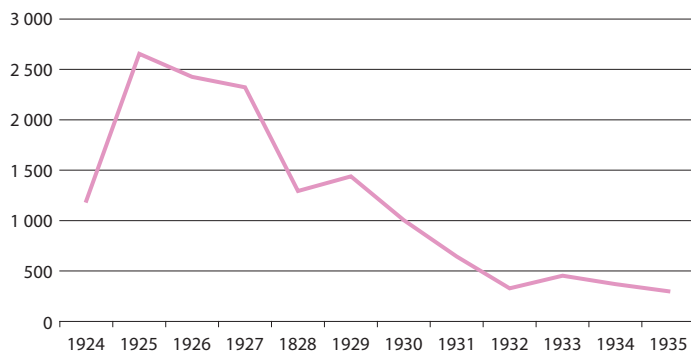
Välisränne Eesti Vabariigis 1920–1940

Pärast Venemaal toimunud revolutsioone pöördus Eestisse tagasi suur osa Peterburis elanud ja töötanud vaimuinimesi ja ametnikke, samuti koondati Eestisse eestlastest sõjaväelased tsaariarmee eri osadest. Pärast Vabadussõja võitu kasvas

Eesti rahvaarv veelgi, sest Tartu rahu tulemusena liideti Eestiga Petserimaa ja kolm Narva jõe tagust valda (kokku üle 60 000 elaniku). Rahulepingus ette nähtud nn optsoonileppe alusel kutsus valitsus tagasi kodumaale kõiki Venemaal paiknenud eestlasi, kellest kutsele järgnes ligi 40 000. Seega võib Esimese maailmasõja lõpuaastaid ja 20. sajandi 20. aastate algust lugeda sisserände ajaks – sel ajal naasis kodumaale arvestatav hulk mujal elanud eestlasi.

Järgnenud perioodil oli Eesti rändesaldo üsna nullilähedane, oli väga mõõduka väljarände aeg. Eesti Vabariigis registreeriti rännet väga täpselt, kuid rände maht oli kuni 1939. aastani väga väike. Suurim oli ränne 1925. aastal, kui ligi 2000 inimest rändas Brasiiliasse. Kõigi ülejäänud riikidega jäi aastane rändesaldo alla tuhande. Euroopa riikidest olid populaarsemad sihtkohad Prantsusmaa, Holland ja NSV Liit. Kuigi aastail 1924–1938 oli ülekaalus väljaränne, lähenes perioodi lõpuks rändesaldo nullile (joonis 45). See ei tähendanud siiski, et riik oluks suletud – üle piiri liikumine oli võrdlemisi aktiivne, kuid reisid olid valdavalt lühiajalised.

Joonis 45. Väljaränne Eesti Vabariigist, 1924–1935

Teise maailmasõjaga seotud välisränne

1939. aasta lõpul algas Eestis taas intensiivsema väljarände periood. Lahkusid baltisakslased (see oli Molotovi-Ribbentropi kokkuleppele järgnenud *Umsiedlung*, mida tollal käsitleti Hitleri kojukutsena). 1939. aasta oktoobrist kuni 1940. aasta maini asus Eestist Saksamaale umbes 13 500 elanikku. Jaanuarist aprillini 1941 (pärast Eesti okupeerimist NSV Liidu poolt) lahkus Saksamaale järelüberasujatena veel umbes 7500 inimest (*Nachumsiedlung*). Hinnanguliselt kuni 4000 ümberasunut ei olnud sakslased, kuid lahkunud eestlaste seas oli ka nn kadakasakslasi – nii nimetas rahvas möödunud sajandi algupoolel eestlasi, kes üritasid end sakslastena näidata. Kindlasti ei olnud kadaklus siiski peamine lahkumise põhjus – lahkujate seas oli arvestatav hulk inimesi, kelle poliitiline tegevus ohustanuks neid ja nende perekondi Nõukogude Eestisse jäämisel.

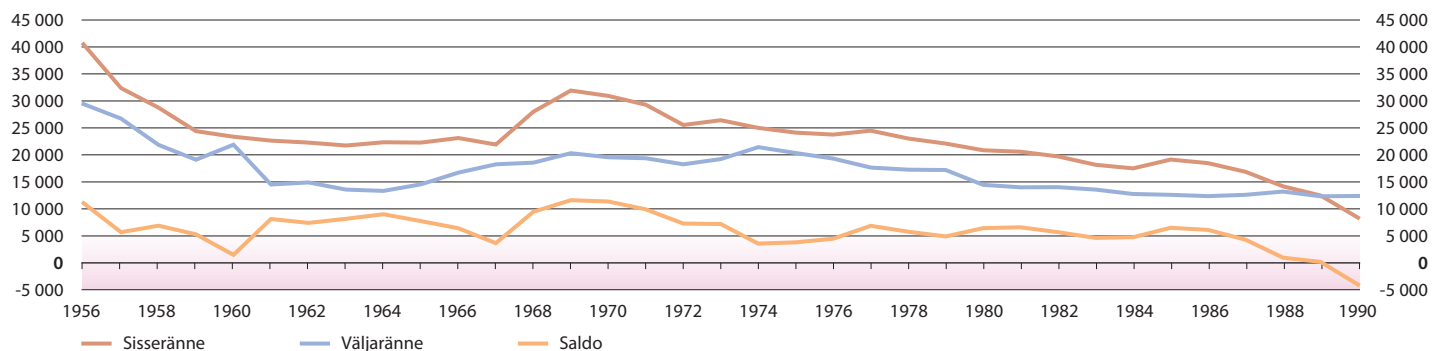
Väljaränne jätkus 1940. aastal alanud esimese Nõukogude okupatsiooni ajal, kuid see ei olnud hoopiski vabatahtlik. Algasid küüditamised Venemaale. Veel enne sõja algust vahistati ja saadeti Siberisse üle 10 000 eesti tippametniku ja -ettevõtja koos perekonnaliikmetega. 1941. aastal puhkenud sõja esimene tulemus oli Eesti sõjaväe ja suure arvu mobiliseeritute

ja evakueeritute Eestist väljaviimine. Viimaste hulgas oli nii haritlasi kui ka töölisi, keda kohustati Eestist lahkuma koos ettevõttega, kus nad töötasid, kuid ka juute, kes põhjendatult uut võimu kartsid. 1941. aasta lõpuks oli Eesti rahvastik põhiliselt väljarände tulemusena vähenenud ligi 10% ehk 100 000 inimese võrra. Väljaränne tipnes 1944. aasta sügisel, mil pärast Saksa okupatsiooni lõppemist põgenes teise Nõukogude okupatsiooni eest läände hinnanguliselt 70 000 inimest – 8% tolleaegsest rahvastikust. Vahepealt pärast lahingute lõppemist toimus veel üks sündmus, mis rahvastiku arvukust vähendas – Eesti territooriumi küljest löigati ära ja liideti Venemaaga suurem osa Petserimaast, mis oli Eesti riigiga liidetud Tartu rahu tulemusena. Ära löigati ca 5% Eesti territooriumist koos rohkem kui 40 000 elanikuga (sh 6000 etnilist eestlast). Eesti territooriumi suuruseks jäi 45 215 km², see on püsinud peaaegu muutumatu senini.

Nõukogudeaegne immigratsioon Eestisse

Algas Eesti ajaloo kõige massilisem sisserände periood, mille tulemusena hakkas Eesti elanikkond kiiresti kasvama (joonis 46). Eestisse naasid Punaarmee mobiliseeritud mehed ja ka sõjavangidena laagritesse saadetud Saksa armeesse mobiliseeritud. Venemaalt saadeti Eestisse nõukogulikku ideoloogiat levitama ja kasvatustööd tegema Eesti päritolu inimesi, kes ei olnud saanud või soovinud koju tagasi pöörduda 20. aastatel – nn Venemaa eestlasi. Suur osa neist integreerus aja jooksul Eesti ühiskonda ja omandas kohalike elanike elustiili ja väärtushinnangud, mõned aga jäidki võõraks. Kahjuks ei ole täielikke rändeandmeid esimese kümne okupatsiooniaasta kohta, kuid ainuüksi Eesti linnadesse tuli sel perioodil ligi 300 000 inimest. Massilise sisserändega kaasnes ka arvukas väljaränne, sh ka suuremad ja väiksemad küüditamised, mis näiteks 1949. aasta kevadtalvel hõlmasid 2% elanikkonnast. Väljarännanuid oli üle 190 000. Sisseränne oli olulisel määral poliitiliselt suunatud – Eesti tööstuse (eriti maavarade kaevandamine ja töötlemine) jaoks oli tarvis usaldusväärset tööjõudu. Sisserännet

Joonis 46. Immigratsioon, emigratsioon ja välisrände saldo, 1956–1990

▲ 16. üldlaulupidu. Reporterid, setud ja miilitsad Tallinna lauluväljakul

toetas asjaolu, et Eestis oli elujärg parem kui mujal Nõukogude Liidus, ka anti sisserännanutele kiirendatud korras korter.

Kumuleerunud rändesaldo ulatus 80. aastate lõpuks üle 300 000 inimese, kuid otsesele (esimese põlvkonna) immigrantrahvastikule lisandusid kohe ka teise põlvkonna immigrandid (sisserännanute otsesed järeltulijad). Sisserändajad olid valdavalt noored, kes löid kiiresti perekonna ja sünnitasid lapsed. Nii juhtuski, et kuigi mitte-eestlaste sündimusnäitajad ei olnud eestlaste omadest kõrgemad, oli nende vanusstruktuur soodsam ja nii langeski 80. aastate teisel poolel vastsündinute seas eestlaste osatähtsus alla 60%.

Siiski ei olnud need rändeprotsessid ühesuunalised – toimus teatav rotatsioon. Võib öelda, et keskmiselt hõlmas emigratsioon kaks kolmandikku immigratsioonist, kusjuures valdavalt lahkusid varasemad immigrandid, mitte kohalik rahvas. Loomulikult on rände puhul esindatud ka sundränne – kohalike elanike asumisele saatmine ja naasmine, aga ka kodumaal elanud eestlaste üsnagi rohkearvuline vabatahtlik siirdumine Nõukogude Liidu aladele õppima ja tööle ning kodumaale naasmine, kuid see hõlmas rändest võrdlemisi väikese osa.

Eestisse rändas aastail 1946–1989 üle miljoni inimese (1 105 544) teistest NLi piirkondadest – esialgu lähemalt, hiljem ka kaugemalt. See arv (milles sisalduvad ka korduvad saabu-

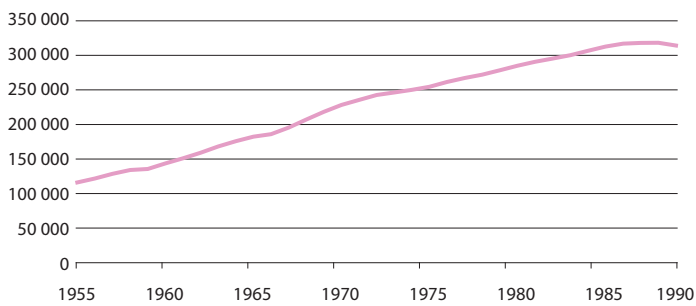
mised, kui vahepealne lahkumine oli ametlikult väljarändena registreeritud) ületab Eesti arvestusliku rahvaarvu 1946. aastal ligi veerandi võrra. Kuigi keskmiselt kaks kolmandikku immigrantidest lahkus, on ka immigratsioonisaldo, mis alates 1955. aastast on teada, muljetavaldav (joonis 47).

Kokku oli Eesti rändesaldo aastail 1946–1990 (põhiliselt teiste Nõukogude Liidu osade arvel) üle 300 000 inimese (arv ei ole täpne, sest algusperioodist on olemas üksnes linnadesse registreerimise andmed). See mõjutas Eesti rahvastikku väga mitmeti:

- vähenes eestlaste osatähtsus rahvastikus, tekkisid põhiliselt muulastega asustatud asumid (sh ka sellised nagu Sillamäe, Paldiski ja Narva, kuhu eestlastel oli elama asuda keelatud)
- muutus elanikkonna vanusstruktuur, sest sisserändajad olid valdavalt noored
- noorte naiste osatähtsuse suurenemine mõjutas mõningate sündimusnäitajate paranemist
- sisserändajad asusid elama peamiselt linnadesse, seetõttu suurenes linnaelanike osa rahvastikus
- muutus rahvastiku sotsiaalne koosseis

Väga paljud tolaegse rände tagajärjed mõjutavad Eesti rahvastikku seniajani.

Joonis 47. Kumuleerunud rändesaldo, 1955–1990

Välisränne taasiseseisvunud Eesti Vabariigis

Eesti taasiseseisvumise eel ja ajal toimus järjekordne pööre rände suunas. Eestist sai väljarände maa. Aastatel 1989–1994 lahkus Eestist hinnanguliselt üle 100 000 inimese, sisse rändas aga ca 30 000. Seega oli rändesaldo negatiivne, hinnanguliselt suurusega 70 000–80 000 inimest. Lahkujate hulgas oli peale varasemal perioodil idast sisse rännanud töajajaid (eriti lahkusid just vahetult enne pöördelisi sündmusi saabunud inimesed) ning Vene sõjaväelaste ja nende pereliikmete ka majanduslikel ja poliitilistel põhjustel väljarändajaid. Sel ajal repatrieerusid paljud juudid, sakslased ja soomlased.

Seejärel algas Eesti inimeste läänesuunaline ränne, mille juures oli oluline majanduslik põhjendus, kuid ka soov kasutada õppimisvõimalusi Euroopa riikides, näha maailma ja kogeda elu välismaal. Et Nõukogude Liidust ei olnud võimalik vabalt välismaale rännata (enamik inimesi sai vaid piiratud ulatusega ja ideoloogiliselt kontrollitud turismireisides osaleda, kui sedagi), siis kasutasid väga paljud eestlased taasiseisvumise järel avanenud piire aktiivselt läänemaailma

avastamiseks. Paljud leidsid õppimisvõimalusi ja hästtassustatud töökohti. Ränne ei olnud siiski vaid ühepoolne – oli ka Eestisse tulijaid. Alates 2001. aastast on Eesti väljarände peamine sihtkoht Soome. Statistikaameti andmetel lahkus aastail 2004–2007 Eestist teistesse riikidesse üle 17 000 inimese ehk üle 1% rahvastikust. Aastail 1990–2010 rändas Eestist Soome 38 000 inimest. 2010. aastal elas Soome rahvastikuregistri andmetel Soomes 29 000 Eesti kodanikku, 2011. aasta oktoobri alguses aga juba 32 000. Eesti ja Soome vahet pendeldavate Eestist pärit töörändajate arv on Soome statistikaameti hinnangul 14 000–15 000. Soomele järgnevad tähtsuselt Venemaa ja Saksamaa, seejärel Suurbritannia ning Iirimaa, Rootsi, Norra ja Ameerika Ühendriigid.

Aastatel 2004–2007 rändas Eestisse sisse üle 8000 inimese, neist ligi 40% olid Eesti kodanikud, kelle puhul suures osas on tegemist tagasirändega. Suurimad lähtriigid on Soome (31% sisse rännanuteist) ja Venemaa (21%), arvestatav hulk inimesi saabus ka Ukrainast, Saksamaalt, Lätist ja Rootsist.

Eesti rändesuundumused muutusid mõneti 2004. aastal, mil Eesti liitus Euroopa Liiduga. Rändesaldo oli aastatel 2004–2007 endiselt negatiivne. Kui sisse ränne on kulgenud ühtlases kasvujoones (mis ilmselt tähendab tagasirände kasvu), siis väljaränne vähenes 2007. aastal natuke. Registreeritud ränne on ka järgmistel aastatel kahanenud, kuigi uuringud kinnitavad eestlaste valmisolekut välismaale tööle minna. Majanduslangusega seostuva tööpuuduse tõttu on viimastel aastatel väljaränne taas suurenenud. Registreeritud väljarände senine kõrghetk oli 2006. aastal, mil Eestist siirdus teistesse riikidesse rekordiliselt üle 5000 inimese. Kuigi üldiselt domineerib Eestis väljaränne, on Eestist saanud taas sisse ränderiiki endise NLi vabariikide (eriti Venemaa, Ukraina ja Läti) jaoks, kuid sisse rännet Eestisse väljastpoolt Euroopa Liitu piirab rändekvoot.

ENSV raudtee. Diiselveður reisirongi vedamas

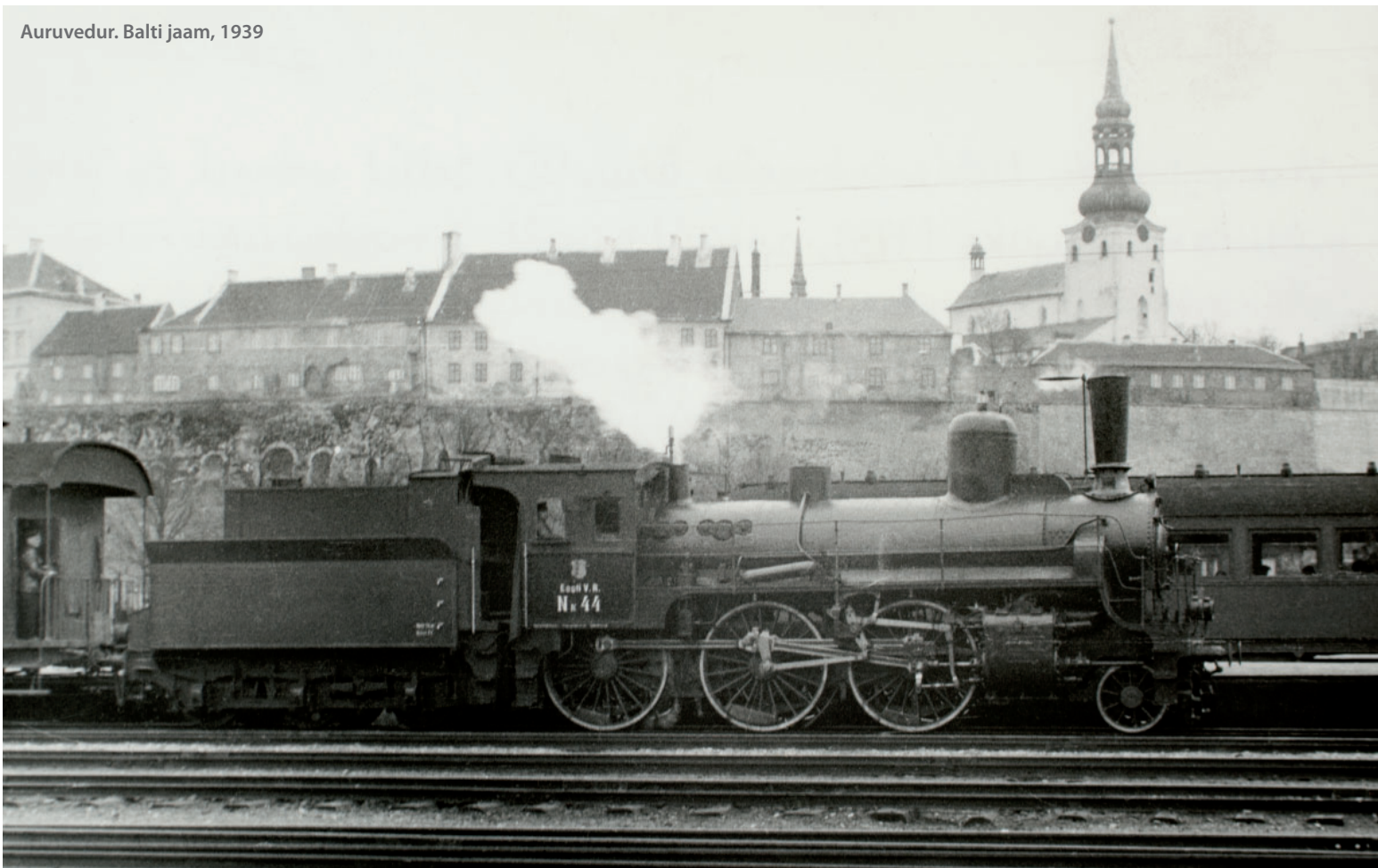

Siseränne

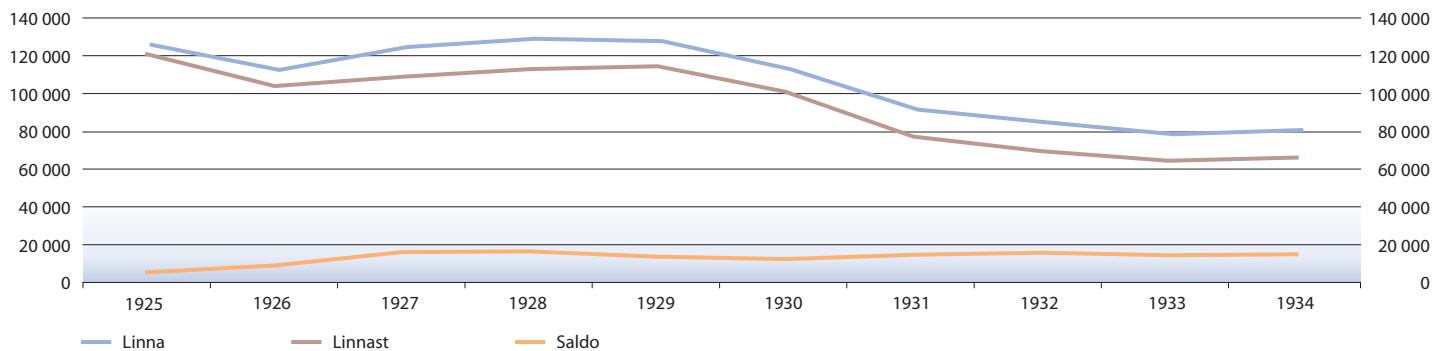
Siserände arvestamiseks on mitu võimalust. Osal rahvaloendustest on inimestelt küsitud nende eelmist elukohta ja olemasolevasse elukohta saabumise aega, osal küsitakse elukohta mingil kindlal ajahetkel – näiteks aasta tagasi või eelmise loenduse ajal. Peale selle registreeritakse enamikus riikides elanike riigisisest liikumist pidevalt. Eestis olid alates 1920. aastast rände dokumenteerimise aluseks aadressraamatud (aadresslauad), alates 1945. aastast sissekirjutus. Tõsi, nii registreeritakse lisaks siserändele ka aadressimuutusi samas

asustatud punktis. Siiski oli Eestis siserände registreerimine kuni 1940. aastani päris korrektne vaid linnades. Siserände saldo kinnitab linnastumise tendentsi (joonis 48). Samas kinnitab linnaelanikkonna võrdlemisi suur rändekäive, et linnarahvastik oli siis üsnagi liikuv – linnast teise linna või maale liiguti keskmiselt iga mõne aasta järel. Suure käibe põhjuseks võib olla ka võrdlemisi range elukoha registreerimise kord, mille järgi tuli näiteks kuuks ajaks suvitama minnes elukohavahetus registreerida.

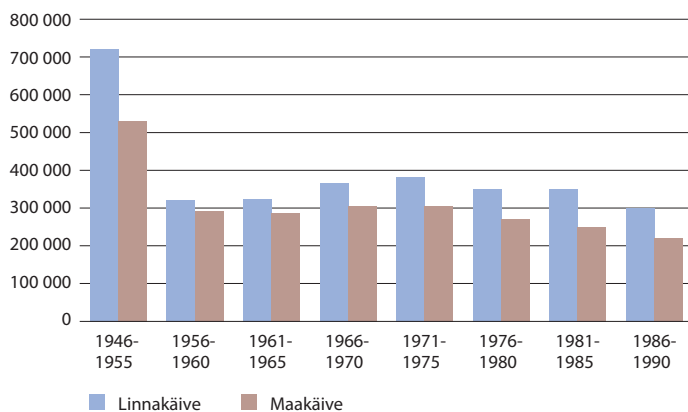
Auruvedur. Balti jaam, 1939

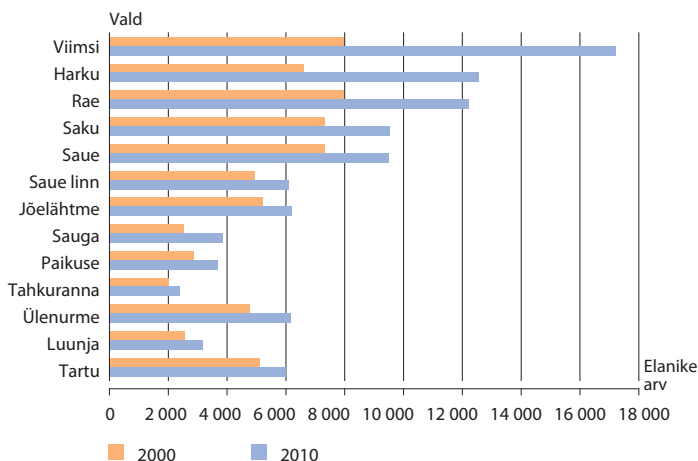
Joonis 48. Siseränne, 1925–1934

Joonis 49. Siserände käive linnas ja maal, 1946–1990

Joonis 50. Kiiresti kasvavad vallad Tallinna, Tartu ja Pärnu lähimbruses, 2000 ja 2010

1940. aastate teisel poolel alanud maaelanikkonna vähenemine ja linnaelanikkonna kasv on oluliselt seotud siserändega. Selgub, et siserände käive oli ka siis võrdlemisi suur, sh ka maaelanike puhul, st rännati võrdlemisi palju (joonis 49).

Nähtavasti hõlmas arvestatava osa siserändest ka administratiivselt suunatud ränne, sh näiteks noorte töökohtadesse suunamine pärast kutse- või kõrgkooli lõpetamist. On tähelepanuväärne, et kuigi linnaelanikkond oli 1980. aastate lõpuks kasvanud maaelanikkonnast üle kahe korra arvukamaks, ei avaldu see linna ja maa rändekäibe vahekorras – maaelanike mobiilsus on üllatuslikult suhteliselt suurem kui linnaelanikel (arvestades linna- ja maaelanike arvulist vahet). Nähtavasti on siin põhjuseks, et vähemalt osa kollektiivmajandite töötajaid ei rajanudki endale maal paikset eluaset, vaid rändas meelsasti majandist majandisse, elades majandi antud üürikorteris.

Siseränne taasiseseisvunud Eestis

Viimase kümmekonna aasta jooksul on ilmnenu uus siserände suundumus – valglinnastumine. See tähendab, et inimesed kolivad suurlinnadest ära ja asuvad elama linna lähedale maale. Tallinna, aga ka Tartu ja Pärnu lähivaldadesse on tekkinud külad ja alevikud, mis oma suuruse ja kompaktsuse poolest ületavad traditsioonilisi väikelinnu (joonis 50). Niisugused piirkonnad paiknevad Tallinna ümbruses Viimsi, Harku, Rae, Saue, Saku ja Jöelähtme vallas, Tartu lähedal Ülenurme, Luunja ja Tartu vallas, Pärnu lähedal Sauga, Paikuse ja Tahkuranna vallas ning mõnel pool mujalgi. Niisugustesse uusasumitesse kolivad enamasti noored pered, seal on elanike keskmine vanus madal ja laste arv suur. Elanikkond on seal enamasti haritud ja võrdlemisi kõrge sotsiaalse staatusega.

Rahvuskoosseis

Välisränne rahvastiku etnilise koosseisu mõjutajana

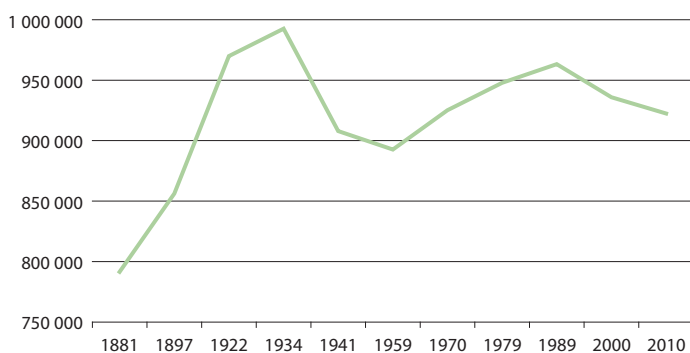
Kogu pika ajaloo on eestlased olnud oma maal enamusrahvus. Kuigi siin on valitsenud võõrvallutajad ja kohalik võim on olnud sajandite vältel saksa mõisnike käes, ei ole nad kunagi moodustanud olulist osa rahvastikust. Ka see tõsiasi, et linnaelanike enamik oli kuni 18. sajandini muust rahvusest, ei mõjutanud kuigi oluliselt kogurahvastiku etnilist koosseisu, sest linnaelanikkond hõlmas kogu selle aja jooksul koguelanikkonnast vähem kui kümnendiku.

Täpsemalt saab Eesti rahvastiku rahvuskoosseisust rääkida siiski alles alates esimesest rahvaloendusest, sest varasemast ajast ei ole kõikeid ja usaldusväärseid andmeid. Rahvastiku etnilise koosseisu muutumine võib toimuda mitmel viisil:

- rahvusgruppide erineva viljakuse tõttu loomuliku iibe tulemusena
- ümberrahvastamise, sh ka segaabelude teel
- välisrände tulemusena

Esimese teguri mõju, kui seda üldse on, avaldub võrdlemisi pika aja jooksul ja Eesti etnilise struktuuri muutuste analüüsil ei ole alust seda kuigivõrd oluliseks pidada. Tõsi, pärast Eesti taasiseseisvumist on eestlaste osatähtsus pisut suurenenud ka teistest rahvusrühmadest suurema iibe tõttu.

Joonis 51. Eestlaste arv Eestimaal, 1881–2010

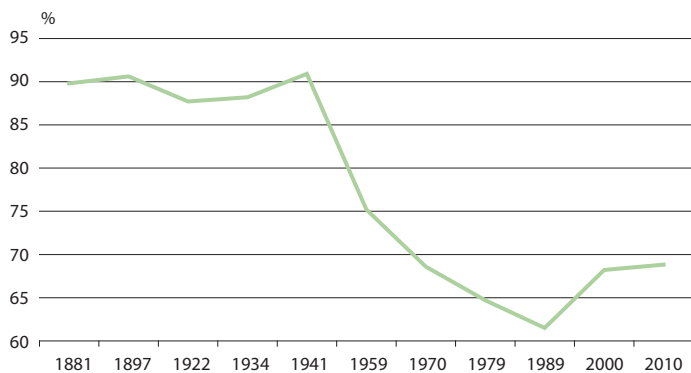
Teine tegur on ajaloo vältel olnud võrdlemisi oluline. Et eestlased – maarahvas – moodustas ühiskonnas madalama sotsiaalse kihi, oli üsnagi tüüpiline, et hariduse saanud eestlased hakkasid endid sakslaseks nimetama ja pidama. Siiski ei olnud see kuigi massiline, sest sakslaste osa rahvastikus jäi alla 10% kõigi hinnangute ja loenduste andmetel. Samas ei ole erilisi tulemusi andnud eestlaste venestamise taotlused – ei 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses ega ka nõukogude ajal. Ümberrahvastamise võimalus on seotud ka segaabeludega. Uuringud on näidanud, et Eestis oli kogu nõukogude aja vältel segaabelude osatähtsus vähemalt kaks korda väiksem, kui see olnuks juhusliku valiku korral ja segaabelude lastest tunnistas end eestlaseks pisut üle poole. Seega on ka teise teguri mõju üsna mõõdukas. Statistilisi andmeid nimetatud tegurite mõju kohta on siiski võrdlemisi vähe, needki pigem kaudsed. Seevastu kolmas tegur, välisränne, on olnud Eesti rahvastiku rahvusstruktuuri kujunemisel kaheldamatult määrava tähtsusega.

Eestlaste arv ja osatähtsus rahvastikus

Eestlaste jaoks on küsimus eestlaste arvust ja osatähtsusest rahvastikus olnud üsna valuline. Joonis 51 kajastabki eestlaste arvu Eestimaal. Joonise juures tuleb meele pidada, et muutunud on peale inimeste arvu ka Eesti pindala ja osa rahvastikukasvu ja -kadu on seotud territooriumi muutustega. Kahe esimese loenduse ajal oli Eestimaa mõnevõrra väiksem praegusest, kolme järgmise korral aga suurem.

Taasiseseisvumisele järgnenud kahe aastakümne jooksul on eestlaste arv Eestis üldiselt kahanenud. Negatiivse loomuliku iibe tagajärjel vähenes eestlaste arv 1991. aastast (966 255) miinimumtasemeni 2008. aastal (920 885) 17 aastaga 45 000 inimese võrra ehk ligi 5%. Tegelik kahanemine võib aga olla veelgi suurem, sest siinjuures ei ole arvesse võetud aastatel 2000–2010 toimunud rännet, sest seda ei ole täies ulatuses registreeritud. Eestis elavate eestlaste absoluutsest tipp-tasemest 1940. aasta alguses hõlmab praegune eestlaste arv ca 92%.

Joonis 52. Eestlaste osatähtsus rahvastikus, 1881–2010

Kui eestlaste arv Eestis ei ole rahvaloenduste andmetel eriti palju muutunud (kõik suhtelised muutused jäävad 10% piiridesse), siis eestlaste osatähtsus rahvastikus kahanes vaadeldaval perioodil märksa rohkem (joonis 52).

Pärast Eesti taasiseseisvumist lahkus arvestatav osa teiste rahvuste esindajaid Eestist ja eestlaste osatähtsus kasvas 2000. aastaks 68%ni (joonis 52). Edasine kasv on olnud võrdlemisi tagasihoidlik, selle põhjuseks on peamiselt eestlaste suurem (vähem negatiivne) iive, mis paaril viimasel aastal on pööranud positiivseks.

Eesti vähemusrahvused 19. sajandil ja Eesti Vabariigis

Esimese rahvaloenduse ajal (1881) oli kõige arvukam vähemusrahvus sakslased – neid oli üle 5% elanikkonnast, seega ligi 47 000. On võimalik, et nende seas oli ka nn kadakasakslasi, kes olid küll eesti soost, kuid tunnistasid end sakslaseks, et kuuluda paremasse seltskonda. Loendusel registreeriti ka venelasi, rootslasi ja juute. Järgmisel rahvaloendusel oli sakslaste osatähtsus kahanenud 3,5%ni ja kahanemine jätkus järgmistelgi loendustel.

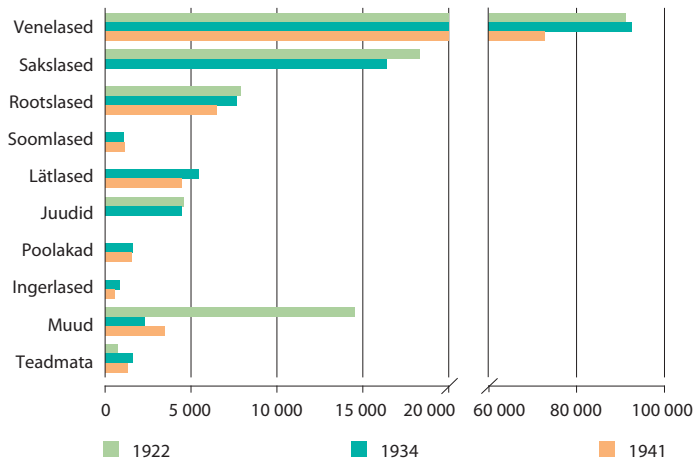
1922. aastal oli eestlasi rahvastikus 87,5% ja 1934. aastal 88%. Niisiis oli Eesti ikkagi selgelt rahvusriik, kuigi Tartu rahu tulemusena olid liidetud Eestiga maa-alad, kus eestlased olid vähemuses. Eestlasi oli 1922. aasta loendusel 969 976 ja 1934. aasta loendusel 992 520. Eestlaste hulgas oli ka 14 946 setut, keda 1922. aastal käsitleti vähemusrahvuseks, kuid 1934. aastal loeti eestlaste hulka. Olulisemad vähemusrahvused olid venelased (osa neist elas Peipsi ääres ja Narva piirkonnas, suurem hulk aga Tartu rahuga lisandunud piirkondades, eriti Setumaal), sakslased ja rootslased. Vähemusrahvuste osatähtsus jäi mõlemal Eesti Vabariigi loendusel peaaegu samaks, kuigi venelaste arv pisut kasvas (suurema loomuliku iibe tõttu) ja sakslaste arv kahanes. Ülejäänud rahvusrühmadest olid arvukaimad lätlased ja juudid, kõik ülejäänud, sh ka ingerlased, kes liitusid Eesti rahvastikuga pärast Tartu rahu, olid võrdlemisi väikesearvulised (joonis 53).

Setud tantsimas Võõpsus, 1912

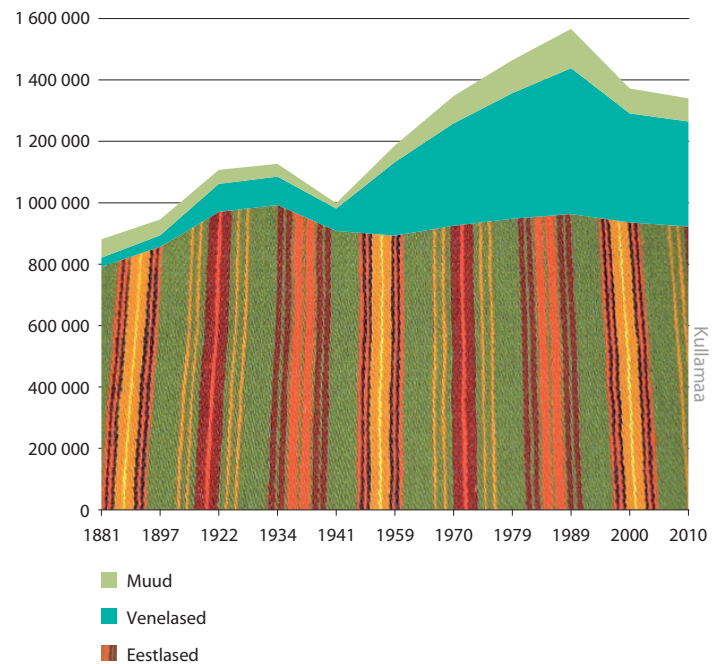

Tähelepanuväärne on Eesti rahvastiku struktuur 1941. aasta loendusel. Siis oli lahkunud valdav osa sakslastest, rahvastikust olid kadunud juudid, ka muude rahvuste esindajate arv oli vähenenud, nt venelaste arv oli kahanenud 20% (joonis 53).

Joonis 53. Eesti vähemusrahvused, 1922, 1934, 1941

Joonis 54. Eestlaste, venelaste ja muude rahvuste arvukus, 1881–2010

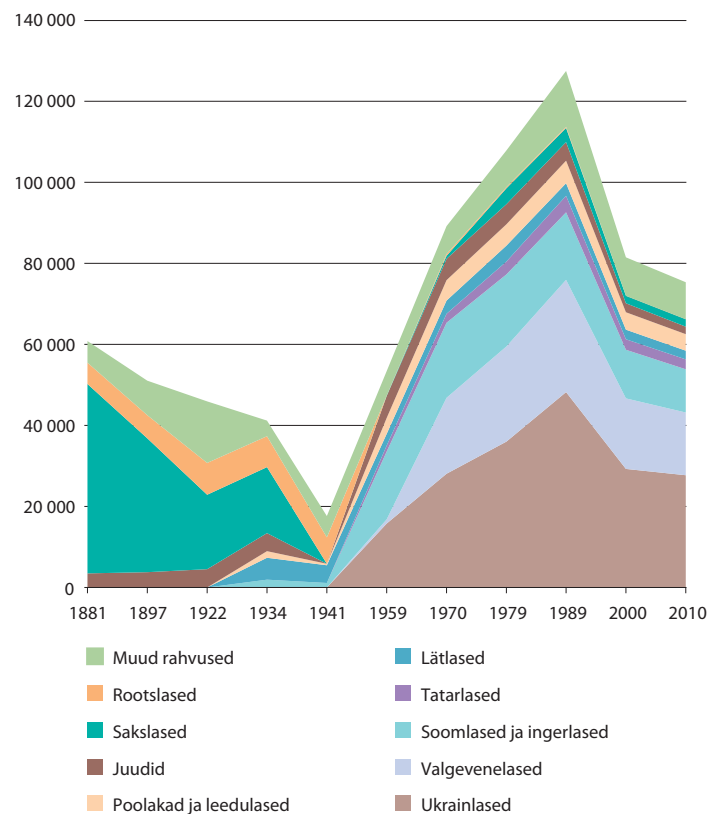

Eesti rahvusstruktuur nõukogude ajal

1945. aastal algas massiline sissेरänne Nõukogude Liidu teistest piirkondadest, mille tagajärjel kujunes välja varasemast hoopiski erinev rahvusstruktuur. Kõige suurem muutus, mis alates 1944. aastast on Eesti rahvastikus toimunud, on venelaste, aga ka teiste slaavi rahvaste (ukrainlaste ja valgevenelaste) arvukuse järsk suurenemine. Kui Petserimaad arvestamata hõlmasid venelased Eestis enne Teist maailmasõda umbes 4% elanikkonnast, siis 1989. aasta loendusel (mil Petserimaa samuti Eesti territooriumi hulka ei kuulunud) ületas nende osatähtsus 30% (joonis 54). Eestlaste arvukus oli 1989. aastaks võrreldes 1941. aastaga kasvanud 6%, venelaste arv seevastu 6,5 korda, soomlaste arv koguni ligi 15 korda ning täiesti uued rahvused Eestis olid ukrainlased ja valgevenelased, kelle arv oli 1989. aastal kokku üle 75 000 ehk ligi 5% rahvastikust. Võrdlemisi suureks kujunes Eestis soomlaste ja ingerlaste arv – viimaseid küüditas nõukogude võim kodupaigast erinevatesse kohtadesse, sealhulgas ka Eestisse, kus arvestatav hulk neist sulandus kohaliku elanikkonda.

Selgub, et kõigi vähemusrahvuste koosseis Eestis muutus sõja ja okupatsioonide tulemusena radikaalselt (joonis 55). Kui vaadata Eesti põlist vähemusrahvust **venelasi**, siis neist 72 000st, kes olid Eestis 1941. aastal, elasid pooled (37 000) Petserimaal ja enamik neist arvati 1945. aastal Eesti rahvastikust välja. Seega põlisvenelasi jäi Eestisse alla 40 000 ning

Joonis 55. Eesti vähemusrahvused (v.a venelased), 1881–2010

enamik praegu Eestis elavatest venelastest immigreris siia muudest Venemaa piirkondadest või on siin sündinud teise (ja kolmanda) põlvkonna immigrandid.

Kõige enam on kahanenud **rootslaste** arv – 1941. aastal Eestis elanud enam kui 6000 rootslasest on järele jäänud vaid viis protsenti. Põhjuseks massiline lahkumine emamaale enne teist Nõukogude okupatsiooni. Pisut on kahanenud ka **lätlaste** arv – 1941. aastal neljatuhandest kogukonnast jäi 1989. aastaks järele kolmveerand. Viimasel ajal on siiski täheldada lätlaste arvu kasvamist.

Kõik teised rahvusrühmad on kasvanud, mõne puhul on kasv olnud üsnagi suur. Sageli pole need aga enam endiste Eesti pinnal elanud vähemuste järeltulijad, vaid pigem hilisemad immigrandid. Nii on **leedulaste** varem vähearvukas kogukond kümnekordistunud ja ulatus 1989. aastal üle kahe tuhande. Kasvanud on ka **poolakate** ja **tatarlaste** arv – aastal 1989 elas neid Eestis vastavalt 3000 ja 4000. **Soomlaste** arvu suurenemine Eestis on seotud Peipsi järve taga, Leningradi ümbruses ja Karjalas elanud läänemeresoome hõimude ümberasustamisega okupatsioonide ajal.

1989. aastal elas Eestis taas üle nelja tuhande **juudi** – enam-vähem sama palju kui enne sõda. Väga suur osa neist olid uusasukad, kes leidsid Eestis suhteliselt sõbraliku vastuvõtu erinevalt näiteks Leningradist või Ukrainast, kus nõukogude ajal oli juutidesse suhtumine märksa vaenulikum kui Eestis.

Eestis oli 1989. aastal ka üle kolme tuhande **sakslase**. Võib arvata, et nende seas peaaegu ei olnud Eestis varem elanud baltisakslaste järeltulijaid, tegemist oli valdavalt Venemaa eri piirkondadest – nt Volgamaalt – Eestisse saadetud (sageli venekeelsete) sakslastega, kellest osa emigreerus Saksamaale, osa jäi Eestisse.

Kuigi eestlaste arv oli kasvanud 963 000ni, oli eestlaste osatähtsus rahvastikus 1989. aastal väiksem kui kunagi varem, küündides vaid 61,5 protsendini.

Eestlaste ja Eesti vähemusrahvuste vanuskoosseis

On oluline tähele panna, et sisseränne mitte üksnes ei suurendanud rahva arvukust, vaid moonutas ka selle soovanusstruktuuri. Eestlaste puhul on rahvastiku vanuspüramiid (kuni viimaste aastakümneteni) olnud valdavalt normaalse püramiidi kujuga, suured ebakorrapärasused tulenevad mitte-eestlaste (valdavalt immigrantide) ebaühtlasest vanuskoosseisust, mis peegeldab ühelt poolt rahvastiku vanuspüramiidi ebaühtlust Venemaal, teiselt poolt aga immigratsiooni lainelist iseloomu (joonis 56).

Eesti rahvastikku – nihästi selle arvukust, rahvusstruktuuri kui ka soovanusjaotust – on välisränne viimase sajandi

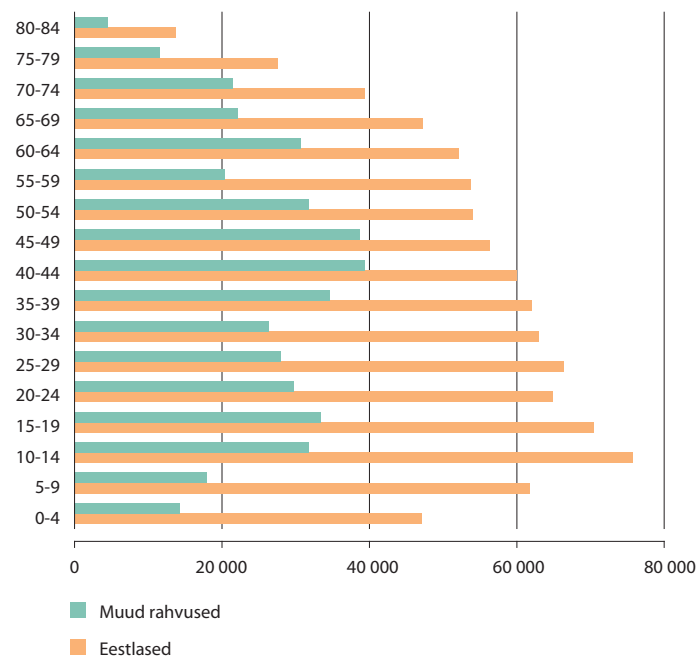
jooksul mõjutanud väga oluliselt. Eesti rahvastiku ajaloo võib väga jämedalt liigendada sisserände ja väljarände perioodideks vastavalt domineerivale rändesuunale. Need on vaheldunud viie inimpõlve jooksul koguni neli korda – Eesti ajaloos on olnud viimase 130 aasta jooksul viis erisuunalist välisränne perioodi:

- väljaränne 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses
- sisseränne pärast Vabadussõda
- väljaränne alates Molotovi-Ribbentropi paktist kuni Teise maailmasõja lõpuni
- sisseränne Nõukogude okupatsiooni ajal
- väljaränne vahetult enne taasiseseisvumist ja selle järel.

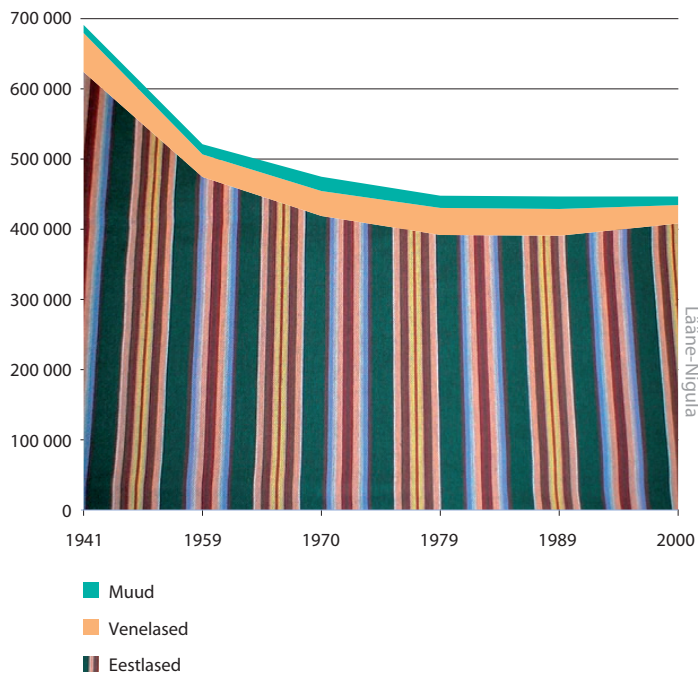
Linna- ja maaelanikkonna rahvuskoosseis

Linnarahvastikus on kogu teadaoleva ajaloo vältel olnud märksa suuremal määral mitte-eestlasi kui maaelanikkonnas. See vahe ilmnes ka 1934. aastal, kui linnade elanikkonnast oli eestlasi 85%, maaelanikest aga 90% – hoolimata sellest, et venelaste ja rootslaste enamik elas maal. Seevastu sakslased olid rohkem linnaelanikud, ka juute elas linnades rohkem ja üldse oli linnarahvastiku koosseis kirjum. Siiski oli juba 1881. aastal Kuressaare ainus Eesti linn, kus eestlased ei olnud ülekaalus, kuid sealgi moodustasid nad kõige arvukama rahvusrühma.

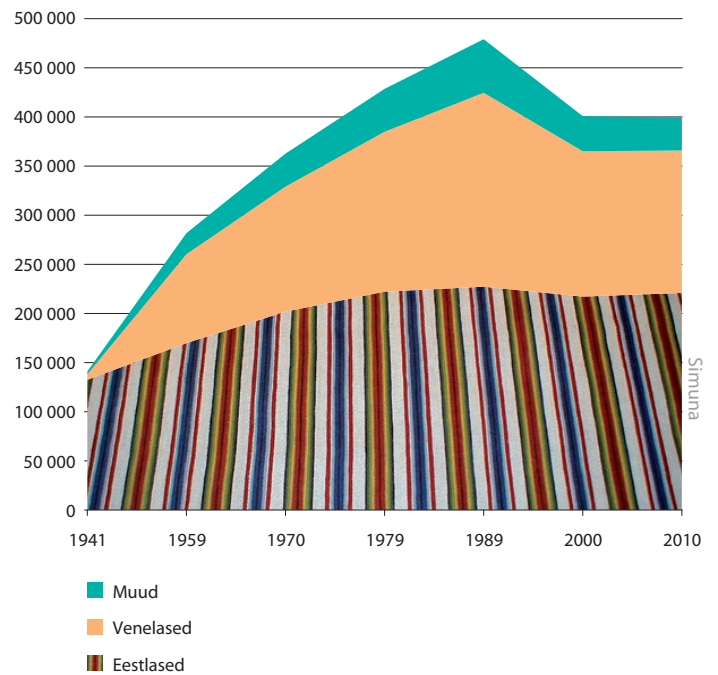
Joonis 56. Eestlaste ja mitte-eestlaste soo-vanusjaotus, 2009

Joonis 57. Maaelanikkonna arvukus ja etniline koosseis, 1941–2000

Joonis 58. Tallinna elanikkonna arvukus ja etniline koosseis, 1941–2010

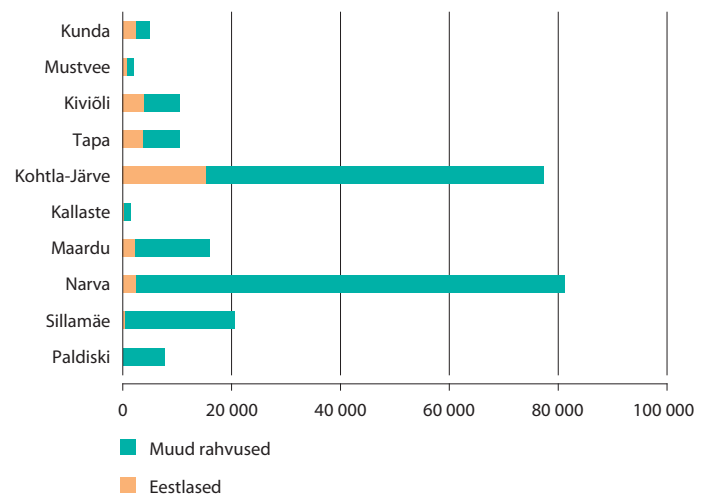

1934. aasta rahvaloenduse andmetel olid kõigis Eesti linnades, sh ka Petseris, eestlased enamuses. Venelased olid enamuses vaid kahes Peipsiäärses alevis – Kallastel ja Mustvees. Olukord muutus aga Nõukogude okupatsiooni ajal, mil immigrandid koondusid linnadesse. Maaelanikkonnas domineerisid jätkuvalt eestlased, nende osatähtsus kõikus 87% ja 90% vahel (joonis 57).

Linnaelanike seas omandasid järjest suurema osatähtsuse venelased, kiiresti kasvas ka muukeelse linlaskonna absoluutarv. Kuigi linnaelanike koguarvestuses oli eestlasi 1989. aasta loendusel veel üle 50%, jäid Tallinnas (Tallinna vabariikliku alluvusega linnapiirkonnas, mis hõlmas ka Maardu linna ja Saue alevi) eestlased 1989. aasta rahvaloenduseks vähemusse (joonis 58). Eestlasi oli Tallinna elanikkonnas 1989. aastal 47,4%, 2010. aastaks on see näitaja suurenenud 55,3%ni peamiselt tänu muude rahvuste esindajate lahkumisele ja linnapiiride muutumisele.

1989. aastal olid kolmandikus Eesti 33st linnast eesti keelt emakeeleks pidavad inimesed vähemuses. Eestlaste osatähtsus neis linnades varieerus 2–3%st Paldiskis, Sillamäel ja Narvas kuni peaaegu 50%ni Kundas (joonis 59). Põlised vähemusrahvuste linnad on neist vaid Kallaste ja Mustvee. 2000. aastaks oli kahes nimetatud linnadest – Tapas ja Kundas – eestikeelne elanikkond saavutanud arvulise ülekaalu. Märkatavalt – üle veerandi – oli suurenenud eestlaste osa Paldiskis, kuid Narvas ja Sillamäel oli eestlasi endiselt alla 3%.

Joonis 59. Eestlaste vähemusega linnad, 1989

Haridus

Eestlased on harjunud pidama ennast haritud rahvaks ja seda õigusega, sest ÜRO andmetel kuulume haridusnäitajate poolest maailma esikümnesse või selle piirile. Aga nagu teada, pole see alati nii olnud. Emakeelne haridus piirdus eestlaste jaoks aastasadade vältel üksnes kõige madalamate tasemetega ja nii kesk- kui ka kõrghariduse ukсед olid maarahvale suletud kuni eelmise sajandi alguseni. Hariduse saamise võimalus seostus väga sageli ümberrahvastumisega.

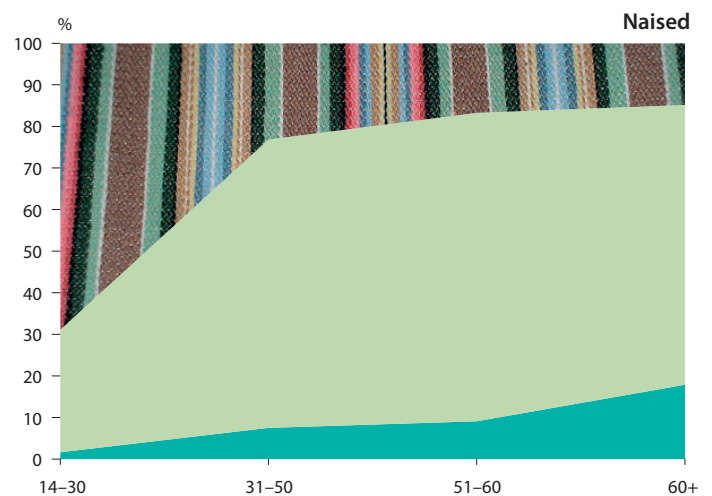
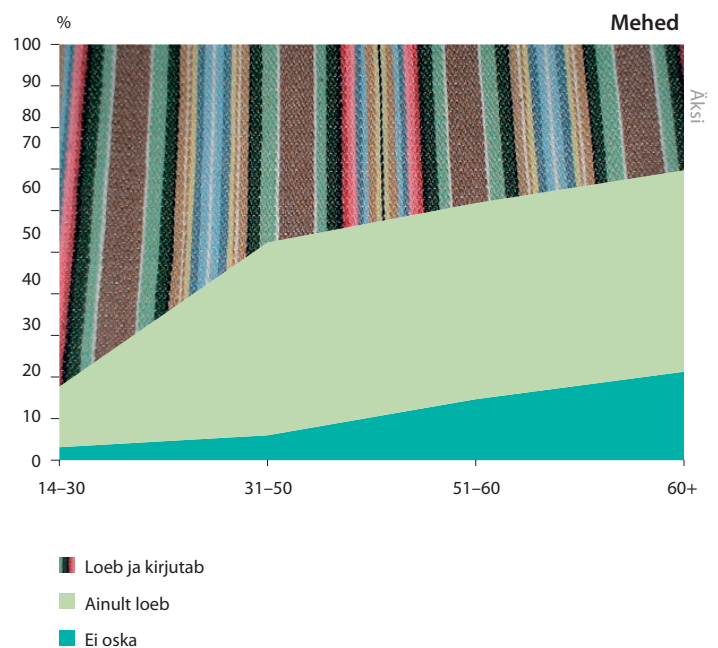
Kirjaoskus

Haridusega seotud küsimused on kõigil rahvaloendustel olnud väga olulised ja ka väljundis on selle tunnuse kohta esitatud rohkesti tabeleid (erandiks vaid 1941. aasta loendus). Küsimusi on esitatud enamasti vähemalt 10-aastaste kohta. Koolisüsteemid ja ka hariduse kohta käivad küsimused on aga aegade jooksul nii palju muutunud, et eri loenduste tulemusi on üsna raske võrrelda. Kooliharidusest kui rahvaloendusel mõõdetud tunnusest saab siiski rääkida alates 1897. aasta loendusest.

Esimesel, 1881. aasta loendusel küsiti hariduse asemel kirjaoskuse kohta, kusjuures küsimusel oli kolm vastusevarianti: ei oska lugeda ega kirjutada, oskab ainult lugeda, oskab lugeda ja kirjutada. Selle tunnuse kohta esitati tabelid nii soo, vanuse, rahvuse kui ka geograafilise jaotuse alusel – Eestimaa linnad Haapsalu, Paide, Paldiski ja Rakvere, Eestimaa maapiirkonnad, Liivimaa linnad, st Tartu, Viljandi, Pärnu, Võru ja Kuressaare ning viis Läti linna, Liivimaa maapiirkonnad ning eraldi Tallinn ja Riia. Joonis 60 kajastab Eestimaa linnade eesti rahvusest elanike kirjaoskust.

Jooniselt ilmneb kirjaoskuse märgatav paranemine noorema põlvkonna seas. Peale selle on näha, et naiste seas on rohkem neid, kes ainult loevad, kuid kirjutamisoskus on meestel kõigis vanuserühmades märksa parem. Siiski võib eestlasi juba sel ajal kirjaoskajaks rahvaks lugeda. Peale pühakirja loeti eestikeelset ajakirjandust, mis juba siis levis, aga ka rahvakalendreid, õpetusraamatuid ja ilukirjandust. Kirjutamisoskus oli igapäevaelus märksa vähem vajalik, küllap seepärast oli see sageli ununenudki.

Joonis 60. Eestimaa linnade eestlased kirjaoskuse järgi, 1881

Järgmisel, 1897. aasta rahvaloendusel selgus, et kirjaoskuse tase oli Eestimaa kubermangus Vene impeeriumi kohta tähelepanuväärselt kõrge. Tsitaat (tõlge vene keelest) loendustulemusi kajastavast originaalkogumikust: "Kirjaoskuse leviku poolest edestas Eestimaa kubermang mitte üksnes kõiki teisi kubermange, vaid ka linnu ja isegi mõlemat pealinna, sest Moskvast oli kirjaoskajaid vaid 56,3% rahvastikust ja Peterburis 62,6%, aga Eestimaa kubermangus 79,9%." Kirjaoskus oli Eestimaal levinud üsna ühtlaselt: linnades (81,3%) ja maal (79,6%), meeste (79,2%) ja naiste (80,6%) seas. Peaaegu sama kõrge oli kirjaoskuse tase ka Liivimaal – meeste seas 77,5% ja naiste seas 77,9%. Seejuures oli kirjaoskust arvestatud koguelanikkonnast, st alates imikutest. Kui aga arvestada vähemalt 10-aastaseid elanikke, oli Eesti alal (Eestimaa ja Liivimaa kubermang kokku) kirjaoskuse protsent meeste seas 94,9% ja naiste seas 95,3%.

Eesti Vabariigis korraldatud järgmistel loendustel küsiti samuti kirjaoskust. Selgus, et kogu riigis oli kirjaoskuse tase 1934. aastal 96,1%, sh 2,1% neid, kes oskasid ainult lugeda. Kirjaoskus sõltus väga oluliselt piirkonnast – keskmisest märksa madalam oli see venelastega, sh eriti vanausulistega asustatud piirkondades. Nii oli kirjaoskamata Petserimaal 35,3%, Kallaste alevis 27,5% ja Mustvee alevis 14%. See erinevus on

ilmselt seotud eeskätt usuga – Eestis valdavalt levinud luteri usk soodustas ja ka kontrollis hariduse levikut märksa tõhusamalt kui õigeusk.

Kooliharidus aastail 1897–1935

1897. aasta loendusel küsiti ka kooliharidust. Loenduse väljundtabelites on aga märgitud kirjaoskuse kõrval (eristatakse venekeelset ja muukeelset kirjaoskust) vaid algharidusest kõrgema hariduse olemasolu, eristades lõpetatud ja lõpetamata keskkooli ning lõpetatud ja lõpetamata ülikooli. Need haridustasemed olid aga 1897. aasta Eestis väga vähe esindatud. Kogu Eestimaa kubermangus oli vaid 2,2% elanikest saanud algharidusest kõrgema hariduse, vaid Tallinnas oli nii kõrge haridusega inimesi 9,3%. Liivimaal oli olukord üldiselt samasugune. Niihästi lõpetatud kui ka lõpetamata kõrgharidusega inimesi oli Eesti- ja Liivimaal alla 1%.

Eesti Vabariigis toimunud rahvaloendustel küsiti haridust märksa põhjalikumalt. Et lõpetatud (ja ka lõpetamata) koolide loetelu oli väga pikk ja mitmekesine (Eesti haridussüsteemi nooruse tõttu olid paljud hariduse omandanud välismaal, eriti Venemaal), ei küsitud inimestelt haridustaset, vaid haridus-

Loosi kooli õpilased ja õpetaja Rudolf Rämmel, 20. saj algus

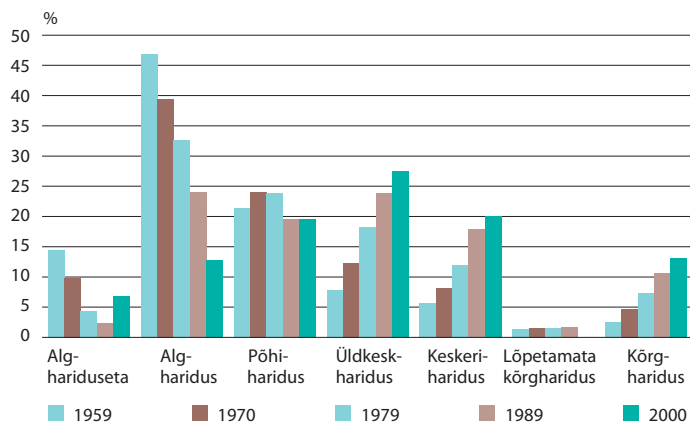
asutust ja vastused kodeeriti hiljem haridustasemeteks. Vähe- malt algharidusega oli juba üle poole rahvastikust. Kahe Eesti loenduse vahel toimunud keskmise haridustaseme muutust ei ole aga lihtne hinnata, sest 1930. aasta reformiga muudeti kohustuslik algharidus 4-klassilisest 6-klassiliseks. Seega on 1934. aasta loendusel märgitud omandatud algharidus varasemast kõrgem, kuid joonisel see ei kajastu (joonis 61).

Arvestatav on keskharidusega inimeste osatähtsuse peaaegu kahekordne suurenemine 1922. ja 1934. aasta loenduse vahel, kuid ülikooliharidus on endiselt privileeg, mida on saanud endale võimaldada alla ühe protsendi elanikest. Ometi ületab 1934. aastal tudengite (lõpetamata kõrgharidusega inimeste) arv 1% elanikkonnast. Jälgides õpilaste arvukust kooli eri tasemetel, paistab silma, et Eesti Vabariigis vähenes 20. aastate teisel poolel maailmasõjaaegse sündimuse vähenemise tagajärjel õpilaste arv, kuid see langus oli võrdlemisi lühiajaline. Õppurite arv üldhariduskoolides oli 1923. ja 1934. aastal (vastavalt 140 000 ja 130 000) üsna sarnane praegusega, kuid üpris erinev oli jaotus kooliastmete vahel. Domineerisid kuueklassilise algkooli õpilased, gümnaasiumiõpilasi oli kõigest õppuritest vaid kümnendik. Tähelepanuväärne on kutsekoolide õpilaste arvu kasv Eesti iseseisvuse aastail, kusjuures domineerivad mitmesugused tehnikaalad (joonis 62).

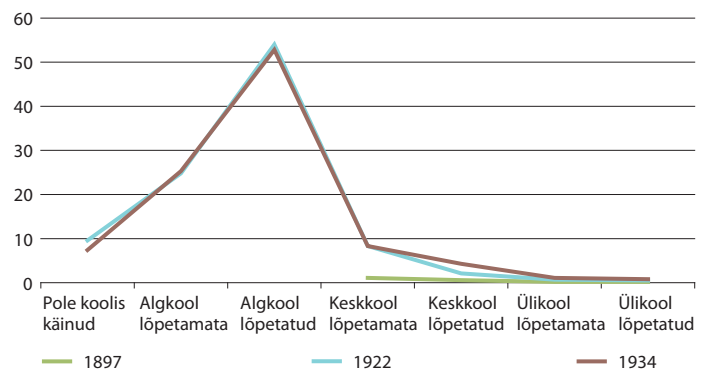
Haridus viie viimase rahvaloenduse andmetel

Nõukogude haridussüsteemi kehtestamisega Eesti koolides (aastal 1940/41 ja uuesti alates kooliaastast 1944/45) muutusid haridustasemed. Senise 6-klassilise algkooli asemele tuli 4-klassiline algkool ja 7-klassiline mittetäielik keskkool (põhikool), mis aastal 1961 muutus 8-klassiliseks. Algkooli klasside arv kahanes 1972. aastal kolmeni. Kohustusliku kooliea algus nihutati 8 aastalt 7 aastale (ka Eesti Vabariigis oli lubatud 7-aastaselt kooli minna). Kohustuslik oli mittetäieliku keskkooli lõpetamine, hiljem ka keskharidus. Keskhariduse kestus sõltus

Joonis 63. Rahvastik haridustaseme järgi, 1959, 1970, 1979, 1989, 2000

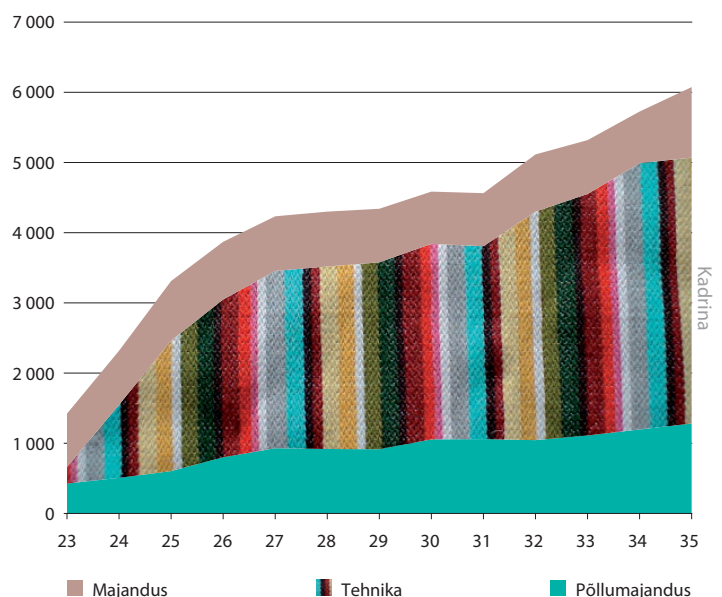
Joonis 61. Rahvastik haridustaseme järgi, 1897, 1922 ja 1934

kooli õppekeelest, üldiselt oli see Nõukogude Liidus 10 aastat, kuid erandina kestis keskhariduse omandamine Eesti NSV eestikeelsetes keskkoolides 11 aastat. Sama erandit kasutasid ka Läti ja Leedu omakeelsed koolid.

1990. aastal muutus algkool taas 6-klassiliseks, põhikool 9-klassiliseks ja keskharidus kokku 12-aastaseks. Keskhariduse kohustuslikkuse nõue kaotati, kohustuslikuks jäi põhiharidus. Muudatused ei ole olnud väga suured, seetõttu on võimalik omavahel võrrelda viie rahvaloenduse haridustasemete andmeid – 1959, 1970, 1979, 1989 ja 2000 (joonis 63).

Joonis 62. Kutsekoolide õpilased eriala järgi, 1923–1935

Singeri kursus Kalvi vallamajas, 1930

Kuigi mingil määral mõjutavad tulemusi ka muudatused haridussüsteemis, on jooniselt 63 selgesti näha, et Eesti rahvastiku haridustase kasvab järjest. 1959. aasta loenduse ajal on haridustasemete jaotus üsna lähedane 1934. aastale – ligi pool elanikkonnast on algharidusega, 8% keskhariidusega ja 2,5% kõrgharidusega. Suurim erinevus on selles, et enam kui kahekordselt on eelmise loendusega võrreldes vähenenud alghariduseta inimeste arv. Alghariduseta inimeste arv väheneb järjest, langedes 1989. aastaks mõne protsendini rahvastikust (1959. aastaga võrreldes on kahanemine koguni kuuekordne). Kahanemise põhjuseks ei ole aga enamasti hariduseta inimeste aktiivne õppimine, vaid selle elanike rühma vanusstruktuur: alghariduseta olid valdavalt eakad inimesed. Alghariduseta elanike arvukusele avaldab mõju ka alghariduse määratluse muutumine. 2000. aastal on Eestis alghariduseta taas ligi 7% inimestest, kuid nendest tõenäoliselt vähemalt kaks kolmandikku on käinud 3–4 aastat koolis, seega oluksid varasema arvestuse järgi algharidusega.

Hoolimata üldisest haridustaseme tõusust jääb algharidusega inimeste rühm kuni 1989. aastani kõige arvukamaks. Nooruses napi haridusega jäänud inimestest püüdsid väga vähesed küpsemas eas oma haridust täiendada. Siiski kahanes 30 aastaga (1959–1989) üksnes algharidusega inimeste arv peaaegu kaks korda – 47%st 24%ni, kuid taas on peapõhjuseks selle põlvkonna füüsiline kadumine.

Põhihariduse kestus on küll reformide tulemusena korduvalt muutunud, ent siiski on põhiharidusega inimeste osatähtsus olnud 40 aasta jooksul kõige stabiilsem, püüdes 20% ja 24% vahel. Ühelt poolt suureneb põhiharidusega inimeste osatähtsus algharidusega inimeste arvelt, see protsess on ülekaalus vaatlusperioodi esimesel poolel. Hiljem hakkab suuremat mõju avaldama vastupidine protsess – keskhariidusega inimeste arvu suurenemine põhiharidusega inimeste arvel. Mõlemad protsessid väljendavad sama nähtust – rahvastiku haridustaseme kiiret tõusu.

Muljetavaldav on keskhariidusega inimeste osatähtsuse suurenemine – niihästi üldkesk- kui ka keskeriharidusega inimeste osa rahvastikus on kasvanud enam kui kolm ja pool korda, kusjuures pidevalt domineerib üldkeskhariidus kutsehariduse valdkonda kuuluva keskerihariduse ees. Kolme ja poole kordselt on kasvanud ka vähemalt keskhariidusega inimeste osatähtsus vähemalt kümneaastase rahvastiku hulgas – juba 1989. aastal oli Eesti rahvastikust üle poole vähemalt keskhariidusega, 2000. aastal oli vähemalt keskhariidusega juba üle 60% rahvastikust.

Võrdlemisi stabiilselt 1–2% juures püsib lõpetamata kõrgharidusega isikute osatähtsus – enamik nendest on viimaste kursuste tudengid. Viimasel, 2000. aasta rahvaloendusel nende arvu ei küsitudki. Kõige suurem muutus on aga kõrgharidusega inimeste osatähtsuse viiekordistumine neljakümne aasta

jooksul – 2000. aastal on kõrgharidusega 13,1% Eesti vähemalt 10-aastasest elanikkonnast.

Vähemalt keskharidusega inimeste osa rahvastikus on sajandi jooksul sujuvalt kasvanud peaaegu 60-kordseks. Kasv oli kiireim eelmise sajandi 70.–80. aastatel. Arusaadavalt ei saa väga kiire kasv kesta pikka aega – paratamatult ei ole keskharidus päris kõigile noortele võimetekohane ja kaugeltki iga haridustee poolelijätanu ei täienda ennast tasemehariduses, kuigi võib õppida juurde ametioskusi.

Jooniselt 64 ilmneb, et viimase kolme-neljakümne aasta keskmisena on kõrghariduse omandanud iga viies keskharidusega inimene, kuid see suhtarv on aja jooksul mõnevõrra vähenenud. Kõige väiksem oli kõrghariduse saanute osa keskhariduse omandanutest 1934. aastal (suhtarv ligi 8), kuid tuleb arvestada, et see oli pigem üleminekuaeg, mil võrdlemisi suur hulk noori asus ülikoolis õppima (õppurite arv ületas lõpetanute arvu ligi poolteisekordselt).

Meeste ja naiste haridustaseme erinevus

Ajalooost on teada, et esmajärjekorras püüti haridust anda ikka poegadele, varasematel ajalooperioodidel oli naistele mõeldud õppeasutusigi meeste omadest vähem ja naisena kõrghariduse saamine sama hästi kui võimatu. See seaduspära kehtis, nii palju kui rahvaloenduse andmed näitavad, ka Eestis, kuid siin ilmnevad omamoodi eripärad.

Juba 1881. aastal selgus, et Eestimaal oli päris kirjaoskamatuid naisi vähem kui mehi – (vähemalt) lugeda oskas 14–30-aastasest naistest 98,4%, sama vanadest meestest aga 96,9%. See erinevus säilis ka hilisematel aastatel. 1897. aastalgi oli kirjaoskuse üldine tase niihästi Eesti- kui ka Liivimaal naiste hulgas pisut kõrgem kui meeste hulgas, kuigi võib oletada, et kooliharidust saanute seas domineerisid mehed.

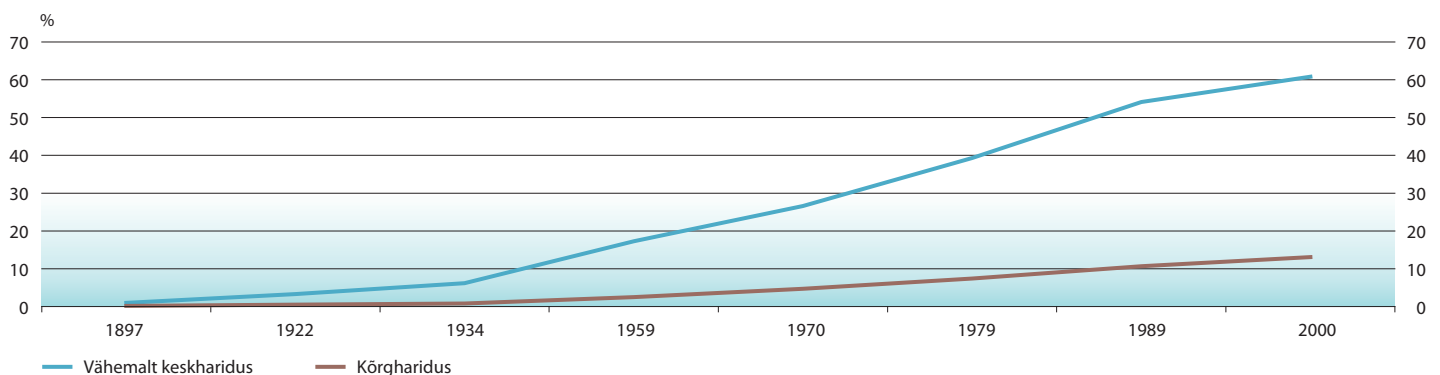
Naiste ja meeste haridustase oli juba 1934. aastal üsna ühtlane – naised olid meestest isegi pisut eespool niihästi lõpetatud alg- kui ka lõpetatud keskhariduse poolest. Erinevus oli aga suur lõpetatud kõrghariduse puhul (meestest 1,4%, naistest 0,3%). Lõpetamata kõrghariduse korral oli meeste ja naiste erinevus väiksem, ülikooliõpingud olid pooleli 1,7% meestest ja 0,8% naistest.

Ligilähedaselt sarnased suundumused jätkusid ka Nõukogude okupatsiooni ajal, endiselt ei ole meeste ja naiste haridustasemes suuri erinevusi, kuid väiksed erijooned siiski ilmnevad. Kogu vaatlusperioodi jooksul on vähemalt keskharidusega naiste osatähtsus suurem vähemalt keskharidusega meeste omast (joonis 65). Kolme esimese loenduse ajal oli meeste seas rohkem kõrghariduse omandanuid. Murrang toimus 1989. aastal – kõrghariduse esinemissageduses jõudsid naised meestele järele – nii meeste kui ka naiste seas oli lõpetatud kõrgharidusega inimesi 10,7%. Järgmisel, 2000. aasta loendusel on naiste ülekaal kõrgemate haridustasemetel juba selge – kõrgharidusega meeste osatähtsus on 12,1%, naistel 13,9% ja keskerihariduse puhul vastavalt 18,0% ja 21,9%. Tööealiste naiste hariduslikku üleolekut meestest muudab mõjusamaks asjaolu, et naiste seas on eakate, suhteliselt madala haridustasemega (sh ka ilma alghariduseta) isikute osatähtsus suurem kui meeste hulgas.

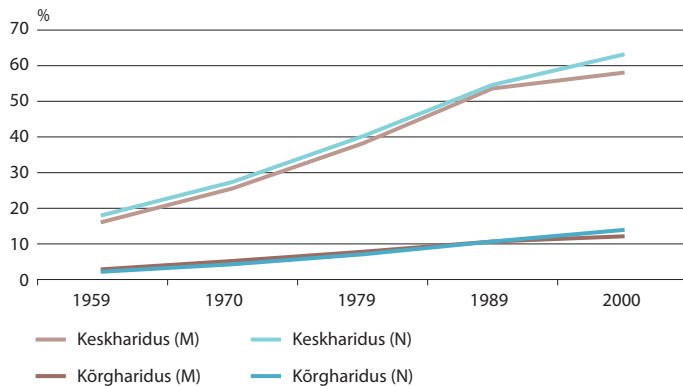
Haridus 21. sajandil

Hariduse saamise võimalused on 21. sajandil oluliselt avardunud mitmesuguste täienduskoolituste, kursuste ja rahvaülikoolide näol. Selles raamatus kasutatakse aga võrreldavuse mõttes üksnes tasemeharidust. Tasemehariduse (formaalharidussüsteemis omandatav haridus, nt põhi-, kesk-, kutsekesk- või kõrgharidus) jaoks on loodud rahvusvaheliselt kasutatav

Joonis 64. Vähemalt kesk- ja kõrgharidusega isikud, 1897–2000

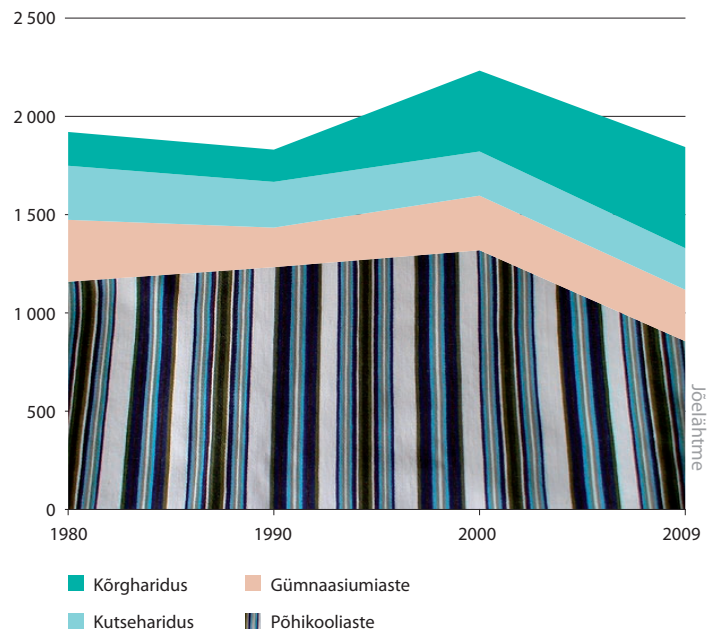
Joonis 65. Vähemalt kesk- ja kõrgharidusega mehed ja naised, 1959–2000

skaala, mille alusel on võimalik riike võrrelda. Õppijate arv kõrghariduses on Eestis pidevalt kasvanud, kuigi õppurite koguarv on kahanenud (joonis 66). Vähenemist põhjustab demograafiline olukord – nooremate põlvkondade arvukus on (nii absoluutselt kui ka suhteliselt) kahanenud.

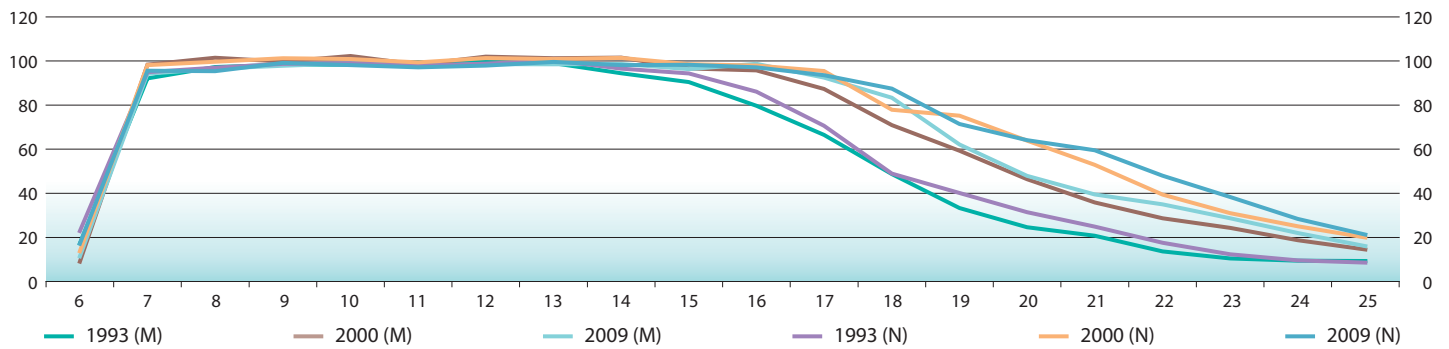
Jooniselt 67 on näha, kuidas viimastel kümnenditel on noorte õpingute aeg pikenenud. 2009. aastal õpivad nii mehed kui ka naised keskmiselt märksa kauem kui varasemad põlvkonnad. Kui 1993. aastal katkestas kümnendik pois- test õpingud 16-aastaselt ja ligikaudu pooled neid ja noor-

Joonis 66. Tasemehariduses õppijaid 10 000 elaniku kohta, 1980–2009

Tapa keskkooli nääripidu, 1970ndad

Joonis 67. Tasemehariduses õppijate vanuseline määr, 1993, 2000, 2009

mehed 18-aastaselt, siis 2009. aastal õppis 18-aastastest 90% ja 21-aastastest 60%. Väga oluliselt on aastail 1980–2009 kasvanud ka kõrghariduse omandanute arv. Ühelt poolt on siin arvestatav mõju demograafilistel teguritel: 2007–2010 jõudsid ülikooli lõpetamise ikka suhteliselt arvukad 80. aastate teise poole põlvkonnad. Teiselt poolt on ka ülikooli läbimine kiirem – tegemist on kolmeaastase bakalaureuseõppega varasema nelja- ja viieaastase ülikoolikursuse asemel. Lõpuks tuleb arvestada ka märksa väiksemat „sõela“ ülikoolide uste ees: õpikohtade arv on suurenenud kõigis ülikoolides, vaatlus-

perioodil tekkis koole ka hulganisti juurde. Vähemalt tasulisse õppesse pääseb iga keskharidusega soovija. Nii ulatuski juba 2004. aastal kõrghariduse omandanute arv aastas üle 10 000, 2007. aastal koguni üle 12 000. See tähendab, et keskmiselt üle poole aastakäigu noortest saab kõrghariduse diplomi (tõsi, mõni saab neid eri tasemetel mitu). Väike lõpetanute arvukuse langus aastatel 2008–2009 võib seostuda sellega, et väheneb eakamate, varem õpingud pooleli jätnud ülikoolilõpetajate hulk. Edaspidi aga hakkab kõrgkooli lõpetajate arv demograafilistel põhjustel paratamatult vähenema.

Kutseõpe. Noormehed sõjaväelasele-veteranile lilli ulatamas, 1960ndad

Sotsiaalne kiht. Elatusallikad

▲ Karja kihelkonna peremees, naaber ja sulane, 1895

Kõigi rahvaloenduste puhul püütakse inimesi mingil viisil kihitidesse, klassidesse või sotsiaalsetesse gruppidesse liigendada. Tänapäeval on liigenduse põhialus tavaliselt elatusallikas. Ajaloos on kasutatud ka teisi liigenduse aluseid, mis on määratud inimese kuuluvuse, päritolu ja osaliselt ka tegevusega. Kui tänapäeval liigendatakse inimesi üksikult, siis varasematel aegadel liigendati perekondi – perekonnapeaga ühte kihti kuulus ka tema pere. Päris kindlasti ei ole eri loendustel moodustatud sotsiaalsed grupid omavahel võrreldavad, kuid inimeste niisugune liigendamine iseloomustab loenduse toimumise ajastut paremini kui ükski teine rahvaloendusel mõõdetav tunnus.

Sotsiaalsed kihid 1881. aasta loendusel

1881. aasta loenduse initsiaatoriks oli Balti rüütelkond, kuid ometi ei küsitud sellel loendusel seisuslikku kuuluvust (tõenäoliselt ei olnud selle järele vajadust, sest rüütelkonna esindajate kohta oli niigi täpne, paljude põlvkondade taha ulatuv arvepidamine olemas). Tunnus *Civilstand* eristas tsiviilelanikkonda aktiivsetest sõjaväelastest, kuid tegevusvaldkondade (*Berufsgruppen*) kohta esitatud küsimuse vastuste põhjal on võimalik teha teatavaid järeldusi ka sotsiaalsete kihtide kohta. Aluse selleks annab üldine tegevusvaldkondade liigendus.

I. Tootjad

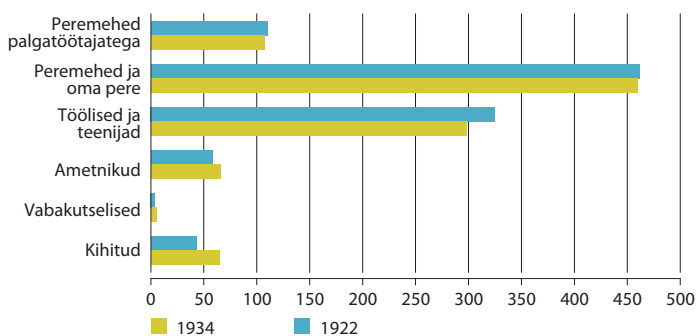
- Mittemateriaalsete väärtuste tootjad
- Materiaalsete väärtuste tootjad
- Isikuteenindajad (ammed, teenrid ja teenijad, ...)

II Ülalpeetavad

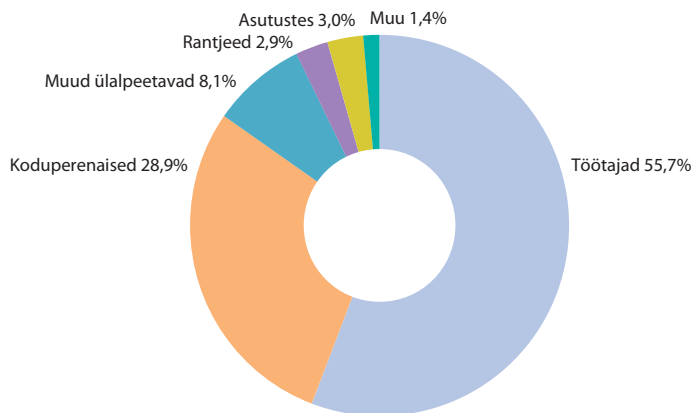
- Produktiivsed ülalpeetavad (koduperenaised, vallalised vähemalt 21-aastased naised, üliõpilased, 15–20-aastased noorukid, sh õppurid, 6–14-aastased lapsed, pensionärid, rantjeed)
- Mitteproduktiivsed ülalpeetavad (institutsioonides elavad haiged, invaliidid, asüülitaotlejad, ...) / arreteeritud / kerjused / prostituudid

III Ülaltoodud kategooriatesse mittekuuluvad isikud

Joonis 68. Sotsiaalsed kihid (esindajaid tuhande elaniku kohta), 1922 ja 1934

Joonis 69. Eestimaa rahvastik sotsiaalse seisundi järgi, 1881

Eestimaa linnades (Paide, Rakvere, Haapsalu ja Paldiski) oli ootuspäraselt kõige rohkem ülalpeetavaid – niihästi koduperenaisi, lapsi ja noorukeid kui ka vallalisi, mittetöötavaid naisi (neid oli keskmiselt igas kümnendas peres). Nagu tänapäevalgi oli ka neid, kes elasid asutustes (lastekodud, vanadekodud, vanglad).

Sotsiaalsed kihid 1897. aasta loendusel

1897. aastal valitses Tsaari-Venemaal seisuslik süsteem, mis avaldas mõju ka loendusele. Seisustest olid olulisemad talurahvas (89% Eestimaa rahvastikust) ja linnakodanikud (8%). Vaimulikke oli 0,5% ja aadlikke 1,5% elanikkonnast, viimaste hulgast moodustasid kõrgeima kihi põlisaadlikud. Kõik linnades elanud inimesed ei kuulunud linnakodaniku seisusesse.

Sotsiaalsed kihid 1922. ja 1934. aasta loenduse andmetel

Ka Eesti Vabariigi elanikkond jaotati kihtidesse, kuid need erinesid radikaalselt eelmiste loenduste ajal kasutatavast. Liigenduse aluseks oli põhiliselt inimeste tegevusvaldkond ja omandisuhe.

Loomulikult ei olnud Eesti Vabariigis aadliseisust. Kuigi varem aadliseisusse kuulunud isikuid siin oli, olid nad kaotanud oma privileegid ja seisusel puudus sisuline tähendus. Näiteks mäletas Sangaste kandi rahvas veel nõukogude ajalgi rukkikrahvi – Sangaste rukki aretaja krahv Bergi tegemisi. Sotsiaalsete kihtide loetelus (joonis 68) olid esikohal peremehed, kes kasutasid palgalist tööjõudu (peremeeste hulgas oli ka naisi), eraldi kihi moodustasid ka oma pereliikmete ja hooajaliste abilistega töötavad peremehed (see oligi arvukaim kiht) ja üksikperemehed (peremehed, kellel ei olnud pereliikmeid). Eraldi läksid arvesse veel töölised ja teenijad, ametnikud ning vabakutselised. Loendati kokku ka palgata töötavad perekon-

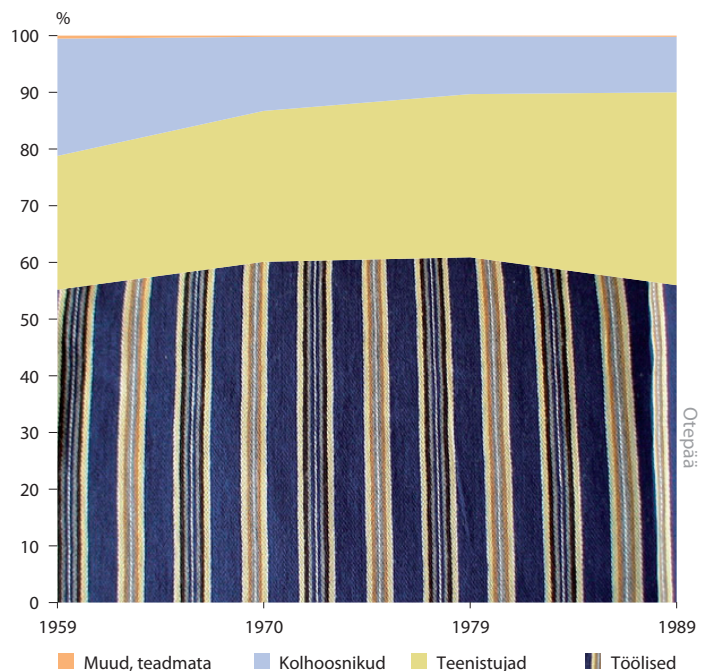
naliikmed, kuid kihtide arvestuses kuulusid nad oma pereliikmetega töötavate peremeeste hulka.

1941. aasta rahvaloendusel küsimust elanikkonna sotsiaalsete kihtide ega elatusvahendite kohta ei olnud, küll aga selgitati välja inimeste tegevusvaldkond ja tööhõive.

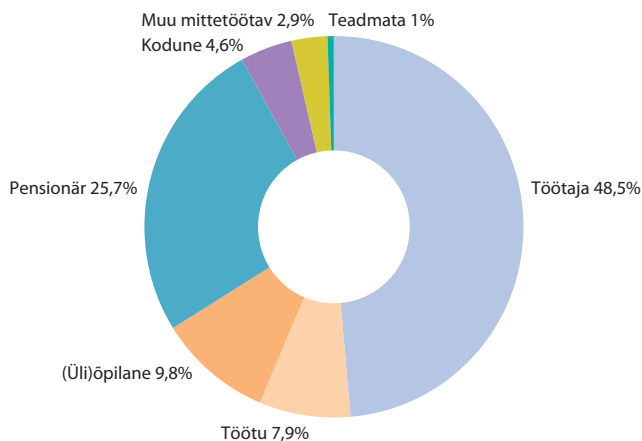
Sotsiaalsed grupid nõukogude ühiskonnas

Nõukogude ajal oli ühiskonnas kolm põhilist sotsiaalset kihti (gruppi) – poliitiliselt kõige tähtsam, töölisklass, lisaks veel teenistujad, kuhu kuulusid niihästi igasuguse vaimutöö tegijad kui ka suur osa ametnikest ning teenindajatest, ja lõpuks – kolhoosnikud (joonis 70). Arusaamatuste vältimiseks tuleb meelde pidada, et kolhoosnikud hõlmasid vaid ühe osa põllumajanduses töötavatest inimestest, need olid inimesed, kes töötasid ühismajandites (kolhoosides), millel oli riiklikest ettevõtetest erinev juriidiline staatus. Peale kolhooside eksisteerisid ka riiklikud (põllumajanduslikud) majandid, sovhoosid, mille töötajad kuulusid töölisklassi hulka. Iga isik kuulus mõnda neist gruppidest – kui ta ise ei töötanud, määrati grupp vanemate või abikaasa järgi. Muusse gruppi kuulusid vaimulikud ja üksikettevõtjad, neid esines äärmiselt harva. Jooniselt 70 on näha, et esialgu toimus töölise suhtelise arvukuse kasv kolhoosnike arvel – see oli Eestis intensiivse linnastumise periood. Alates 1979. aastast aga hakkas töölise suhtarv taas kahanema, põhjuseks teenistujate arvu suhteliselt kiirem kasv. Mõlemad suundumused olid 20. sajandi majandusele üldiselt omased.

Joonis 70. Rahvastik sotsiaalse grupi järgi, 1959–1989

Joonis 71. Rahvastik sotsiaal-majandusliku seisundi järgi, 2000

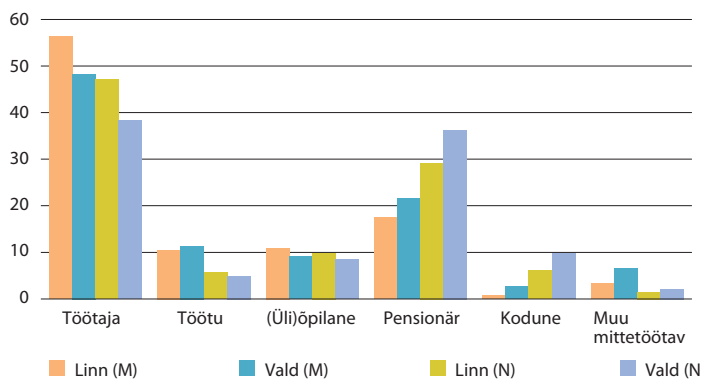

Sotsiaalne seisund 2000. aastal

2000. aasta rahvaloendusel võeti Eestis kasutusele tänapäeva demokraatlikule maailmale omane sotsiaal-majandusliku seisundi skaala, mille põhialus on elatusallikas (joonis 71). Joonis 72 kajastab linna- ja maameeste ning -naiste jaotust sotsiaal-majandusliku seisundi järgi. Silma paistavad suured erinevused – vanusjaotuse, osalt ka pensioniseaduse tõttu on naiste hulgas pensionäre märksa rohkem kui meeste hulgas, töötajaid aga sellevõrra vähem. Seevastu töötute ja muude mittetöötavate seas on mehi rohkem (viimased võivad olla ka n-õ juhutöödest elatuvad inimesed), kodused on aga valdavalt naised ja suures osas maal.

Maaelanikeks loetakse siin teatava tinglikkusega vallaelanikud, kelle hulka kuuluvad peale külaelanike (64,1%) ka alevite (3,5%), vallasiseste linnade (1,9%) ja alevike (30,8%) elanikud.

Joonis 72. Linna- ja vallarahvastik sotsiaal-majandusliku seisundi ja soo järgi, 2000

Sinod Rõngu kirikus, 1970ndad

Tegevusvaldkonnad

Kokakursused Haljas, 1912

Tegevusvaldkondade kohta on andmeid küsitud igal loendusel, ometi on kogu perioodi läbivaid võrdlusi väga raske teha. Tegevusvaldkonnad ja isegi nende nimetused on saja kolmekümne aastaga väga põhjalikult muutunud – palju on lisandunud uusi, kuid on ka neid, mis olid varem üsna levinud ja tänapäeval muutunud marginaalseks (nt maja- ja isikuteenijad). Peale selle on muutunud ka tegevusvaldkondade klas-

sifikaatorid niihästi sisu kui ka struktuuri poolest. Seetõttu ei ole kogu perioodi läbiv andmete kõrvutamise võimalik ja siin piiratakse esimeste rahvaloenduste puhul kogu Eesti pindala haarava analüüsi asemel näidetega levinumate tegevusalade jaotusest Eesti- või Liivimaal. Võrdlusi on püütud teha niipalju kui võimalik, kuid alles alates eelmisel sajandil toimunud rahvaloendustest.

Tegevusalad 1881. aasta loenduse andmetel

1881. aasta loenduse tegevusalasid (kutserühmad) puudutava küsimuse vastusevariantide loetelu oli üsna pikk, need olid loendusaruannetes üsna keeruliselt, kuid loogiliselt grupeeritud.

Tootjad

A. Mittemateriaalsete väärtuste tootjad

1. Vabad vaimutöötajad (arstid, vaimulikud, ajakirjanikud, õpetajad)
2. Riigiteenijad: a. tsiviilteenistujad (finantsametnikud, politsei, ...); b. militaarteenistujad
3. Kommunaalteenistujad (maa-ametnikud, linnaametnikud)
4. Tehnilised töötajad (apteekrid, arhitektid, hambaarstid, loomaarstid)

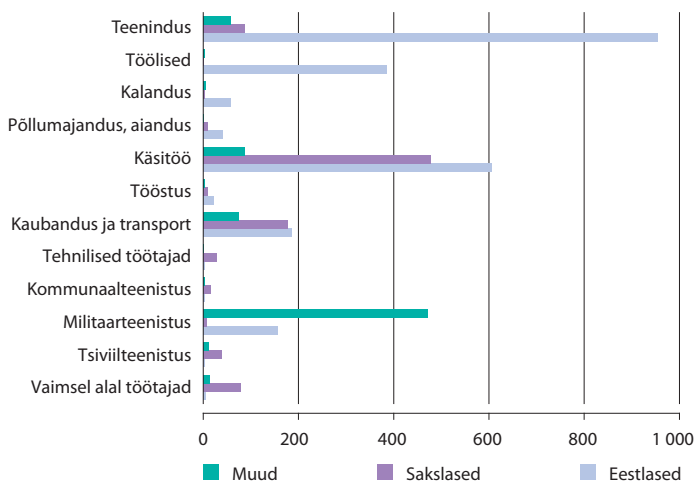
B. Materiaalsete väärtuste tootjad

1. Transport ja teenindus (raudteetöölised, voorimehed, postitöötajad, võõrastemaja- ja trahteripidajad, ...)
2. Vabrikandid
3. Käsitöölised (puusepad, kingsepad, pagarid, lihunikud, rätsepad, õmblejad jne)
4. Põllumehed ja aednikud
5. Kalurid
6. Töölised

C. Isikuteenindajad (ammed, teenrid ja teenijad, sulased, ...)

Joonis 73 näitab ametite jagunemist rahvuse järgi neljas Eestimaa kubermangu linnas (Haapsalu, Paide, Paldiski, Rakvere). Tallinn kui kubermangulinn on sellest loetelust välja jäetud. Tegevusalad jagunevad väga selgelt rahvuse järgi. Ligi 60%

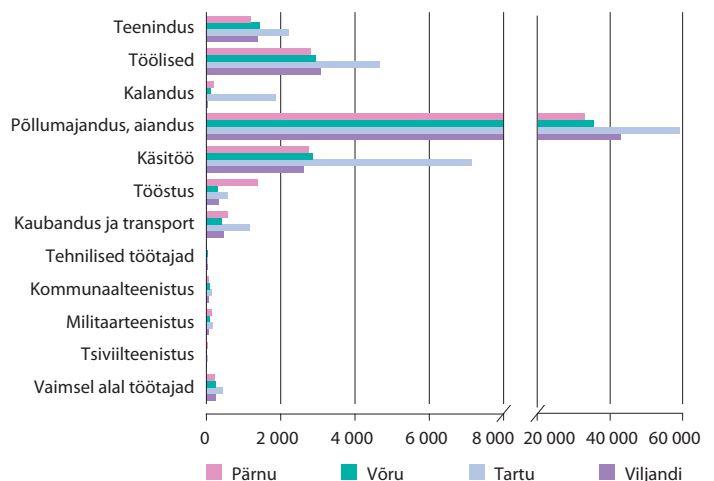
Joonis 73. Eestimaa väikelinnade töötajad ameti ja rahvuse järgi, 1881

nende linnade elanikest olid eestlased. Eestlaste tegevusvaldkondadest oli kõige levinum teenindus – leivateenimine teenija, teenri, sulase ja mitmesuguse muu isiku- või majaabilise rollis. Seda tööd tegid teiste rahvuste esindajad võrdlemisi harva. Ka töölistena töötasid peamiselt eestlased, samuti olid nad ülekaalus käsitöölise hulgas, kuid kitsamate erialade puhul käis jaotus taas rahvuse järgi. Näiteks kellaspepad olid sakslased, ka maalrite seas oli enamik sakslasi, kingseppi oli igast rahvusest. Kaubanduse ja transpordi ala töötajatest olid pooled eestlased – peamiselt väikekaupluste pidajad ja voorimehed. Vaimsel ala töötajad, ametnikud ja eriharidust nõudvad tehnilised ametid olid peaaegu eranditult sakslaste käes, keda oli nende linnade rahvastikus vaid 23%. Muude rahvuste esindajate (18%) põhiline osa (ligi üheksa kümnendikku) olid venelased, ülejäänutest olid enamik juudid. Venelased olid valdavalt militaarametis, soldatite seas oli siiski ka väike hulk eestlasi. Üsna selgepiirilise oli ka ametite jaotus soo järgi. Linnades käis ametis enam kui kolmandik täisealistest naistest, kõige sagedamini olid nad teenijad. Ka käsitöölise seas oli arvestatav hulk naisi – enamasti õmblejannad või kudujad, kuid oli ka üksikuid mehisemate ametite esindajaid. Kaubandus oli peamiselt meeste ala, sellega tegeles 9% meestest ja vaid 1% naistest, ka tööliste hulgas oli mehi rohkem – 7% naiste 2% vastu.

Joonis 74 kajastab nelja Liivimaa eestikeelse maakonna töötava rahvastiku jagunemist tegevusvaldkonnade järgi. Kõigis neis maakondades on põhiline tegevusharu põllumajandus, sellega on hõivatud 84% Viljandimaa, 81% Võrumaa, 78% Pärnumaa ja 76% Tartumaa töötajatest. Tartumaa jooned on kõige pikemad, sest Tartumaa elanikkond on teiste maakondade omast keskmiselt kaks kolmandikku suurem. Siiski on näha, et käsitöö ja kalandusega tegelevaid inimesi on Tartumaal

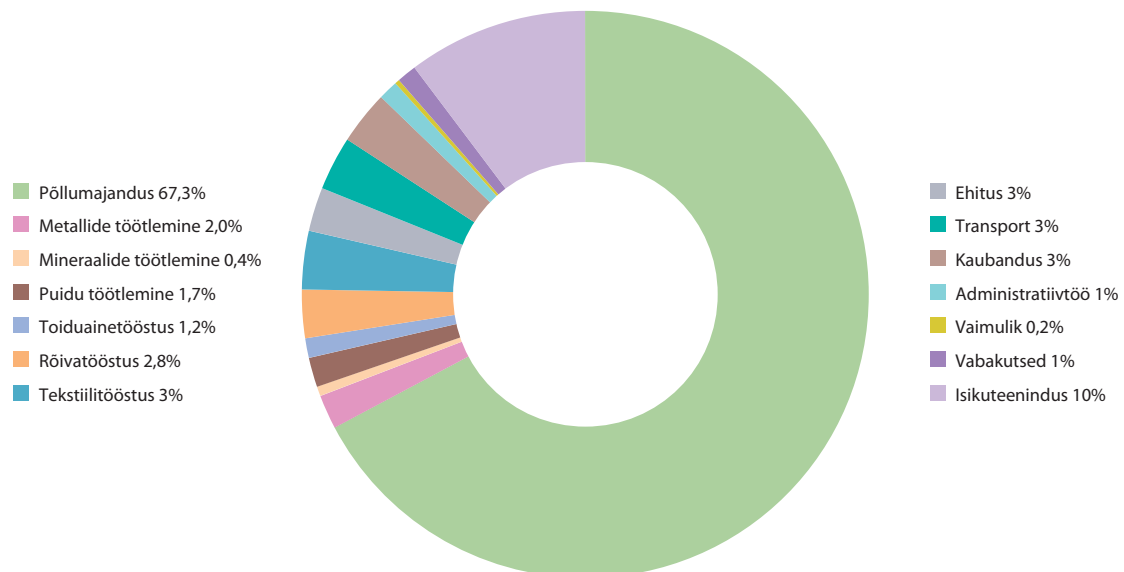
Joonis 74. Liivimaa eestikeelsete maakondade rahvastik tegevusala järgi, 1881

Muhumaa Iga küla sepp Andrei Sõber, 1913

Joonis 75. Eestimaa elanikud tegevusvaldkonna järgi, 1897

↗
Lendurid,
1930ndad

suhteliselt palju, sama kehtib ka transpordi ja kaubanduse kohta. Pärnumaa eripäraks on aga suhteliselt palju tööstusettevõtteid – enamasti on need jahu-, villa- ja saeveskid, meiereid, õlle- ja viinavabrikud, kuid leidub ka metalli-, tekstiili- ja paberivabrikuid.

Tegevusalad 1897. aasta loenduse andmetel

Ka 1897. aasta rahvaloendusel oli küsimus tegevusvaldkondade kohta. Loetelu sisaldas 65 nimetust, erinevalt eelmisest loendusest ei olnud tegevusvaldkonnad grupeeritud ega liigendatud.

Eestimaal oli tegevusvaldkond märgitud 54,3% meeste ja 21,9% naiste puhul. Seega kuulus üle 60% elanikkonnast ülalpeetavate ehk töötaja leibkonnaliikmete hulka (mis muidugi üldjuhul ei tähenda, et nad tööd ei teinud). Töötajate jagunemist tegevusvaldkondade vahel illustreerib joonis 75. Kuigi andmed ei ole vahetult võrreldavad eelmise loenduse andmetega – tegemist on erinevate elanikkonna osadega ja erineva tegevusalade klassifikatsiooniga –, on selge, et tasapisi väheneb põllumajanduses hõivatud inimeste osatähtsus ja suureneb teiste alade, eriti tööstuse osa. Väheneb ka isikutee-

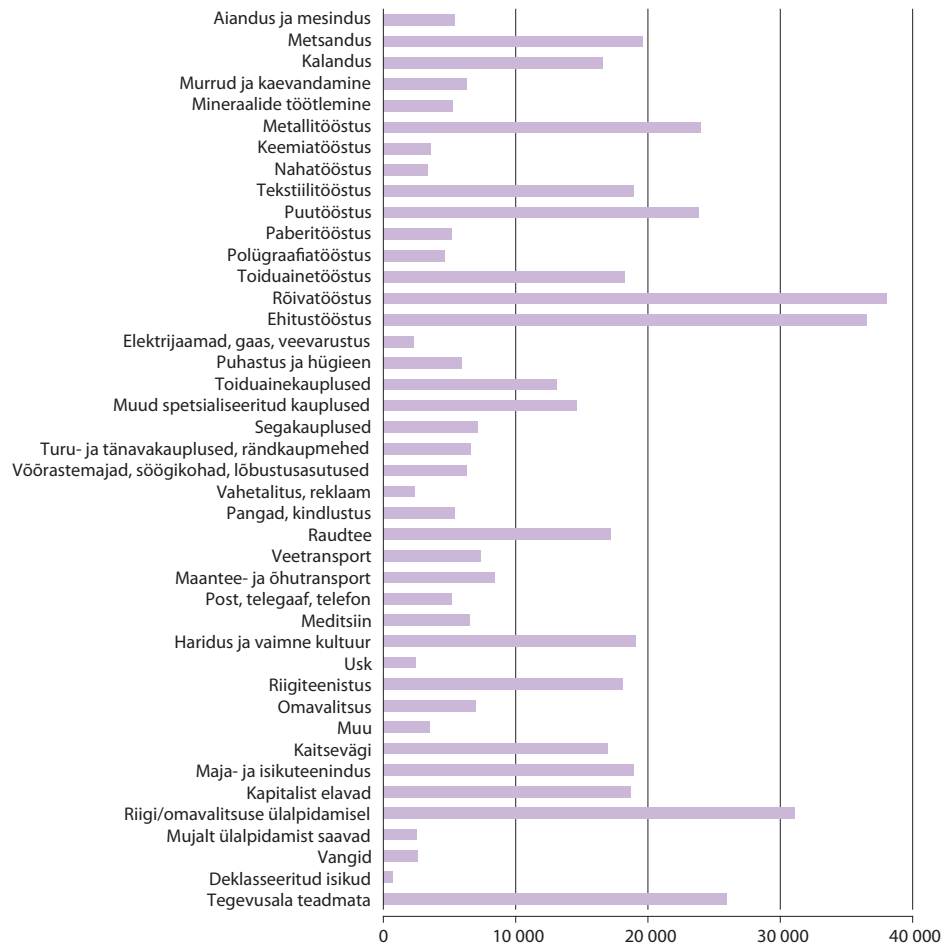
nindusega hõivatud inimeste osa. Enamik naisi töötas, nagu mehedki, põllumajanduses, kusjuures arvestatav osa neist olid ka peremehed, st vallalised või lesknaised (neid oli siiski mitu korda vähem kui meessoost peremehi), järgnesid teenijad, kelle hulka kuulusid nähtavasti ka taluteenijad (tüdrukud) ja töölised tekstiilitööstuses, mis algusest peale kujunes eelistanult naiste tegevusvaldkonnaks. Mõlemas viimatinimetatud valdkonnas töötas naisi mõnevõrra rohkem kui mehi.

Eesti elanike tegevusalad 1922. ja 1934. aasta rahvaloenduse ajal

1922. ja 1934. aasta rahvaloendusel küsiti tegevusvaldkonna andmeid võrdlemisi detailsetl. Mingil määral õnnestub neid ka eelmise loenduse (Eestimaal) andmetega kõrvutada, kuigi definitsioonid ei ole päris samad ja erinevusi põhjustab täpsustamata tegevusvaldkonnaga isikute arv. Üldpilt on siiski võrdlemisi sarnane. Kuigi tasapisi kasvab kõigi muude tegevusvaldkondade tähtsus, annab põllumajandus veel ka 1934. aastal tööd ja leiba enam kui kahele kolmandikule inimestest. Põllumajanduses hõivatute osatähtsuse suurenemine 1922. aastal on ilmselt tingitud pigem määratluste erinevusest (suur

Joonis 76. Rahvastik tegevusvaldkonna^a järgi, 1934

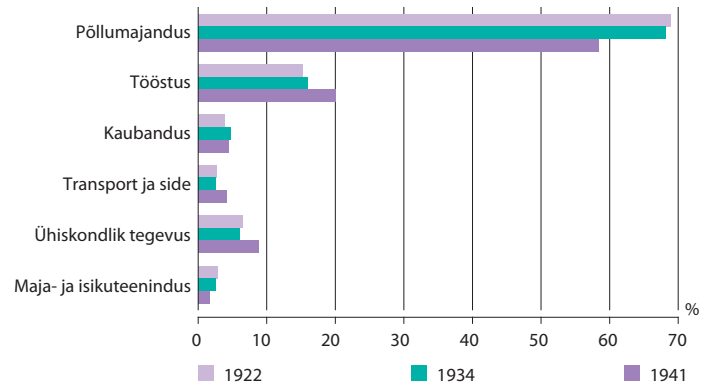
^aV.a põllumajandus, kus töötas 621 023 inimest

osa inimestest, kes eelmisel loendusel olid ülalpeetavad, on nüüd põllumajanduses töötavad pereliikmed), mitte tegelikult suundumusest. Üsna vähe muutus põllumajanduse osatähtsus ka kahe Eesti Vabariigis toimunud rahvaloenduse vahel 1920. ja 1930. aastatel.

1922. ja 1934. aasta andmetel kuulus töötajate hulka vastavalt 56,7% ja 59,1% elanikkonnast. Joonisel 77 tähistab ühiskondlik tegevus suuresti sama, mis 1881. aasta loendusel mittemateriaalsete väärtuste tootmine, sellesse rühma kuuluvad meditsiini- ja haridustöötajad, ametnikud jne. Valdavalt on need töötajad riigi ja omavalitsuste finantseeritavad. Sõna *ühiskondlik* on ajaloo eri perioodidel omandanud üsnagi erinevaid tähendusi. See, et ühiskondlikuks tegevuseks nimetati tolal riigi tasustatavat tööd, ei tähenda, et noil aastatel ei tuntud ühiskondlikku (vabatahtlikku, tasustamata) tegevust hilisemas mõistes. Seltsitegevus ja mitmesugused ühissettevõtmised olid üpris levinud, nende kohta oli olemas ka statistika, kuid neid ei mõõdetud rahvaloenduste ajal. Ühiskondliku, st riigi ja omavalitsuste tasustatava tegevusega seotud isikute arv on Eesti Vabariigis varasema ajaga võrreldes kasvanud.

Joonis 77. Eesti elanikud tegevusvaldkonna järgi, 1922, 1934 ja 1941

Põllumajanduses tegutsevate isikute arv oli 1934. aastaks 1922. aastaga võrreldes isegi veidi kasvanud, kuid osatähtsus siiski pisut kahanenud. On võimalik, et kaasa aitas asundustalude loomise võimalus Vabadussõjas osalenutele. Tööstuse üsna mõõdukat kasvu seletab asjaolu, et suur osa eelmise sajandi lõpul Eestis Tsaari-Venemaa huvides loodud sõja- ja raske-tööstusest oli sõdade ajal evakueeritud ja hävinud, sest Eesti

Ninase küla kalamees võtab võrke kuivamast, 1913

Vabariigile seda otseselt tarvis ei olnud. Kapitalist ja toetus-test elatujate hulka kuulusid peale nn rantjeede ka riigilt või omavalitsuselt toetust saavad isikud (praeguses mõttes ilmselt ka pensionärid; pensionisüsteem oli siis alles loomisel), aga ka näiteks vangid.

Võrreldes tegevusalade detailsemat loetelu 1934. aastal (joonis 76) 1897. aasta omaga, ilmneb, et mõned üldised suundumused on üksikvaldkonniti ka säilinud – põllumajanduse domineerimise kõrval on võrdlemisi arvukalt esindatud igapäevaeluks vajalik rõiva- ja ehitustööstus, puu- ja metallitööstus. Endiselt on oluline tähtsus raudteel, suurenenud on hariduse ja vaimse kultuuri osa. Märkimisväärne hulk inimesi on riigi ja omavalitsuste ülalpidamisel – see näitab riigi arengut sotsiaalvaldkonna suunas.

Eesti elanike tegevusvaldkonnad 1941. aastal

Kuigi 1941. aasta rahvaloenduse küsimustik oli ülimalt napp, küsiti siiski ka tegevusvaldkondi (joonis 77).

Selgub, et kõige olulisem arengusuund seitsme aasta jooksul on olnud tööstuses ja ühiskondlikus tegevuses hõivatute osatähtsuse kasv põllumajanduses töötanute arvel. Nähtavas-

ti on nimelt põllumajandus kaotanud kõige rohkem (mees-) tööjõudu mobilisatsiooni tagajärjel. Kuigi tehaste töölisi ning haridus- ja kultuuritegelasi saadeti 1940. aastal Nõukogude Liidu tagalasse, on nendes valdkondades hõivatute suhtarv pigem kasvanud. Tõenäoliselt on siin põhjuseks nende valdkondade kiire kasv 1930. aastate teisel poolel.

Eesti elanike tegevusvaldkonnad nõukogudeaegade ja 2000. aasta loenduse andmetel

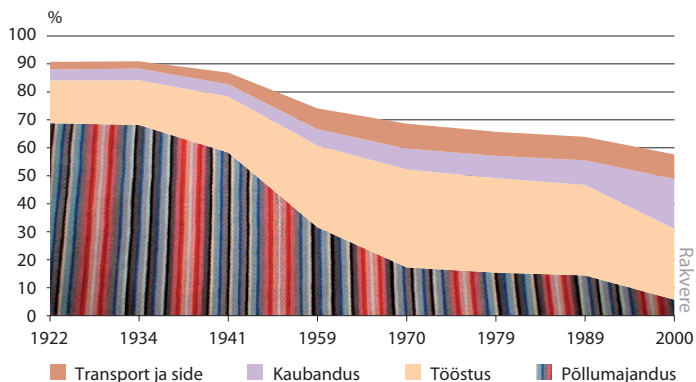
Lähtudes eesmärgist võrrelda ja kõrvutada andmeid niipalju kui võimalik, et illustreerida arenguid ja suundumusi, käsitletakse üheskoos viit viimast rahvaloendust – nelja nõukogudeaegset ja Eesti Vabariigis 2000. aastal korraldatud loendust – võimalikult ühtsena.

Joonise 78 puhul tuleb tähele panna, et esitatud skaala ei ole lineaarne – rahvaloenduste vaheajad ei ole võrdsed. Suurim on 1941. ja 1959. aasta loenduse vahe – peaaegu 17 aastat (arvestatud on ka loenduste kuupäevi), seevastu 1941. ja 1934. aasta loenduse vahe on alla 8 aasta. Joonisel ei ole näidatud neid tegevusalasid, mis ei ole võrreldavad või mida kõigil loendustel ei mõõdetud (nt isikuteenindus). Suure osa

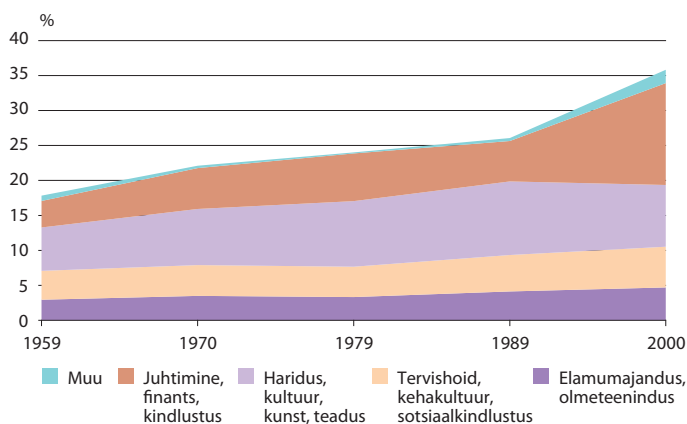
Töö telefonikeskjaamas. Kõnede ühendamine, 1960ndad

Joonis 78. Rahvastik tegevusvaldkonna järgi, 1922–2000

Joonis 79. Mittetootlikes tegevustes hõivatud, 1959–2000

katmata jäänud tegevusvaldkondadest hõlmavad mittetootlikud tegevused, mis kuni 1941. aastani olid kokku võetud nimetusega ühiskondlik tegevus. Neljakümne ühe aasta jooksul 1959. aastast 2000. aastani on sellise tegevuse maht kahekordistunud, kasvades 17%st 35%ni (joonis 79).

Joonisel 79 ilmneb, et nõukogude ajal toimus mittetootlike tegevusvaldkondade areng võrdlemisi ühtlaselt – kasv 30 aasta jooksul oli 27 protsendipunkti (tervishoid) kuni 70 protsendipunkti (haridus). Taasiseseisvumise järel on toimunud oluline struktuurimuutus – kiiresti on kasvanud tööhõive juhtimises, panganduses ja kindlustuses. Neil aladel toimus väga suur sisuline areng, mille tagajärjel valdkonna osatähtsus kasvas kümne aastaga 2,5-kordseks. Niihästi absoluutselt kui ka suhteliselt kahanes hariduses, kultuuris ja teaduses hõivatute arv (vähenemine 16 protsendipunkti). Selle põhjuseks on ilmselt ühelt poolt personalipoliitika (rakendatud vanusepiirangud), teiselt poolt teadusasutuste (eriti Teaduste Akadeemia) ümberstruktureerimine ning Nõukogude Liidu tellimustööde äralangemine. Ülejäänud valdkondades jätkusid varasemad suundumused.

Mees- ja naistöötajad

Mees- ja naistöötajate arv on peaaegu võrdne kõigi nõukogude ajal toimunud rahvaloenduste ajal. Suurim oli meeste osatähtsus 1959. aastal (50,9% kogu töötajaskonnast) ja väikseim 1979. aastal – 49,8%. Kuigi naistel oli õigus minna varem pensionile ja nooremates vanuserühmades ei olnud naiste

arvukus meeste omast suurem, põhjustas naiste suurt osa üldine töökohustus, kuid samuti madalad palgad, mis ei võimaldanud ühe inimese sissetulekust ära elada. Et sünnitus- ja lapsehoolduspuhkused olid lühikesed, mehed aga viibisid osa ajast sõjaväeteenistuses, saigi Eestis naiste osalus tööelus meestega võrdselt juba eelmise sajandi keskpaiku. Suures osas arenenud riikides naised alles alustasid sel ajal võitlust õiguse eest meestega võrdselt töötada. Sellel perioodil kujuneski Eestis tegevusalade jaotus meeste- ja naistetöödeks (joonis 80). Jooniselt on näha, et põllumajandus, kus veel 1959. aastal oli naistetöö ülekaalus, on järjest kaotanud osatähtsust, ühtlasi on see muutunud üha enam meeste alaks. Samuti on domineerivalt meeste tööks jäänud transport ja ehitus.

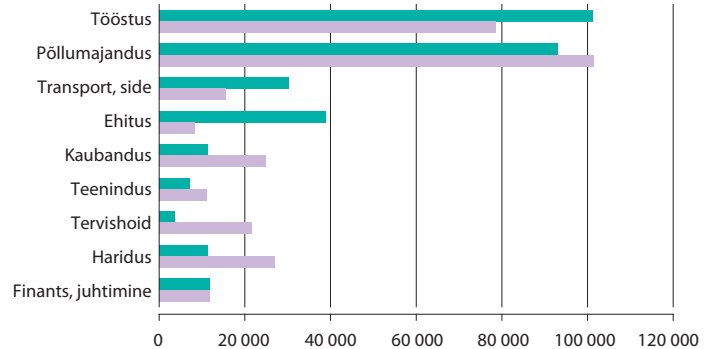
Naised on järjest kindlustanud oma ülekaalu kaubanduses, tervishoius ja hariduses. Peaaegu võrdne on meeste ja naiste osalus teeninduses ja juhtimises, kuid valdkonnasiseselt on erinevused siiski suured: meeste positsioonid on naiste omadest endiselt kõrgemad, kuigi see ei ole põhjendatud hariduse ega töökogemusega.

Tuuker, 1970ndad

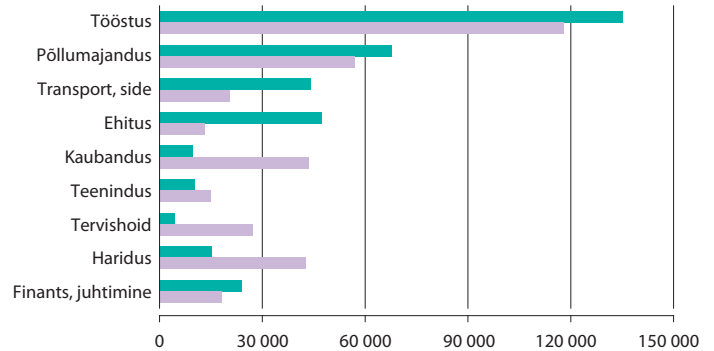

Joonis 80. Mees- ja naistöajad tegevusala järgi, 1959, 1970, 1979, 1989

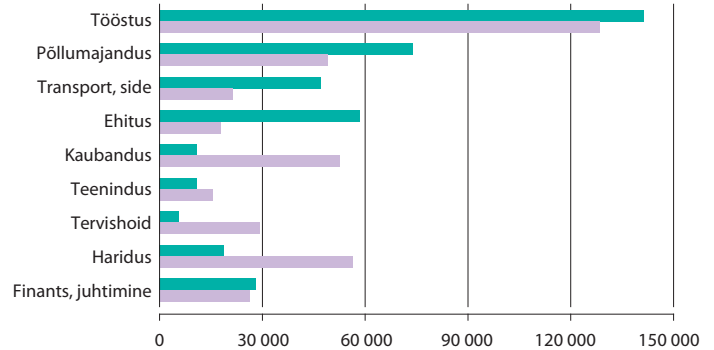
1959

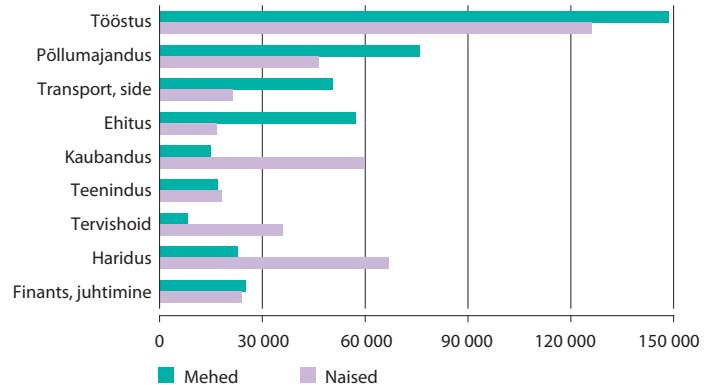
1970

1979

1989

Statistikatöödest kõige suurejoonelisemad on rahvaloendused. Juba iidsetel aegadel said riigivalitsejad aru, et nende võimu suurus sõltub peamiselt sellest, kui palju neil on alluvaid. Sellest oleneb, kui palju suudavad nad välja panna sõjaväge või teha suurehitisi, samuti see, kui palju on võimalik koguda makse ja andameid. Selle kõige teadasaamiseks ongi rahvaloendusi korraldatud alates ajast, kui inimkonna arengus tekkisid riigid. Nimelt sellepärast kuulubki statistika koos matemaatika ja astronoomiaga maailma iidseimate teaduste hulka.

III osa

*Statistika, rahvaloendused ja rahvastiku
uurimine*

Andmed ja nende kogumine

Statistika on ilmselt koos astronoomia ja mehhaanikaga inimkonna vanemaid teadusi. Statistika hakkas arenema siis, kui inimene õppis esemeid ja olevusi loendama ja võttis kasutusele mõisted „rohkem“ ning „vähem“. Paljutki ajaloo jooksul tehtud igapäevastatistikast me ei tea, sest kirjaoskus ja veelgi enam, andmete dokumenteerimise vajadus tekkis ajaloos märksa hiljem. Ometi on olemasolevadki statistilised andmed, mis on säilinud kroonikates või juhuslikult alles jäänud ajaloolistes dokumentides, väga suure väärtusega ajaloo mõistmisel. Arvandmed näivad küll esmapilgul kuivad, kroonikates esitatud kirjeldused ja pildid on märksa värvikamad ja paeluvamad, kuid objektiivsust ja ajaloolist tõe on võimalik otsida ikkagi peamiselt arvudest. Alati pole needki erapooletud. Ajapikku muutus statistika täpsemaks, täpsustusid ka statistikale esitatavad nõuded, mille hulgas tänapäeval olulisemaid on sõltumatus ja ausus.

Kroonikud ja ajalookirjutajad püüdsid oma kirjutistes sageli arvuliselt hinnata mitmesuguseid olulisi asju – maid, varandusi ja rahvahulki, eriti sõjavägesid. Sõjakäikude kirjeldustes on omal kohal alati arvud sõjaväe ja selle varustuse kohta, samuti ka enese ja vastase kaotuste hinnangud. Kõige tuntumad ajaloolise info allikad ongi kroonikad. Enamasti pole nendes esitatud arvud aga kuigi täpsed, vaid on kallutatud kroonikakirjutajale (või tema valitsejale) sobivas suunas.

Peale kroonikate on säilinud mitmesuguseid muidki andmekogusid, mis on sageli pigem majandusliku suunitlusega ja tõenäoliselt mõnevõrra usaldusväärsemad. Niipea kui tekkis kirjutamise ja arvutamise oskus, hakkasid jõukamad isikud – valitsejad, ülikud ja eriti kaupmehed – arvet pidama oma sissetulekute, väljaminekute ja võlgade üle. On säilinud dokumente, mis sisaldavad näiteks maavalduste suurusi, sissetulekuid ja väljaminekuid või kauplemise andmeid. Linnades on säilinud dokumente maksude laekumise ja linnavalitsuse kulutuste kohta. Kuigi katkendlikud ja süstematiseerimata, moodustavad sellised andmed väärtusliku ajaloomaterjali niihästi rahvastiku arengu kui ka inimeste käekäigu ja olmekorralduse kirjeldamiseks. Seda liiki andmeid – tänapäevase regulaarstatistika varaseid eelkäijaid – kasutab ajalooline demograafia, et hinnata rahva arvukust kaugetel ajalooperioodidel, samuti ka etnoloogia, saamaks teavet rahvuste ja rahvusrühmade mineviku olmekultuuri kohta. Oma eeljalugu avastavad nende andmete põhjal mitmedki tänapäevased teadusharud. Praktiliselt

kasutamiseks, eriti aga usaldusväärsete järelduste tegemiseks, tuleb andmeid koguda süsteemipäraselt. See teadmine juurdus eri valdkondades aegapidi.

Tänapäevased andmekogud

Regulaarstatistika

Olulise tähtsusega on sellised andmekogud, mida peetakse pikema aja jooksul ja kuhu kogutakse andmeid pidevalt. Algselt oli niisuguste andmekogude eesmärk saada teavet maksumatavate üksuste (nt majapidamiste) ja laekunud maksude kohta. Tänapäeva arenenud ühiskonnas kogutakse rohkesti teavet keskkonna, majanduse ja paljude ühiskonnaelu nähtuste kohta. Suur osa sellest on standarditud – mõõdetavad näitajad on riigiti ühesugused ja ajaski võrreldavad. Nii kogutakse igal aastal andmeid sise- ja väliskaubanduse, ehituse, energia tootmise ja kasutamise, samuti toidukaupade hindade ja paljude muude valdkondade kohta.

Kõigis riikides luuakse mitmesuguseid andmekogusid, mis hõlbustavad riigi toimimist ja valitsemist. Viimasel ajal kasutatakse kogutud teavet ka reklaami eesmärgil. Kogutud andmete põhjal tehakse statistikameetodite toel (pahatihti kahjuks neid põhjalikult tundmata) mitmesuguseid järeldusi ja ennustusi. Hästi tuntud näide selles valdkonnas on ilmastik, mille andmeid on Eestis enam kui saja viiekümne aasta jooksul järjepidevalt kogutud. Iga päeva kohta avaldatakse meedias selle päeva maksimum- ja miinimumtemperatuur kogu vaatlusperioodi ulatuses.

Sündmusstatistika

Üks oluline andmekogu tüüp on selline, kuhu andmed kogutakse sündmuspõhiselt – andmed lisatakse andmekogusse siis, kui toimub mingi sündmus. Ajaloolise rahvastikutabe seisukohast on sündmuspõhise andmekogu hea näide kirikuraamatud (ka meetrikuraamatud), kuhu kanti sünnid, surmad, leeriskäimised ja abiellumised, harvem kiriku piirkonda saabumised ja lahkumised – kõik need on **rahvastikusündmused**.

Sündmusstatistikal on ka praegu väga oluline roll – tänapäevased sünni- ja surmaregistrid on kõik need, st kajastavad kõiki riigis toimunud vastavaid sündmusi. Eestis on rahvastiku sündmusi korrektselt registreeritud alates Eesti statistikabüroo loomisest 1921. aastal, kuid kahjuks on Teise maailmasõja lõpuaastail andmetes lünk.

Sündmuspõhisest andmekogust saab küll teha järeltõlki uuri-
tavate sündmuste voo ja selle dünaamika kohta, kuid isegi siis,
kui see on kõikne, pole selle põhjal kuigi lihtne hinnata näiteks
rahva arvukust ja vanusjaotust. Hinnanguid on siiski võimalik
anda juhul, kui registreid on peetud küllalt pikka aega ja rah-
vastiku areng on stabiilne. Ajalooliste registrite puhul on proble-
miks ka see, et need ei tarvitse olla kõiksed – näiteks kiriku-
raamatus registreeriti ainult sinna kirikusse kuulujad, mitte
aga mõne teise usu esindajad, kes võisid küll samas piirkonnas
elada.

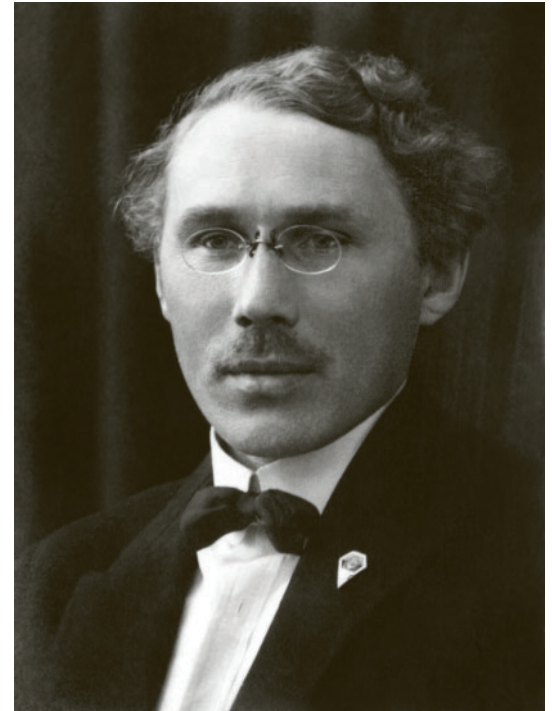
Register

Tänapäevases mõistes on register kõikne tuvastatav (identifit-
seeritav) andmekogu, mida regulaarselt uuendatakse. Loomu-
likult on iga registri puhul oluline, et sellesse kogutavate and-
mete koosseis ja esitus on selgelt kokku lepitud ja ühtne kogu
registri ulatuses.

Mitmesuguseid andmekogusid, sh registreid, on riigid
ja omavalitsused pidanud aastasadu. Ajaloos tuntud eriti
vanade registrite näide on aadliregistrid, kuhu märgiti üles
aadliperekondade ja nende liikmete andmed (sageli sajan-
dite vältel kronoloogilises järjestuses). Eriti kurikuulsad on aga
totalitaarsete riikide registrid (sh näiteks KGB registrid), mille
infot kasutati kodanike represseerimiseks.

Tuntuimad üldkasutatavad registrid on enamikus riikides
juba ajalooliselt sidunud isikuid ja eluruume. Need on olnud
näiteks aadressbürood või aadresslaudad, mis võimaldavad
otsida isiku nime järgi tema aadressi. Samasugused registrid on
ka telefoniraamatud. Haiglatel on olnud tavaks (sageli ka ko-
hustuseks) pidada patsientide kohta arvet registri kujul. Need
registrid koosnevad iga isiku kohta koostatud haiguslugudest,
mis paiknesid süstematiseerituna haigla registratuuri kap-
pides või riulitel ja mida patsiendi igal külastusel täiendati.
Moodsas haiglas liiguvad patsientide andmed tohtrite vahel
virtuaalkujul ja paberil registrid vajuvad ajalukku. Ometi on
kõik sellised andmekogud tänapäevaste registrite eelkäijad.

Tänapäeva registritel on riigi infosüsteemis oluline koht.
Eestis on olemas kümneid toimivaid registreid. Keskkel kohal
on rahvastikuregister, mis seob inimesega isikukoodi alusel
tema registreeritud elukoha, kodakondsuse, seadusliku pere-
konnaseisu ja mitu teist tunnust. Registreid hõlbustavad mit-
mesugust asjaajamist. Näiteks on isikukoodi järgi võimalik
tuvastada, kas isikul on olemas kehtiv juhiluba või mitte (sel-
leks kasutatakse juhilubade registrit), kes on tema perearst ja
kas tal on tasuta sõidu õigus linnatranspordis. Koolidiplomit
asendab kirje Eesti Hariduse Infosüsteemis (EHIS), abielu re-
gistreerimine tähendab seadusliku perekonnaseisu muutmist
rahvastikuregistris. Kuigi registritesse on koondunud suur hulk
infot kõigi inimeste kohta, ei ole seda ometi piisavalt ühis-
konnaelu korraldamiseks tänapäeva nõuetele vastavalt.

↑ Albert Pullerits (1892–1967)
Riigi Statistika Keskbüroo direktor, Eesti riikliku statistika rajaja

Valikuuringud

Üsna uus andmete kogumise viis on valikuuring, mida üksik-
juhtudel kasutati küll ka sajandite eest, kuid mis laiemalt
hakkas levima alles 20. sajandi keskpaigast. Valikuuringut
iseloomustab see, et kuigi järeltõlki tehakse suure isikute (või
objektide) kogumi ehk populatsiooni kohta, ei uurita neid kõi-
ki, vaid ainult osa neist, nn valimit. Näiteks terve linna elanike
uurimise asemel uuritakse neist ainult üht sajandikku. Valik-
uuring ei ole niisiis kõikne. Arusaadavalt on valikuuring märksa
odavam ja kiirem kui kõikne uuring, eriti juhul, kui tegemist
on väga arvuka populatsiooniga ja mõõta soovitakse põhja-
likult, st paljusid tunnuseid. Ometi läks üsna kaua aega, enne
kui teadlased – niihästi statistikud kui ka ühiskonnateadlased –
jõudsid arusaamisele, et niisugune uurimismetoodika on
korrekne ja annab usaldusväärseid tulemusi. Et valikuuringu
põhjal tehtavad järeltõlki oleksid paikapidavad, on tarvis
rakendada matemaatilisele statistikale omast mõtlemisviisi ja
loogikat. Vajalik metoodiline baas tõenäosusteooria, statisti-
liste otsustuste teooria ja valikuteooria näol kujunes välja alles
eelmise sajandi esimesel kolmandikul. Kuigi valikuuringuid oli
ajaloos aeg-ajalt varemgi kasutatud (nt tuntud matemaatik
Pierre Simon Laplace hindas Prantsusmaa elanikkonna arvu-
kust valimi põhjal juba 18. sajandi lõpul, kasutades suhtehin-
nangut), ei peetud nende tulemusi üldiselt usaldusväärseks
ja selle metoodika ümber peeti 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi

alguses tuliseid diskussioone. Valikuuringute meetodika leidis oma koha statistikas alles möödunud sajandi keskel ja on praeguseks levinud kogu maailmas. Põhiline osa kõikvõimalikest teadusuuringutest, eriti sotsiaalteadustes, tehakse tänapäeval valikuuringutena, kusjuures kasutatakse üsna keerukaid valikplaane (-disaine), mis võimaldavad teha võimalikult väheste kulutustega soovitava täpsusega (piisavalt väikese juhusliku veaga) uuringuid.

Andmete kogumise viisid

Sõltumata sellest, kas andmeid kogutakse kõikselt või valikuliselt, tähendab andmete kogumise süstemaatilisus seda, et kogumisel rakendatakse ühtseid põhimõtteid, määratlusi ja eeskirju ning et kõiki uuritavaid objekte mõõdetakse ühtviisi ehk kõigilt uuritavatelt isikutelt küsitakse samu küsimusi (nii suures ulatuses, kui see on otstarbekas). Levinumaid viise küsitluste formaliseerimiseks on ankeetide kasutamine, selleni jõuti juba 19. sajandi teisel poolel.

Klassikaline ankeet ehk küsitlusleht sisaldab uuritavale isikule (uurimisobjektile) esitatavaid küsimusi enamasti koos vastusevariantide loeteluga. Need võivad olla kas lihtsalt „ei“ ja „jah“, mingite seisundite või olukordade loetelu (nt alg-, põhi-, kesk- ja kõrgharidus), hinnangute astmestik (väga hea, hea, rahuldav, mitterahuldav) või ka arvuline vastus (nt vastaja vanus). Vastuseks võib olla ka täiesti vaba tekst. Valikuuringute abil on võimalik saada uuritavate objektide kohta väga põhjalikku teavet, selle kogumiseks vajalikud paberankeetid on paraja brošüüri mõõtu. Tänapäeval koostatakse ankeetid tavaliselt arvutiga – küsimused ja vastusevariandid on loetavad arvuti ekraanil (vastusevariantide loetelu, kui see on pikk, võib olla esitatud ka lahtirullitava menüüna) ja vastamiseks tuleb märgistada vajalik lahter või kirjutada sinna vabatekstiline vastus.

Ankeetide täitmiseks on kaks võimalust: seda teeb kas küsitaja, sel juhul on tegemist küsitluse ehk intervjuuga, või uuritav isik ise kas paberankeeti, -päevikusse või dokumenti internetis, sel juhul on tegemist isevastamisega. Mõlemal juhul on uurijal andmete kättesaamiseks mitmeid võimalusi.

Kui tegemist on paberankeediga (sellise andmete kogumise viisi rahvusvaheline nimetus on PAPI – *Paper-aided-Personal Interview*), on võimalused järgmised:

- küsitaja teeb küsitluse nn silmast silma intervjuuna ja täidab ankeedi ise
- küsitaja viib ankeedi küsitletavale, selgitab selle täitmist ja palub ankeedi saata postiga tagasi (tavaliselt on selleks valmis aadressi ja margiga ümbrikud) või korjab need ise hiljem kokku
- ankeet saadetakse küsitletavale postiga ja palutakse lisatud ümbrikku kasutades tagasi saata; see meetod on küll suhteliselt mugav ja odav, kuid vastamisprotsent kipub olema madal – viimasel ajal enamasti märgatavalt alla 50%.

Elektrooniliselt (arvutis/veebis) vormistatud ankeedi puhul on järgmised võimalused:

- küsitaja teeb küsitluse silmast silma intervjuuna ja täidab ankeedi arvutis (CAPI – *Computer-aided Personal Interview*)
- ankeet on internetis ja vastaja täidab selle ise (CAWI – *Web-aided-Personal Interview*); ka selle meetodi puudus on sageli madal vastamismäär.

Peale selle on üsna levinud telefoniküsitlused (CATI – *Telephone-aided Personal Interview*), mille korral toimub intervjuu telefoni teel ja küsitaja täidab ankeedi kas paberil või arvutis. Üldiselt sobib telefoniküsitlus lühemate ja väga operatiivsete uuringute korral, mille tulemused avaldatakse vahetult pärast uuringu lõppu – niisugused on näiteks avaliku arvamuse küsitlused. Üsna sageli kogutakse andmeid kombineeritud meetodil, nt isetäitmise veebis ja lisaküsitlus telefoni teel.

Viimasel ajal on hakatud uuringutes üha rohkem kasutama varem kogutud infot. On küsitlusi, mille korral uuritavaid isikuid (objekte) jälgitakse pikemat aega ja küsitletakse regulaarselt (nn paneelküsitlused). Eriti oluline on aga võimalus lisada küsitlusinfole teatav taustinfo, mis on talletatud kõiksetes andmekogudes (registrites). Niisugust taustinfot saavad statistikategijad või uurijad rangelt andmekaitse reegleid järgides.

Arvutites säilitatud või sinna sisestatud ajalooliste andmete süstematiseerimiseks ja uuringutes kasutamiseks on välja töötatud mitmesuguseid statistikameetodeid, sh andmete kaevandamise meetod.

Mis saab andmetest edasi?

Enamasti analüüsitakse andmed (rohkem või vähem põhjalikult) läbi, tehakse neist kokkuvõtted ja seejärel hävitatakse või kustutatakse. Sageli on vanad andmed hävinud lihtsalt seepärast, et neid ei peetud väärtuslikuks ja jäeti hooldamata. Tänapäeval nõuab kasutatud isikuandmete kustutamist seadus, et vältida nende sattumist võõrastesse kättesse või kurtarvitamist. Siiski on osa ajaloolistest andmetest alles ja neid säilitatakse mitmesugustes riiklikes, akadeemilistes või eraarhiivides (nt perekonna või suguvõsa kohta kogutud materjalid). Miks on tarvis vanu andmeid säilitada? Andmete kohta on öeldud, et need on nagu hea vein, mis aastatega muutub aina väärtuslikumaks. Vanad uuringuandmed on allikmaterjaliks ajaloouringutele, nagu viidatud eespoolgi. Miks aga siiski osa andmetest kustutatakse ja hävitatakse, kas neid ei peaks kõiki säilitama? Hävitamise mõtegi tundub barbaarne neile, kes on näinud vaeva andmete kogumisega, kes teavad, et just andmete kogumine moodustab sageli kõige kallima osa uurimistööst, ja kujutavad ette kogutud andmete väärtust tuleviku uurijatele.

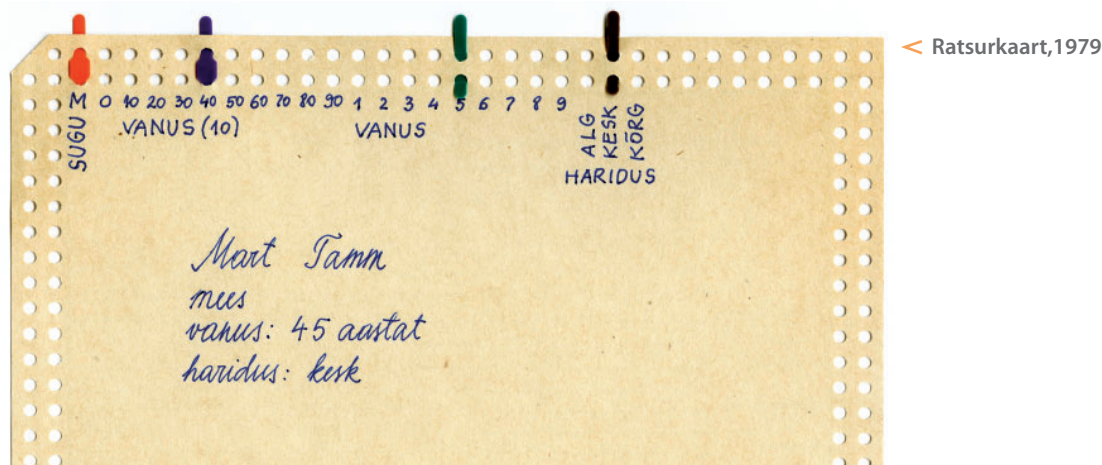
Kuid igal medalil on kaks poolt. Mida enam areneb ühiskond, seda rohkem on selle mõistmiseks ja arukate otsuste tegemiseks tarvis teavet. Seda on tõdenud statistikud juba põlvkondi tagasi. Tehtava statistika maht kasvab järjest – mitte aritmeetilises progressioonis, vaid märksa kiiremini, sest ühiskonnaelu muutub aina paljutahulisemaks. Lihtne näide võiks olla teave tehnika kasutamise kohta leibkonna igapäevaelus. Kui 1930. aastatel hakati koguma andmeid selle kohta, kui palju on riigis registreeritud telefone ja raadioid, siis tänapäeval küsitakse leibkondadelt nende elujärje hindamisel mitte üksnes laua- ja mobiiltelefonide arvu, televiisori, arvuti ja internetiühenduse olemasolu, vaid lisaks ka mitmesugust olmetehnikat (külmkapp, pesu- ja nõudepesumasin, muusikakeskus jm). Tõsi, näiteks raadio olemasolu enamasti ei küsita – see on peaaegu kõigis majapidamistes olemas. Samal viisil on komplitseerunud teisedki eluvaldkonnad.

Igasuguse teabega on niisugune lugu, et selle puhul ei kehti täiel määral seisukoht „mida rohkem, seda uhkem“. Info üleküllus on üks tänapäeva uurijaid tihti kollitav mure. Andmed on kasutatavad vaid siis, kui nad on hästi süstematiseeritud ja kirjeldatud, lisaks ka tehniliselt sobival kujul. Eri allikatest eri aegadel kogutud teabe mõistlik süstematiseerimine nõuab üsna palju inimressurssi ja on kallis. Lisaprobleem võib tekkida dubleerivate andmete kasutamisega – kui mingi näitaja väärtuseks on ühes andmestikus üks ja teises teine arv, siis on kasutajal keerukas otsustada, kumb on õige ja miks nad üldse erinevad. Niisiis peaks kogutud andmetest säilitama vaid parima, kõige kvaliteetsemalt kogutud ja põhjalikult läbi kontrollitud osa, muu aga kustutama, vältimaks selle sihipärast või juhuslikku väärkasutust – kuigi andmete väärkasutuse tõenäosus on üliväike, on see siiski ligilähedaselt võrdeline hoitavate andmete hulgaga. Kindlasti on säilitatavate andmete hulgas vaieldamatult aukohal rahvaloenduste andmestikud – nii palju, kui neid olemas on.

Andmete säilitamine ja arhiveerimine

Levinumaid eksiarvamusi on, et andmekogud, eriti registrid, on sündinud tänu arvutitele ja on nendega vahetult seotud. Tegelikult on andmete registreerimiseks kasutatud väga erinevaid võimalusi – alates savitahvlitest, sälkudest pügalapulgal ning sõlmedest ja lõpetades sälkkaartidega.

Põhimõtteliselt saab andmeid säilitada mitmel kujul – sel kujul, nagu infot koguti, sellisel kujul, nagu see korrastati töötlemiseks ja lõpuks ka töötlustulemustena. Kui andmeid koguti paberkaardil – need võisid olla ankeedid, katseprotokollid või lihtsalt andmeid sisaldavad tabelid ja kaustikud, oli tavaliselt tarvis need ümber kirjutada töötlemiseks ja analüüsimiseks sobivamale kujule. Et andmete töötlemisel oli suhteliselt sageli kasutatav protseduur nende sorteerimine, osutus sobivaks kanda andmed ühesuguse formaadiga kaartidele ja hoida formaadile sobivates kastides. Niisuguseid kartoteegikaste võib tänapäevalgi näha raamatukogudes moodsate elektroonsete kataloogide kõrval. Käsitsi töötlemiseks kasutati sälkkaarte, millele info oli (otsingute hõlbustamiseks) salvestatud aukude või servades paiknevate sälkude kujul. Info otsimiseks oli mitu võimalust. Üks neist tugines sellele, et info kandmisel kaardile lõigati kaardil teatud kindlatesse kohtadesse tehtud augud servani läbi. Niisugusest kaardipakist sai infot otsida vastavate varraste abil. Teine, moodsam võimalus oli kaartide servades värviliste plastmarkerite (nn ratsurite) kasutamine. Sellist perfokaarti nimetati ratsurkaardiks. Kui kasutada kümme värvi, on nii võimalik igas positsioonis märkida ja visualiseerida koguni kümne väärtusega tunnus või ühekohaline kümnendarv (esitatud pildil ei ole seda võimalust kasutatud). Mahukama, pikema aja jooksul kogutava info kandmiseks siiski kaardist ei jätkunud, vaid tuli kasutada suuremat dokumentide hulka.

Identifitseerimine (tuvastamine)

Tänapäevased andmestikud, sh registrid, on üldjuhul realiseeritud arvutisüsteemidena. Registri kirje peab olema identifitseeritav, ilma selleta ei ole andmekogu register. Varasemal ajal oli isikuandmeid sisaldava registri identifikaatoriks isiku nimi (mida võis täiendada isanimi) ja lisainfoks sünniaeg, mõnikord ka sünni- ja elukoht. Mida suuremad on populatsioonid, seda keerukam on üksikkirjeid identifitseerida – enamasti pole isiku nimi selleks piisav, samanimelisi võib leiduda isegi ühes perekonnas, liiatigi siis linna või riigi elanikkonnas. Lisaks kasutatakse mõningaid täiendavaid (dubleerivaid) tunnuseid, nt passi või isikutunnistuse numbrit. Nüüdisajal on isikud enamikus arenenud maadest identifitseeritud isikukoodiga, kuid see süsteem pole siiski igal pool levinud. Põhimõtteliselt saab isikuid edukalt identifitseerida ka biomeetriliste tunnuste abil (tuntuim neist on näpujalg), kuid nende puhul on probleemiks süsteemse koodi loomine – niisugune tunnus ei ole loomulikult viisil kümnendsüsteemi arvuna kirjapandav.

Üks registrite kasutamise valdkond on valimisnimekirjade koostamine, mille puhul tuleb vältida isiku korduvat osalemist valimistel. Kui niisuguseid registreid ei ole, tuleb kasutada muid vahendeid – mõnes Aafrika riigis lüüakse valija käele mittepestava värviga tempel või tehakse sõrm värviseks, et ta ei saaks teist korda valima tulla.

Andmete turvamine ja andmekaitse

Tänapäeval omandab igasugune teave järjest suuremat väärtust. Kui mingi asi on väärtuslik, on seda tarvis kaitsta, turvata. Mõnekümne aasta eest ei tekkinud probleemi sellest, et haigla registratuurist võiks keegi varastada patsientide haiguslugusid. Ja ega neid vist varastatudki. See teave ei olnud väärtuslik kellelegi muule peale patsiendi ja tema raviarsti. Tööandja võis vajaduse korral nõuda tõendit isiku tervisliku seisundi kohta ja see tõsiasi oli üldteada. Tervisetõendit nõuti näiteks ka välismaale turismi- või ametireisile siirdujatelt. Seega ei olnud terviseandmed siis seadusega diskreetseks tunnistatud ja kõrvaliste pilkude eest kaitstud.

Tänapäevased isikuandmeid sisaldavad registrid tekkisid kõigepealt Põhjamaades – eeskätt Rootsis ja Soomes – möödunud sajandi viimasel veerandil. Registrite loomisel kasutati ka rahvaloenduste andmeid. Teadlased nautisid võimalust seostada eri registreid ning teha olulisi teaduslikke järeldusi sotsiaal- ja arstiteadustes. Siis aga selgus, et andmete niisugune kogumine ja omavaheline seostamine võib kätkeada ohte. Lihtsamad neist on mõningate andmete kasutamine isikute vastu (sh näiteks diskrimineerimiseks või väljapressimiseks). Unustatud ei olnud ka eelmise sajandi hirmud, mis seotud „alaväärtuslike“ isikute ja rassidega. Samal ajal hakkasid inimesed järjest enam väärtustama privaatsust, mis tähendas isikuandmete kiivast varjamist võoraste pilkude eest.

Selliselt pinnaselt võrsuski teadmine, et andmeid tuleb kaitsta niihästi varguse, füüsilise hävingu kui ka võoraste pilkude eest. Arenenud riikides töötati üksteise järel välja isikuandmete kaitset sätestavad seadused, mis pidid välistama andmete sattumise võorastesse kätte ja kaitsma isikute privaatsust. Igasugusesse andmete lekkimisse suhtuti seaduse täie rangusega, kuigi kriminaalseid isikuandmete kasutamise juhuseid on siiani tegelikult üpris vähe esinenud. Erandiks on muidugi pangaandmed, mis meelitavad häkkereid andmete lahtimuukimisest suurt tulu saama, samuti mõningad poliitiliselt tundlikud tekstid (Wikileaks).

Mingil hetkel siiski taibati suures osas riikides, et koos vanniveega ei või last välja visata ja et suur osa andmete kasutamisest, sh registrite riskikasutamine (linkimine), ei ole kuri-tegelik ega kahjusta isikute huve, vaid aitab edendada teadusi ja on seega üldsuse seisukohast vajalik. Nii lisati rangetele andmekaitseseadustele erandeid sisaldavaid klausleid, mis lubavad teadlastel ja statistikutel teatud tingimustel isikuandmeid teaduslikel ja statistilistel eesmärkidel kasutada, loomulikult tingimusel, et need isiku huve mingil määral ei kahjusta. Niisugune on ka Eesti viimane isikuandmete kaitse seadus – ühelt poolt sätestab see isikuandmete absoluutse kaitse, teiselt poolt lubab teatavaid erandeid teadlastele ja statistikutele, rangelt jälgides, et sellega ei kahjustataks isiku huve.

Rahvaloendus – vanim statistikatöö

Statistikatöödest kõige suurejoonelisemad on rahvaloendused. Juba iidsetel aegadel said riigivalitsejad aru, et nende võimu suurus sõltub peamiselt sellest, kui palju neil on alluvaid. Sellest oleneb, kui palju suudavad nad välja panna sõjaväge või teha suurehitisi, samuti see, kui palju on võimalik koguda makse ja andameid. Selle kõige teadasaamiseks ongi rahvaloendusi korraldatud alates ajast, kui inimkonna arengus tekkisid riigid. Nimelt sellepärast kuulubki statistika koos matemaatika ja astronoomiaga maailma iidseimate teaduste hulka.

Rahvaloendusi saab korraldada siis, kui on olemas piisava tasemeni välja arendatud arvusüsteem, mis lubab loendada küllalt suuri arve. Siinjuures pole põhimõtteliselt tähtis, et kasutatavaks arvusüsteemiks oleks tänapäevaseks tuttav kümnendsüsteem: loendada on võimalik ka näiteks kaheteistkümnendsüsteemi alusel, mida ajaloos on edukalt kasutatud ja mille jäanukiks on meie ajaarvamise ja nurgamõõdu süsteem. Peale selle on tarvis osata loendamise ja arvutamise tulemusi jäädvustada. Põhimõtteliselt pole rahvaloenduseks vaja kirjaoskust, kuid üldjuhul teave säilib ja on kasutatav üksnes siis, kui see on mingilgi viisil dokumenteeritud ja jäädvustatud.

Egiptuse vanimate rahvaloenduste toimumise ajana on hinnatud aastaid 3340–3050 eKr. Rahvaloendustest enne Kristuse sündi on teateid ka Hiinast, kus on dokumenteeritud ca 4000 aastat tagasi toimunud loendus. Oletatakse, et muistsest Babülonist säilinud savitahvlitel on rahvaloenduse andmed. Hiljuti tehti kindlaks, et 16. sajandil eKr korraldas Ateena kuningas Cecrops oma linnas rahvaloenduse. Igal kodanikul oli käsk tuua kivi linnaväljakule, kus need siis üle loeti ja selgus, et linnaelanikke oli 20 000. Rahvaloenduse rahvusvaheline nimetus (tsensus) pärineb antiiksest Roomast, kus 6. sajandil eKr hakati keiser Servius Tulliusse initsiatiivil regulaarselt korraldama ko-

hustuslikke rahvaloendusi, mille käigus iga kodanik ütles tsenzorile oma nime ja mitmesugused muud andmed enese ja oma pere kohta. Läänemaailma tuntuim ajalooline rahvaloendus toimus Kristuse sünniaastal, seda on ka piiblis kirjeldatud. Tartus 1878. aastal (enne esimest Eesti rahvaloendust) ilmunud piiblist võib lugeda: „Agga se sündis neil päivil, et sanna keisrist Augustusest väljaläks, et keik mailm piddi ülleskirjutud sama. Ja keik läksid endid laskma ülleskirjutada, iggaüks omma linna. Siis läks ka Josep Kalilea maalt Naatsaretti linnast ülles Juda male Taweti linna, mis hütakse Petlemmaks, sepärrast et ta olli Taweti soust ja pärrismaalt. Et ta ennast piddi laskma ülleskirjutada Maria omma kihlatud naesega, kes olli käima peäl.“

Andmeid rahvaloenduste toimumise kohta 15. sajandil on ka Ameerika põlisasukate inkade juurest, kus arvude märkimiseks kasutati erineva kuju ja värviga sõlmi, sest puudus kirjaoskus, küll aga oli piisava tasemeni arenenud arvusüsteem.

Lääne-Euroopa vanimad rahvaloendused toimusid ligi tuhat aastat tagasi 11. sajandi Inglismaal, kus aga loendati vaid mehi. Tänapäevaste rahvaloenduste eluiga ulatub mõnesaja aastani. Nimelt siis muutus rahvastikuarvestus aktuaalseks väljarändajatega asustatud Ameerika mandril.

Uurijad ei ole üksmeelel, kas esimene nüüdisaegne rahvaloendus toimus 1665. aastal Kanadas, 1790. aastal Ameerika Ühendriikides või 1800. aastal Rootsis ja Soomes. Igatahes kuuluvad Põhjamaad rahvastikuarvestuse pioneeride hulka kogu maailmas. On huvitav märkida, et Norras korraldati loendus juba 1660. aastal, s.o viis aastat varem kui Kanadas, kuid loendati ainult mehi. Eesti statistikasüsteemi juured ulatuvad Rootsi aega, kuid kahjuks on vahepealne ajalugu väga olulise osa neist, veel enam aga registrikultuurist ja registreerimise lojaalsusest hävitanud.

Rooma keiser
Servius Tullius

Kuidas on rahvaloendusi korraldatud?

Rahvaloendus on alati tähendanud suurt korraldamis- ja logistikatööd, aga samuti mahukaid arvutusi. On huvitav jälgida, kuidas saadi sellega hakkama sajandeid ja aastatuhandeid tagasi ilma tänapäevase side- ja arvutustehnika abita. Nähtavasti toimusid varased rahvaloendused tänapäeva mõistes võrdlemisi pika aja jooksul. Loendamiseks võidi inimesed (perekonnapead) kutsuda loendamiskohtadesse (nagu piiblis kirjeldatud). Üldiselt piirduiti loendamisel inimeste (meeste, naiste ja laste) arvu kindlaksmääramisega, kuid mõnikord sooviti teada ka nende varandust – nt kariloomade arvu või isegi toiduvarusid.

Tänapäevaste rahvaloenduste korraldamisel (alates 17. sajandist) hakati kasutama loendajaid, kelle ülesanne oli loenduse käigus külastada kõiki maju ja peresid. Loendustel hakati täitma loendusdokumente iga loendatava isiku ja leibkonna kohta. Nendest dokumentidest kujunes 19. sajandil välja tänapäeval tuntud kindla vormiga ankeet (küsitlusleht), mida täidavad kas loendatavad ise või loendajad. Et esialgu tähendas andmete töötlemine suuresti ankeetide sorteerimist (nt ühte hunnikusse mehed, teise naised), siis leiti peatselt, et ankeete on mõistlik trükkida sobiva kujuga kaartidele (loenduskaardid). Küsimustikud muutusid aja jooksul aina põhjalikumaks. Peale kõigi inimeste ülelugemise ja nende soo ning vanuse kindlakstegemise märgiti loendusdokumentidesse leibkonna koosseis ja struktuur, samuti sotsiaalne kuuluvus, tegevusala, usk ja mõnikord küsiti andmeid ka varanduse kohta.

Missugune on tänapäevane rahvaloendus?

Tänapäeva mõistes on rahvaloendus rahvastiku kõikne statistiline uuring, mille oluline tunnus on fikseeritud loendusmoment (kriitiline moment/hetk). Kõik rahvaloendusel mõõdetavad näitajad tehakse kindlaks loendushetke seisuga. Tavapäraselt on loendushetk loenduse alguspäeva varahommikul kell 00.00. Muudest uuringutest ja küsitlustest eristabki rahvaloendust eelkõige see, et loendus on kõikne ja elanikele kohustuslik. Loenduse eesmärk on uurida kõiki vaadeldavas riigis (piirkonnas) tegelikult elavaid inimesi, sõltumata sellest, kas neil on seaduslik õigus selles kohas elada või mitte. Mõnes riigis on tavaks rahvaloendusest keeldunuid karistada. Rahvaloenduse põhiprintsiip on ka see, et loendustulemusi kasutatakse üksnes statistilistel eesmärkidel. See tähendab ka seda, et näiteks rahvaloenduse käigus selgunud võimalike tagaotsitavate elukohti ei teatata õiguskaitseseorganitele.

Üldiselt on rahvaloenduse põhimõtteks meetoodika ja küsitluse vormi ühtsus – kõigile loendatavatele esitatakse ühesugused ja ühtviisi sõnastatud küsimused (v.a need, mis on suunatud ainult ühele osale küsitletavatest, nt laste sünna-

misega seotud küsimusi esitatakse ainult täisealistele naistele). Tänapäevase rahvaloenduse aluseks on loendusanket ehk küsitlusleht, kus on täpselt fikseeritud loendatavatele esitatavad küsimused ja nende vastusevariandid, mille hulgast loendatav peab valima sobiva (mõne küsimuse korral on võimalik vastus vaba tekstina öelda/kirjutada). Ankeet võib olla paberil või elektrooniline.

Loendatavate külastamine (ukselt uksele) ja küsitlemine (silmast silma) on ajalooliselt olnud põhiline rahvaloenduse vorm. See oli eelistatuim kõigepealt ajal (nendes riikides), mil elanikkonna kirjaoskuse tase oli madal või ebaühtlane. Küsitlajate abil tehti rahvaloendusi niihästi Nõukogude Liidus kui ka Ida-Euroopa maades kogu möödunud sajandi vältel, kuigi kirjaoskuse tase neis võimaldanuks ammu korraldada iseloendamist. Võib oletada, et põhjuseks oli riigivõimu teatav usaldamatus elanikkonna suhtes – rahvaloendused on ju alati olnud suure poliitilise tähtsusega ettevõtmised.

Küsitluse korral külastab loendaja kõiki leibkondi, loeb ette ankeedi küsimused ja palub leibkonda esindaval liikmel neile vastata. Rahvaloenduse puhul võib isiku enese asemel tema kohta esitatud küsimustele vastata leibkonnaliige, enamiku uuringute puhul ei ole see lubatud. Kui vastusevariandid on fikseeritud, loeb loendaja need ette (või näitab tekste vastaval kaardil) ja palub loendataval teha nende hulgast enese jaoks sobiv valik. Ajalooliselt märgiti küsitlustulemused paberankeedile, tänapäeval tehakse seda enamasti sülearvuti või selle lihtsustatud, üksnes loenduseks kohandatud variandi abil.

Sellest ajast peale, kui loendusandmete töötlemiseks kasutatakse arvutustehnikat, on oluline küsimus, kuidas kanda info loendusankeedilt arvutisse (loenduse esmasesse andmebaasi). See töötamise etapp on võrdlemisi aja- ja ressursimahukas, samuti on siin väga suur vigade oht. Vigade vältimiseks on mõnikord andmesisestust isegi dubleeritud. Andmete arvutisse sisestamise lihtsustamiseks on kasutatud mitmesuguseid tehnilisi vahendeid. Üks ajalooliselt kasutatud variante oli arvutitundlik pliats, millega tehtud teksti (peamiselt kriipse) suutsid arvutid lugeda. Hilisem meetoodika tugineb loenduslehtede skaneerimisele (seda kasutati Eestis 2000. aasta rahva ja eluruumide loendusel), mis aga taas nõuab lisakontrolli.

Ühtegi neist probleemidest ei teki, kui loendaja loendus- tulemused juba küsitluse ajal arvutisse sisestab. Sel juhul on küsitluse aluseks olev ankeet loendaja arvutis ja loendajal tuleb vastavalt loendatava ütlustele valida vastusevariandid või sisestada vabatekstilised vastused. Sellisel viisil kogutud andmestik ei vaja enam lisisestamist ja on otseselt üle kantav loenduse andmebaasi (tavaliselt esialgu nn toorandmebaasi, kus see läbib lisakontrolli ja nn puhastamise – eemaldatakse duplikaadid ja juhuslikud jämedad vead). Andmete elektroonilisel kogumisel kasutatavad kontrollid avastavad vastuolulised või kahtlased vastusevariandid kohe sisestamisel. Kont-

rollprogramm juhib sellele juba küsitluse ajal tähelepanu, nii on võimalik viga kohe parandada. Andmete puhastamise ja korrapärase etapis rakendatakse veel täiendavaid, nn süsteemseid kontrole, mille käigus kontrollitakse vastuste omavahelist sisulist kooskõla. Näiteks kui isiku kohta öeldakse, et ta on 16-aastane ja tal on kõrgharidus, on tõenäoline, et andmetes on viga. Võimaluse korral suheldakse loendatavaga, et selgitada ebaselgeid või loogilisi vastuolusid sisaldavaid vastuseid.

Kui kogu elanikkonnal on olemas telefoninumbrid ja need on kantud loenduse korraldajatele kättesaadavasse andmebaasi, on põhimõtteliselt võimalik loendus teostada telefoni- küsitlusena. Enamasti need tingimused siiski täidetud ei ole, kuid telefoniintervjuud võidakse rahvaloendusel kasutada kombineerituna teiste meetoditega. Sageli palutakse vastajal märkida ankeedile oma telefoninumber, mida on võimalik kasutada loendusandmete täpsustamiseks, kui see peaks vajalikuks osutuma. Muuks otstarbeks seda teavet kasutada ei tohi.

Ankeedi isetäitmine

Tänapäeval on enamik inimesi küllalt haritud, et loendus- ankeete iseseisvalt, ilma loendaja abi ja suunamiseta täita. Kuigi loendustel küsitakse aina rohkem küsimusi, pööratakse väga suurt tähelepanu nende ühemõtteliselt mõistetavale ja võimalikult lihtsale sõnastamisele. Seda arvestades hakati Läänemaailmas – suuremas osas Euroopa riikidest, samuti Ameerika Ühendriikides ja Kanadas – juba 20. sajandi teisel poolel praktiseerima loenduste korraldamist isetäidetavate ankeetide abil. Loendajad viisid ankeedid peredesse ja palusid need saata tagasi postiga või tulid hiljem ise järele, ankeedi loendatavatele saatmiseks võidi kasutada ka postiteenust.

Internetiloendus. Iseloendamise kõige tänapäevasem vorm on internetiloendus (ka e-loendus või veebiloendus, lühinimetusega CAWI). Loendataval on tarvis siseneda loenduskeskkonda mingi isikut identifitseeriva koodi abil. Mõnel pool on kasutatud võimalust, et koodid annab loendaja, märksa tõhusam ja turvalisem on aga kasutada vastaja identifitseerimiseks kas ID-kaarti või pangakoode. Edasine ei erine oluliselt paberankeedi täitmisest: küsimustele tuleb valida sobivad vastused ette antud variantide seast või kirjutada vastus selleks ette nähtud kohta. Eestis kasutati sellist vastamisviisi prooviloenduse internetivastamise etapil, mis toimus 31.12.2009–14.02.2010. Vastamisega tuli edukalt toime üle viiendiku loendatavatest ja üle 3500 vabatahtliku. 2010.–2011. aasta loendusvoorus on e-loendust edukalt kasutanud mitu riiki, sh ka meie lõunanaabrid.

Internetiühendus ei ole kättesaadav (kas tehnilistel põhjustel või oskamatusel tõttu) kaugelki kõigile, seetõttu on paratamatu, et internetiloendust tuleb kombineerida mõne teise loendusviisiga, kõige sagedamini küsitlusega. Tegelikult

tuleb ka posti teel loendamine kombineerida küsitlusega, sest nendes peredes, kes ei ole ankeeti täitnud või pole seda postitanud, tuleb loendajal ikkagi ankeet küsitlusel täita (või ära tuua).

Küsitlusviiside kombineerimine. Loendajate aega säästavad posti-, telefoni- ja veebiküsitlused tagavad paratamatult vaid ühe osa loendatavate kättesaamise ja loendamise. Loendamata jäävad need, kes ei saada ankeeti tagasi, kellel ei ole telefoni või kes telefoniküsitlusele ei vasta, kes ei suuda või ei soovi ankeeti internetis täita. Et loendus tööpoolest oleks kõikne, tuleb kasutada kombineeritud loendusmeetodeid – pärast posti- või internetiküsitlust külastavad loendajad neid peresid, kes iseloendamise võimalust ei kasutanud, ja täidavad nende kohta loendusankeedi küsitluse teel.

Kuidas on rahvaloenduse tulemusi kokku arvatud?

Põnev on jälgida, kuidas eri aegadel on toimunud loendusjärgne andmetöötlus. Kuigi loenduse alperioodil iga üksiku loendatava kohta loendusdokumente ei täidetud, koostati töötluse käigus mingil kujul (olgu savitahvlitel või sõlmedena) loendatavate koondsummad (tõenäoliselt liigendused mingi tunnuse, nt soo järgi) üksikute piirkondade (nt linnade või maakondade) kaupa. Andmetöötluse käigus tuli nendel dokumentidel salvestatud arvud summeerida suuremate piirkondade (kubermangude) ja kogu riigi jaoks. Seda tehti kas käsitsi või kasutades tehnikat, mis põhimõtteliselt sarnanes veel mõnekümne aasta eest meilgi kasutusel olnud arvelaudadega. Arusaadavalt oli see suur töö – näiteks Hiinas elas juba aastatuhandeid tagasi toimunud loenduse ajal kümneid miljooneid inimesi.

Mida rohkem koguti andmeid, seda keerukamaks muutus nende töötlus. Kui küsiti ka inimeste sugu, sotsiaalset kuuluvust, usku ja tegevusala, ei piisanud enam lihtsalt eri piirkondades loendatud isikute liitmisest piirkondlike loendusdokumentide kaupa. Oli vaja eraldi kokku lugeda mehed ja naised, talupojad ja mõisnikud, linna- ja maainimesed vastavalt sellele, mida loenduse käigus oli mõõdetud. Sel juhul ei aidanud muu, kui tuli loenduslehti korduvalt käsitsi sorteerida. Umbes nii nagu tänapäeval võib näha valimistulemuste kindlaks-tegemisel: valimislehed sorteeritakse hunnikutesse ja hunnikud loetakse üle. Asja tegi keerukamaks see, et sorteerida tuli mitme tunnuse järgi – näiteks peale soo ja vanuse tuli ankeete sorteerida ka tegevusala ja pere suuruse järgi.

Analüütilised arvutid

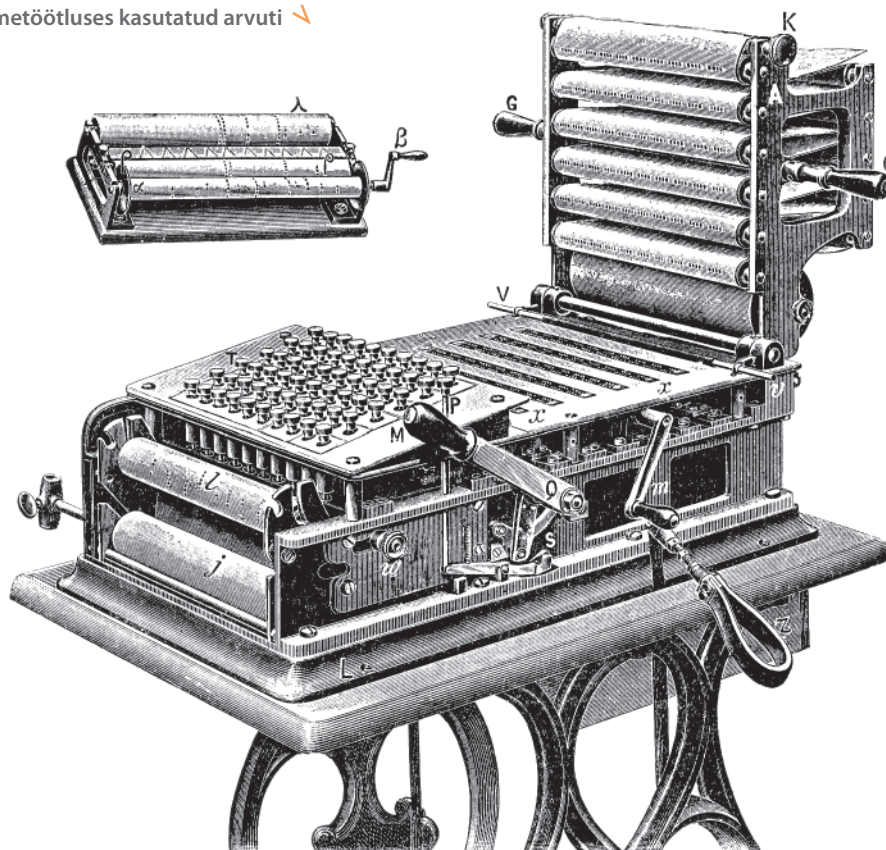
Sorteerimise lihtsustamiseks ja kiirendamiseks hakati arendama arvutustehnikat. Esialgu sisestati ankeetide tulemused klahvide või nuppude abil arvutusmasinasse, mis sooritas

vajalikud sorteerimise ja liitmise tehted. Seejärel leiti, et ankeedid võib esitada kartongkaartidena, milles on täpselt fikseeritud kohad arvude kujutamiseks aukude abil. Aukude jaoks olid kohad kogu kaardi ulatuses (mitte üksnes servadel nagu käsitsi sorteeritavate sälk- ja ratsurkaartide puhul). Näiteks kui kaardil oli kakstesit rida ja igas reas kümme augukohta, oli sellele kaardile võimalik kanda kaksteist tunnust, igaühe väärtus võis olla ühekohaline kümnendarv. Kui sooviti kaht esimest rida kasutada vanuse märkimiseks, tuli esimesele reale teha auk kümneliste arvu iseloomustava positsiooni kohale (nt 4) ja teises reas üheliste arvule vastavale positsioonile (nt 5). Niisuguseid mulgustatud kaarte hakati nimetama perfokaartideks, neid oli võimalik juba tehniliselt töödelda – niihasti sorteerida kui ka loendada. Programmeeritavad mehhaanilised perfokaart-arvutid (konstrueerinud ameeriklane Hermann Hollerith) võeti kasutusele juba 19. sajandi lõpus, muu hulgas Ameerika Ühendriikide 1890. aasta rahvaloenduse andmete töötlemisel. 20. sajandi esimesel poolel kasutati neid nn analüütilisi arvuteid loendusandmete töötlemiseks ja analüüsimiseks suures osas Euroopas. Perfokaarte kasutasid arengu algetapil sisend-andmekandjana ka elektronarvutid.

Rahvaloenduse andmed ja tänapäevane arvutustehnika

Uue taseme saavutas rahvaloenduse andmete töötlemine tänapäevaste arvutite kasutuselevõtuga. Rahvastikuandmete statistiline töötlemine oligi üks arvutustehnika arendamise ajendeid (militaarsete ülesannete kõrval). Alates möödunud sajandi teisest poolest ongi loendusandmeid töödeldud arvutite abil. Esialgu olid need üksnes arvutuste jaoks ette nähtud üpris suurte mõõtmetega suurarvutid (nn *main frame*), mis paiknesid spetsiaalsetes suurtes saalides ja mille töökiirus oli tänapäevases mõttes väike (alguses sadakond tehet sekundis), kuid siiski mitme suurusjärgu võrra kiirem varasemate mehhaaniliste arvutite omast. Niisuguste arvutite jaoks tuli rahvaloenduse andmed kanda loendusdokumentidelt arvuti sisendvahenditele, milleks olid kas perfokaardid, paberist perfolindid, magnetlindid või muud eriseadmed. Arvutustehnika arenedes muutus loendusandmete töötlemine käepärasemaks, muu hulgas avanesid andmete automaatse sisestamise võimalused. Esialgu märgiti loenduskaartidel andmed spetsiaalse arvutiloetava pliiatsi abil, hiljem kasutati skaneerimist. Mõlemad tehnikad vajasid tõhusat järelkontrolli. Märksa

1922. aasta loenduse andmetöötluses kasutatud arvuti

mugavamaks ja töökindlamaks muutub loendusandmete töötlemine aga juhul, kui andmete sisestamise faas jääb vahele – andmed laekuvad otse arvutisse kas käsitleja abil või internetis.

Ülesande suure mahu ja täpsusnõuete tõttu on rahvaloenduse andmete töötlemine tänapäevalgi mõnevõrra eripärane ja suuri ressursse nõudev andmetöötlusülesanne, milleks sageli luuakse eritarkvara ja mille ajakuluks arvestatakse mitu aastat.

Tänapäevased rahvaloendused kogu maailmas

Tänapäeval korraldatakse rahvaloendusi kõigis maailma maades regulaarselt, enam-vähem iga kümne aasta järel. Enamasti on need kombineeritud eluruumide loendusega. Rahvaloenduste üldised juhtnöörid lähtuvad ÜRO ettekirjutustest, kusjuures selle maailmaorganisatsiooni eesmärk on haarata loendustega võimalikult kõik maailma riigid. Iga loendusvooriga suureneb loendusse haaratud riikide arv, vajadusel suunatakse arengumaadesse asjatundjaid, kes loendust korraldada aitavad. ÜRO fikseerib iga loendusvooru jaoks olulised loendusteemad, mis lisaks põhiküsimustele (rahvastiku soovanusjaotus ja paiknemine) käsitlevad haridust, töökogemust ja -hõivet, rännet ning leibkondade ja perekondade struktuuri.

Rahvaloendus on kallis ja ressursinõudlik ettevõtmine, ometi korraldavad neid tänapäeval enam-vähem iga kümne aasta tagant peaaegu kõik maailma riigid. Miks? Kellele on seda tarvis? Kellele see kasulik on?

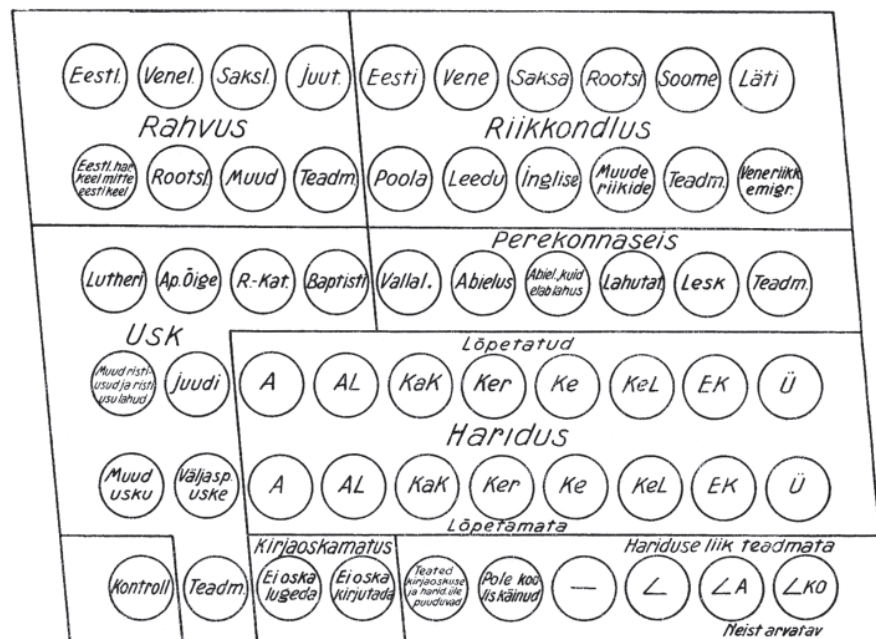
Jälgides rahvaloenduste ajalugu kaugetest aegadest peale on selge, et vägagi oluliselt kannustas riigivalitsejaid loendusi korraldama soov saada teada oma võimu, valduste ja ressurside tegelik suurus. Seesama põhjus on säilinud praegugi, kuigi tänapäevases maailmas mõnevõrra teisenenud kujul. Lisandunud on uued mõõtmed – rahvuste ja piirkondade võrdlevad analüüsid ja globaalsed prognoosid.

Akadeemik Uno Mereste mõttekäiku kasutades võib rahvaloendust võrrelda perekonnafotoga, kus kõik loendatavad on jäädvustatud just sellistena, nagu nad olid loendusmomentil. Järjestikuseid, iga kümne aasta järel tehtud pilte kõrvutades selgub areng – kes ja missuguses suunas on muutunud, kes lahkunud ja kes juurde tulnud.

Rahvaloenduste andmeid kasutatakse mitmesuguste globaalse tähtsusega dokumentide ja riikide pingeridade koostamiseks. Meie jaoks on tuntuimad nende hulgas regulaarselt välja antav inimarengu aruanne. Eesti kohta ja selle muutumist maailma riikide järjestuses jälgitakse selles aruandes esitatud inimarengu indeksi alusel suure huviga.

Kogu maailmas enam-vähem samal ajal teostatavad rahvaloendused on eriti vajalikud selleks, et piisavalt täpselt hinnata kogu maakera rahvastikku ja koostada rahvastiku arengu ja olukorra prognoose. Need prognoosid ulatuvad kuni poole sajandi võrra ette ja on aluseks kõigile globaalsetele majandusprognoosidele ning neist tulenevatele järeldestele.

1922. aasta arvuti klaviatuuri esialgne kujundus (vastab algsele töötlusprogrammile) ↗

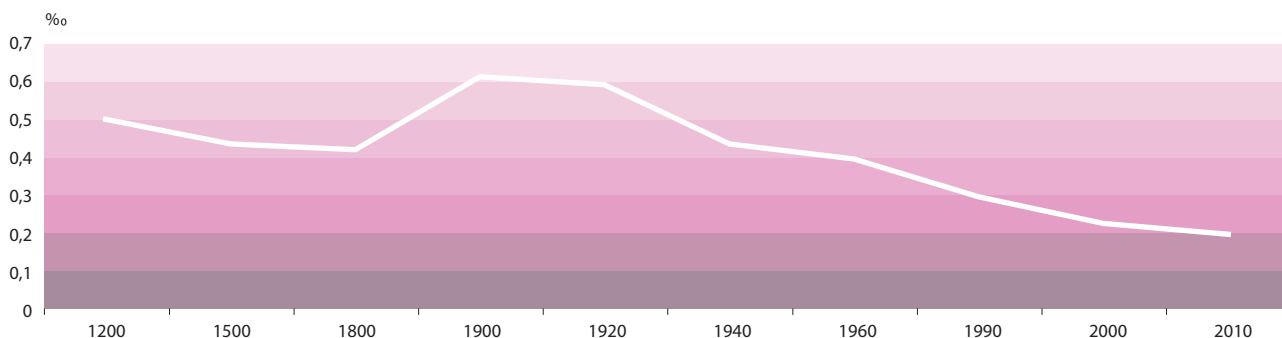
Eesti rahvastik maailmarahvastiku taustal

Võrreldes maailma 7-miljardise rahvastikuga tundub Eesti 1,34-miljonine rahvaarv ja 0,93-miljonine eestlaste arv kaduvväike – see on napilt kaks kümnetuhandikku ehk 0,02 protsenti ehk 0,2 promilli. 0,922 miljoni suurune Eestis elavate eestlaste arv on maailma kogurahvastikust koguni vaid 0,13 promilli. Seda suhet aitab illustreerida järgmine mõttekäik. Kui maailma rahvastikust valida juhuslikult 5000 inimest, on nende hulgas keskmiselt 925 hiinlast, 864 indialast, 102 venelast ja üksainus eestimaalane, kes on tõenäosusega 0,7 eesti rahvusest. Kas Eesti on alati moodustanud inimkonnast nii kaduvväikese osa või on meie rahvastiku käitumine olnud kuidagi eriline?

Ajaloolased on hinnanud maakera rahvastiku arvukust ka kaugemas minevikus, samuti on hinnatud Eesti rahvaarvu. Neid arve kõrvutades selgub, et Eesti osa maailma elanikkonnas on kõikunud 0,2 ja 0,6 promilli (kahe ja kuue kümnetuhandiku) vahel.

Seega ei ole Eesti rahvastiku osatähtsus maailma kogurahvastikus senise ajaloo vältel eriti drastiliselt kahanenud. Demograafilise ülemineku perioodil, kui Eesti rahvaarv võrdlemisi kiiresti kasvas, suurenes ka see suhtarv. Kahanemine algas eelmisel sajandil, kui demograafilise arengu tulemusena rahvastiku arvukus stabiliseerus. Kahanemist kiirendas suur rahvastikukadu Teise maailmasõja päevil ja küüditamise järel. Hoolimata intensiivsest sisserändest jäi Eesti rahvastiku arvukuse kasv möödunud sajandi teisel poolel maha maailma rahvastiku üldisest kasvutempost. Viimase nelja-viiekümne aasta jooksul on Eesti elanikkonna osa Maa elanikkonnas vähenenud ligilähedaselt samas tempos kui kogu Euroopa elanikkonna osa.

Eesti rahvastiku osatähtsus maailma rahvastikus

Statistiliste andmete kasutamine rahvusvahelistes võrdlustes

Et iga riik ja rahvas mõistaks paremini enese kohta muutuvat maailmas, suudaks adekvaatselt hinnata oma tugevusi ja nõrkusi, tehakse tänapäeval üha rohkem ja üha põhjalikumaid võrdlevaid analüüse. On teada terve rida mitmesuguseid indekseid ja karakteristikuid, mille alusel riike ja piirkondi võrreldakse ja järjestatakse.

Üks tuntumaid on iga-aastane ÜRO inimarengu uuring kõigis maailma riikides. Selle põhiline andmeallikas on kogu maailmas võimalikult samal ajal ja ühtse meetodikaga korraldatud rahvaloendused, mille andmeid aasta-aastalt sündmusstatistika alusel täiendatakse. Nende andmete põhjal arvutatakse inimarengu indeks, mis liigendab kõik maailma riigid nelja arengukategooriasse – väga kõrge (kohad 1–47 üldjärjestuses, indeksi väärtus üle 0,8), kõrge (kohad 48–94, indeksi väärtus 0,7–0,8), keskmise (kohad 95–141, indeksi väärtus 0,52–0,7) ja madala (kohad 142–187, indeksi väärtus 0,29–0,51) inimarengu tasemega riigid. Inimarengu indeks koosneb kolmest võrdlemisi lihtsast komponendist, mis iseloomustavad riigi majanduslikku seisundit (SKP isiku kohta), hariduse ja kirjaoskuse taset ning keskmist oodatavat eluiga. Kõik riigid järjestatakse nende kolme komponendi alusel ja indeksi lõppjärjestus määratakse komponentide järjestusi summeerides.

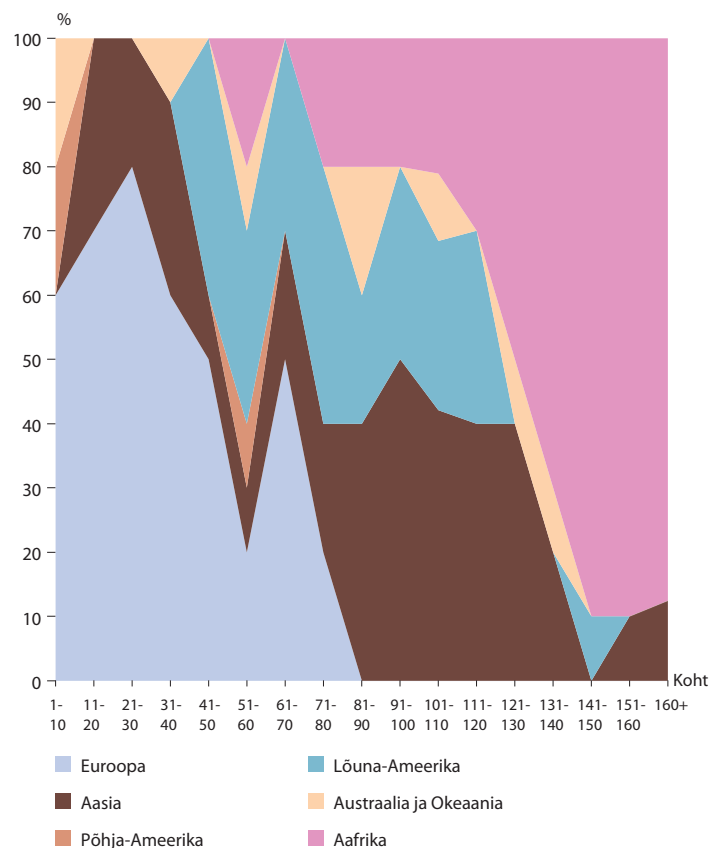
2010. aastal jõudis Eesti inimarengu indeksis 34. kohale, sattudes sellega väga kõrge inimarenguga riikide liigasse, kus peale Lääne-Euroopa riikide on (Eestist eespool) Austraalia, Uus-Meremaa, Ameerika Ühendriigid, Kanada, Jaapan ning Lõuna-Korea, Hongkong, Singapur, Iisrael ja Araabia Ühendemiraadid. Esialgu takistab Eestit kõrgemale tõusmast suhteliselt madal keskmine oodatav eluiga (eriti meestel), samas kui hariduse ja kirjaoskuse näitajate poolest ei jää Eesti maha inimarengu absoluutsetest tippriikidest.

Eri maailmajagude riikide jagunemist inimarengu indeksi taseme järgi iseloomustab kõrvalolev joonis. Näha on, et väga kõrge inimarenguga riigid paiknevad valdavalt Põhja-Ameerikas ja Euroopas, kõrge inimarenguga Ladina-Ameerikas (kus aga täiesti puuduvad väga kõrge inimarengu tasemega riigid) ja Ida-Euroopas. Keskmise inimarenguga riike leidub Aasia kõrval ka Ladina-Ameerikas ning sellesse kategooriasse ulatuvad kõige arenenumad Aafrika riigid. Madala inimarenguga on valdavalt Aafrika riigid. Aasias, kus praegu elab kaks kolmandikku maailma rahvastikust, on riikide arengutaseme erine-

vused väga suured – riike jagub kõigisse arengutasemetesse alates väga kõrge arenguga Jaapanist ja Lõuna-Koreast kuni madalaima arengutasemega Afganistani ja Nepalini.

Inimarengu indeks ei sõltu riigi suuruselt – pingerea tipus on niihästi väike Island kui ka üks maailma suuremaid riike Ameerika Ühendriigid. Samuti on madala inimarenguga riikide seas nii suuri kui ka väikesi. See sisendab optimismi. Eesti rahvas on oma väiksusest hoolimata püsinud läbi kõigi katumuste ning saavutanud iseseisva riigina maailma riikide seas väärrika koha.

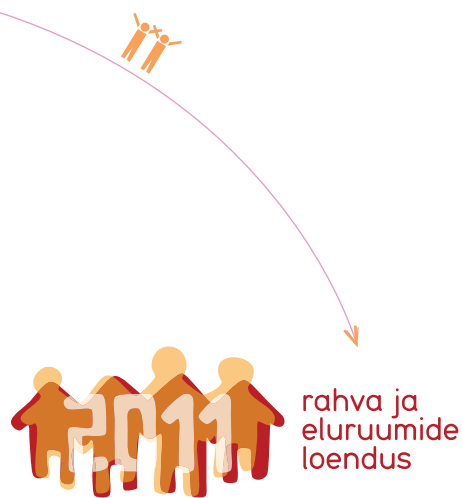
Eri maailmajagude riikide jaotus koha järgi inimarengu indeksi pingereas, 2010

Rahva ja eluruumide loenduse andmetel
elas Eestis 2000. aasta 31. märtsil
1 370 052 inimest.

Eestlasi oli 930 219,
venelasi 351 178,
ukrainlasi 29 012,
valgevenelasi 17 241 ja
soomlasi 11 837.

Kokku elas Eestis 142 rahvuse esindajaid.

IV osa

2011. aasta rahva ja eluruumide loendus

Miks seda rahvaloendust tarvis on?

Rahvaloendused on iga riigi jaoks vajalikud oma rahvastiku-ressursi – mitte ainult rahvaarvu, vaid ka soo-vanusjaotuse, harituse, töö- ja ametioskuste, geograafilise paiknemise, rände ja perekondade või leibkondade struktuuri kindlakstegemiseks. Riigi sotsiaalpoliitika kujundamiseks on tarvis teada ka seda, missugused on inimeste elutingimused niihästi ruumikuse, heakorstatuse kui ka olmemugavuste poolest. Kuigi tänapäeva arenenud riikides on elanike paiknemine üldiselt registreeritud, ei tea siiski suur osa riike päris täpselt ei rahva paiknemist ega ka sotsiaal-majanduslikke näitajaid. Põhjuseks on inimeste järjest suurenev mobiilsus ja riigipiiride ületamise lihtsus. Samuti võib sündmuste registreerimises esineda puudujääke, mille tagajärjel oluliste näitajate hinnangud muutuvad aegapidi ebatäpseks. Regulaarsete rahvaloenduste andmeid kasutatakse olemasolevate rahvastikuandmete täpsustamiseks. Enamasti arvutatakse rahvaloenduse andmete põhjal ümber ka loendustevahelise perioodi rahvastikuandmed.

Eesti rahvastikuteabe olukord on võrdlemisi keerukas viimasel kahekümnel aastal toimunud muudatuste tõttu ühiskonnas ja seadustes. Kõige rohkem mõjutas rahvastikuarvestust elukoha registreerimise kohustuse kaotamine 1990. aastatel (vanad sisse- ja väljakirjutamise reeglid tühistati, kuid uusi ei kehtestatud). Kuigi elukoha registreerimise kohustus 2005. aastal (uuel kujul) taastati, jätkub selle vahepealse kaotamise mõju eeskätt inimeste teadvuses, seda enam, et seaduse täitmata jätmise eest ei ole ette nähtud sanktsioone. Seetõttu ei ole paljude inimeste elukoht täpselt teada (hinnanguliselt viiendik Eesti elanikest elab registreeritud elukohast erinevas paigas või pole registreeritud täieliku aadressiga). See tähendab ka seda, et ükski linn ega vald ei tea täpselt, kui palju on tal elanikke, veelgi enam, omavalitsustel puudub ettekujutus elanike soost-vanusest, haridusest ja oskustest, seega inimeste vajadustest (mida omavalitsus peaks rahuldama) ja ka potentsiaalset, mida saaks kasutada ja mis vajab kasutamist. Kõik see põhjustab segadusi ja eksiarvestusi niihästi koolivõrgu korrastamisel kui ka taristu kavandamisel, samuti muude arengusammude planeerimisel.

Medali teisel poolel on loenduste rahvusvaheline mõõde. Tänapäevases maailmas ei ole ühegi riigi rahvastikuarveng vaid tema enese asi, vaid inimkonna ühine mure. Seetõttu korraldataksegi rahvaloendusi regulaarselt, võimalikult ühel ajal ja ühtse programmi järgi, et saada usaldusväärseid andmeid kogu Maa rahvastiku kohta.

Eluruumide loendus

Ajalooliselt on rahvaloenduste kõrval või nendega koos toimunud mitmesuguseid teisi loendusi, mille eesmärk on olnud riigi ressursside hindamine ja arvelevõtmine. Kõige sagedamini seostatakse rahvaloendus eluruumide loendusega. Ühelt poolt pakub see olulist teavet elanike elutingimuste kohta, teiselt poolt on inimesed enamasti just ühiste eluruumide kaudu seotud leibkondadeks ja perekondadeks. Seetõttu küsitaksegi leibkonna andmeid (leibkonnaliikmete arv, loetelu ja liikmetevahelised seosed) tavaliselt koos eluruumi andmetega. Seega on eluruumi- ja leibkonnaandkeedi abil võimalik saada teavet niihästi elamistingimuste kui ka leibkondade struktuuri kohta. Nii ongi paljudes paikades, sh ka suures osas Euroopas, korraldatud viimasel ajal rahvaloenduste asemel rahva ja eluruumide loendusi. Ka Eestis on senistest rahvaloendustest ligi pooled (1922., 1934., 1989. ja 2000. aasta loendus) olnud rahva ja eluruumide loendused, kuigi neid kõiki nii ei nimetatud. Ülejäänud loendustelgi esitati enamasti vähemalt mõni küsimus pere või eluruumi kohta. Ka 2011. aastal toimub Eestis, nagu kõigis teisteski Euroopa Liidu riikides, rahva ja eluruumide loendus.

Faktiline ja alaline rahvastik

Loendatavat rahvastikku võib määratleda kahel viisil. Faktiline rahvastik saadakse, kui loendada kogu riigis rahvastik loendusmomentidel. See tähendab, et loenduse ööl loendatakse isikud ka laevades, kaugsõidubussides, lennujaamades ja hotellides. Isikud, kes viibivad väljaspool kodu kas ametisõidul, ravil, külaskäigul või muul asjaolul, loetakse selle paiga faktilise rahvastiku hulka. Faktiline rahvastik oli rahvastikuarvestuse aluseks enamiku varasemate loenduste korral, kuigi sageli küsiti ka inimeste tavalist elukohta. Faktilist rahvastikku nimetatakse ka kohalolevaks.

Tänapäeval on rahvastikuarvestuses märksa enam levinud alalise rahvastiku kasutamine. Sel juhul on aluseks inimese alaline elukoht. Ühest küljest on sellisel juhul loendamine mõnevõrra keerukam, sest nõuab inimese alalise elukoha kindlaksmääramist. Teisest küljest annab see märksa stabiilsema pildi riigi rahvastikust. Samuti ei ole selle loendusviisi puhul tarvis loendust korraldada väga lühikese aja jooksul. 2000. aastal loendati Eestis küll nii alalist kui ka kohalolevat rahvastikku, kuid rahvastikuarvestuses (enamikus väljund-

tabelites) kasutati ainult alalist rahvastikku. 2011. aastal loendatakse Eestis ainult alalist rahvastikku, seega ei tülitata loendusööl reisijaid ei laevades ega ka hotellides.

Eurostat ja rahvaloendused Euroopas

Euroopas koordineerib rahva ja eluruumide loenduste toimumist Eurostat – Euroopa Liidu Statistikaamet. Eurostati põhilisi ülesandeid on Euroopa riikide (eeskätt EL liikmesriikide) hindamine ja võrdlemine mitmesuguste statistiliste näitajate järgi. Need hinnangud on EL poliitikate kujundamise alus niihästi kogu liidus kui ka liikmesriikides. Seda eesmärki silmas pidades jälgib Eurostat hoolikalt liikmesriikide esitatavate andmete kvaliteedinõudeid ja vastavust ühistele printsiipidele – teisiti poleks statistika alusel võimalik teha õiglasi ja usaldusväärseid järeldusi. Et rahvaloenduse puhul on tegemist paljutahuliste võrdluste vajadusega, on täpselt kirjeldatud kõik need muutujad, mis loenduse tulemusena tuleb välja arvutada ja ka see, kuidas need on tarvis tabelitena esitada. Eurostati soovitusel moodustatakse nendest muutujatest spetsiaalse kujuga tabelid, nn hüperkuubid, mis tehakse kättesaadavaks kõigi liikmesriikide uurijatele. Eurostati korraldusel toimub rahva ja eluruumide loendus Euroopas 2011. aastal. Peale loenduse toimumise aasta ja väljundtunnuste loetelu on Eurostati määratud ka lubatavad loendusmeetodid. Meetodi täpsustamine, loendushetke ja loendusaja (-perioodi) ning lisaküsimuste valik kuulub iga liikmesriigi kompetentsi.

REL 2011 kavandamine

Tänapäeval kulub rahvaloenduse ettevalmistamiseks aastaid ja sellega on hõivatud palju inimesi. 2011. aasta rahva ja eluruumide loendust (REL 2011) valmistavad kõigis Euroopa riikides ette spetsialistide meeskonnad. Kaalutakse võimalikke meetodeid, analüüsitakse küsimustikke, katsetatakse nende arusaadavust, koostatakse loenduskaarte, kuhu kantakse peale kõik eluhooned, koolitatakse küsitlejaid. Kindlasti kuulub rahvaloenduse ettevalmistustööde hulka ka prooviloenduse korraldamine (1,5–2 aastat enne loendust), mis toimub küll üsna väikeses ulatuses (nt 1% elanikkonnast), aga mille käigus kogu loendus läbi proovitakse ja analüüsitulemusi loenduse juures arvestatakse.

Väga oluline osa rahvaloenduse ettevalmistamises on tarkvaraarendusel. Tänapäevane loenduse tarkvara peab oskama koostada elektroonilist ankeeti, mis on kas loendaja arvutis või internetis, kontrollima vastuste loogilisust, jälgima loenduse protsessi küsitluse ajal, moodustama loendusandmestiku, seda korrastama ja töötlemata kuni tabelite moodustamiseni. Väga oluline osa on siin ka andmekaitse meetoditel, mis tagavad selle, et ükski kõrvaline isik andmeid ei näe ega saa sinna ka midagi juurde lisada. Nii mahuka uuringu tarvis on tavaliselt otstarbekas luua eritarkvara, kuid ka seda tuleb enne katsetada.

Loenduse kvaliteedi hindamine

Rahvusvaheliselt on kokku lepitud ka loenduse kvaliteeti hindavad kriteeriumid. Nende hulgas on kõige kriitilisem kaetus, mis iseloomustab, kui suurt osa loendamisele kuuluvatest objektidest (isikutest/eluruumidest) loendus tegelikult hõlmas. Kaetuse hindamiseks kasutatakse järeloendust, võrdlust registritega, samuti võrdlust varasematele loendustele tugineva jooksva rahvastikuarvestusega. Eestis on varem rakendatud peamiselt võrdlust jooksva rahvastikuarvestusega, 2000. aastal kasutati järeloendust.

2011. aasta rahva ja eluruumide loendus (REL 2011) Eestis

Loendusmoment ja -aeg

REL 2011 loendusmoment (kriitiline moment) on Vabariigi Valitsuse poolt kindlaks määratud aasta viimase päeva alguseks – 31.12.2011 kell 00.00.

Iga loenduse jaoks on loendusmomenti jälgimine oluline. Kõiki loendatavaid sündmusi arvestatakse nimelt selle hetke seisuga: lapsi, kes on sündinud pärast loendushetke (sh ka loenduse alguspäeval), ei loendata, küll aga loendatakse isikud, kes surid pärast loendushetke, ent olid südaööl veel elus. „Encyclopedia Britannica“ järgi ongi loendusmoment kui „kronoloogiline joon, mis eraldab loendamisele kuuluvad ja mittekuuluvad isikud“. Tegelikult määrab loendusmoment rohkemgi kui vaid loendamisele kuuluvuse. Isikud, kes kolivad uude korterisse loenduspäeval, kuid veetsid öö vastu loenduspäeva veel endises eluruumis, loendatakse vana kodu andmetega.

Loendusmomentiga on vahetult seotud ka loendusaeg. Tavaliselt algab see loendusmomentist ja selle kestus määratakse loendusmeetodi järgi. Eesti varasemate loenduste puhul on loendusaeg piirdunud enamasti ühe-kahe päevaga. Hilisemal perioodil on loendusaeg ulatunud nädala, vahel ka kümnekonna päevani, kusjuures on lisandunud ka nn eelloendus. Nendes riikides, kus praktiseeritakse isevastamist ja ankeedid saadetakse loenduskeskusesse posti teel või käib loendaja neil järele, on tavaliselt tarvis pikemat loendusaega. Ka juhul, kui loendamiseks kasutatakse isevastamist interneti teel, on loendusaeg tavaliselt pikem, ulatudes mõnikord mitme kuuni.

Loenduse meetodika. Kas küsitlus või iseloendamine?

Loendusi on aegade jooksul tehtud mitmel viisil – küll kutsutud loendatavaid kohale „üles kirjutama“, küll on loendajad küllastanud inimesi nende kodudes või on loendatavate poole pöördunud kirja või ka telefoni teel. Erinevus on ka selles, kas loendatavad vastavad esitatud küsimustele (küsitlus ehk intervjuu) või täidavad loendusankete ise (iseloendamine).

Kõige traditsioonilisem ja levinum loendamise viis on see, kui loendajad käivad loenduspiirkonna kõik eluhooned ja eluruumid läbi, koputavad igale uksele ja küsitlevad kõiki inimesi, täites nende kohta loendusanketeid. Niisugusel viisil on korraldatud loendusi suures osas maailmas, sh ka Nõukogude Liidus.

Sellal kui Nõukogude Liidus said loendajad inimestelt andmeid küsitlemise teel, praktiseeriti Lääne-Euroopas valdavalt iseloendamist – inimestele saadeti koju loendusanketeid ja neil tuli endil küsimustele vastata ja ankeet tagasi saata. Inimtöö on loenduse kõige kallim osa, seetõttu aitas iseloendamine ka mõnevõrra kulusid säästa. Et aga kaugeltki kõik inimesed ise ei vastanud (ei osanud, ei viitsinud, ankeedid läksid kaotsi), tuli osa tööd siiski loendajatel teha – külastada loendatavaid ja koguda kokku tagasi saatmata jäänud ankeedid või täita puuduvad ankeedid küsitluse teel. Iseloendamise eelis on ka see, et vastajal pole tarvis loendajaga kohtuda ja teda oma kodus vastu võtta. Nimelt see asjaolu on muutunud üha tähtsamaks. Iseloendamise võimalused on viimasel ajal avardunud seoses internetiühenduse levikuga ja e-suhtluse aina tavapärasemaks muutumisega.

REL 2011 korraldamisel tuligi kõigepealt valida küsitluse ja iseloendamise vahel. Kõik varasemad rahvaloendused on Eestis toimunud traditsioonilisel viisil: loendaja käis läbi kõik eluruumid (korteriid, majad, talud) ja täitis intervjuude käigus loendusanketeid. Loendatavad ise enamasti ankeete ei täinud. Tegelikult nähti selline võimalus küll ette 1922. ja 1934. aasta loendusel (lubati loendatavatel küsitluse kontrollimisel ankeete ise täita, 1934. aastal isetäidetud ankeet koguni kin-nisesse ümbrikku sulgeda, nii et loendaja tulemust ei näinud), kuid kui palju seda praktiseeriti, ei ole teada. Vastavalt Nõukogude Liidu tavadele korraldati nõukogude ajal Eestis toimunud rahvaloendused küsitluse teel. Sama tava jätkati ka 2000. aastal, kuid selle loenduse käigus kogeti, et sageli ei soovi vastajad loendajaga suhelda ja teda oma koju kutsuda. See viiski mõttele kasutada REL 2011 korraldamisel ühe meetodina iseloendamist.

Posti teel loendamise võimalus jäeti kõrvale, sest kogemuste põhjal iseloomustas postiküsitlusi võrdlemisi väike osalusprotsent. Küll aga tundus sobivat võimalus kasutada küsitluseks interneti, sest Eestis on internetiteenuste kasutamine võrdlemisi harjumuspärane. Varasemaid kogemusi oli aga väga napilt, vaid mõnes piirkonnas Hispaanias, Kanadas ja mõnel pool mujal, kusjuures tulemused ei olnud eriti julgustavad – internetis loendanute osatähtsus jäi valdavalt alla 20%. Siiski otsustati Eesti 2011. aasta rahva ja eluruumide loendusel rakendada ühe võimaliku meetodina internetiküsitlust. Praeguseks on selgunud, et käimasolevas loendusvoorus on interneti kasutatud paljudes riikides ja e-loendusel osalemine ulatub kõige edukamates neist isegi üle 50%.

Loenduse ajakava

Tavapäraselt algab loendus loendushetkest. REL 2011 esimesel etapil toimub (kuu aja jooksul alates loendushetkest ehk 31. detsembrist 2011 kuni 31. jaanuarini 2012) internetiloendus, mille vältel on kõigil vähemalt 15-aastastel Eesti alalistel elanikel võimalus end ja oma leibkonda veebis loendada. Loenduse järgmisel, kahe nädala pikkusel etapil (1.–15. veebruarini) toimub esmane andmetöötlus, mille käigus selgitatakse välja need eluruumid, leibkonnad ja isikud, kes on internetiloenduse etapil täielikult loendatud. Neid küsituleja ei külasta.

Järgneb välitööde ehk küsitlusloenduse etapp, mille kestus on poolteist kuud – 16. veebruarist kuni 31. märtsini 2012. Selle aja jooksul külastab küsituleja neid elurume, leibkondi ja isikuid, kelle kohta internetiloendusel ankeete ei laekunud või olid need poolikult (ebapiisavalt) täidetud.

Niisiis kestab 2011. aasta rahva ja eluruumide loendus kokku kolm kuud, kuid osa sellest ajast on andmekorrasuse periood, mille jooksul inimesi ei loendata. Eriti oluline on meeles pidada, et internetiloendus lõpeb jaanuari viimasel päeval,

pärast seda kuupäeva pole inimestel enam iseloendamise võimalust.

Sageli küsitakse, miks räägitakse 2011. aasta rahva ja eluruumide loendusest, kui see olulisel osal toimub juba 2012. aastal. Vastus on lihtne – loenduse kriitiline moment, millega kõik küsimused ajastatakse, on 2011. aastal. Aasta viimasel päeval on loenduse momendina nii plusse kui ka miinuseid. Kindlasti sobib see päev hästi ajastamiseks – inimestel on üldiselt meeles, missugused sündmused toimusid eelmisel, missugused järgmisel aastal. Ka registritega ühitamise ja jooksva rahvastikuarvestuse seisukohast on aastavahetusele võimalikult lähedane loendusmoment väga sobiv. Ka Eesti varasematel loendustel 80% puhul on loendushetk olnud aastavahetuse läheduses – kas detsembri lõpus (neli korda) või jaanuaris (samuti neli korda). Kahel korral on rahva ja eluruumide loendus toimunud märtsis. Probleemiks võib olla aastavahetusel inimeste kättesaamine – ollakse ju sel ajal sagedamini puhkusel, koolivaheajal, külas või reisil. Loenduse periood on aga kolm kuud, niisiis jõuavad puhkajad ja külaskäijad suure tõenäosusega koju tagasi enne loendusaja lõppu.

Keda ja mida loendatakse?

Loendamisele kuuluvad isikud

2011. aasta rahvaloendusel loendatakse alalist rahvastikku, seetõttu ei toimu kriitilise momendi ööl loendust bussides, laevadel ja lennujaamades. Loendamisele kuuluvad Eesti Vabariigi alalised elanikud, st siin alaliselt (vähemalt 12 kuud) elanud või elada kavatsevad isikud. Alaliselt Eestis elavaks loetakse ka ajutiselt välismaal viibivad isikud, kui nad pole Eestist ära olnud või ei kavatse ära olla üle 12 kuu. Välismaal üle 12 kuu töötanud isikud loetakse Eesti püsielanikeks juhul, kui nad veedavad oma leibkonna juures Eestis üle poole oma vabast ajast. Eesti püsielanike hulka kuuluvad ka Eesti kõrgkoolide ja keskkoolijärgsete kutsekoolide välisriikidest pärinevad õppurid, kui nende õppeperiood kestab vähemalt aasta, aga ka välismaal keskkoolides ja põhikoolijärgsetes kutseõppeasutustes õppivad noored, kelle vanemad elavad Eestis. Samuti loendatakse välisriikides paiknevad Eesti saatkondade ja konsulaarteenistuste töötajad, sest rahvusvaheliste kokkulepete kohaselt on Eesti saatkond välisriigis Eesti Vabariigi territoorium.

Loendamisele ei kuulu Eestis elavad välisriikide diplomaadid, samuti need eestlased (Eesti kodanikud), kes on välismaal viibinud üle aasta või kes õpivad välismaa kõrg- või keskkoolijärgses õppeasutuses pikemalt kui aasta.

Peale eelnimetatute, kes kuuluvad loendamisele rahvusvaheliste kriteeriumide järgi, soovib Eesti riik saada teavet pikemat aega (vähemalt 3 kuud) Eestis viibivate välismaalaste kohta ning arvele võtta pärast 2000. aasta loendust välismaale elama asunud inimesed, kuigi kumbki nendest kategooriatest ei kuulu Eesti alaliste elanike hulka.

Rahvaloendusel osalemine ja enese kohta tõepärase info esitamine on (erinevalt muudest uuringutest) kohustuslik kõigile loendamisele kuuluvatele isikutele.

Tavaeluruumid ja tavaleibkonnad

Eluruumidena loendatakse kõik asustatud eluruumid, sh ka need, mis asuvad mittelehuones (nt koolimajas), samuti elamiseks sobivad asustamata eluruumid. Igas asustatud

eluruumis tuleb täita üks või mitu leibkonnaankeeti vastavalt sellele, mitu leibkonda selles eluruumis elab. Leibkond on perekonnaga sarnane mõiste – ühes eluruumis elavate ja (vähemalt osaliselt) ühiseid ressursse (raha, toitu) kasutavate inimeste kogum. Leibkonnaliikmed ei tarvitse olla omavahel sugulased, kuigi tavaliselt on. Leibkonnaks loetakse ka üksi elav isik. Kui elamiseks kasutatakse mitteilurumi (soojakut, lammutamisele määratud kütteta ja akendeta maja), siis seda eluruumina ei loendata, küll aga tuleb täita selle elanike kohta leibkonnaankeet või -ankeedid. Loendamisele kuuluvad ka pooleliolevad eluruumid, milles juba elatakse – eluruumi ametlik vastuvõtmine või valminuks tunnistamine pole eluruumi loendamiseks tarvilik. Kõik loetletud eluruumid kuuluvad tavaeluruumide hulka ja nende elanikud moodustavad tavaelibkonnad.

Asustamata eluruumi loendamisel on tarvis kindlaks teha, kas see on kõlblik aastaringseks elamiseks. Vee ja kanalisatsiooni olemasolu ei ole sel puhul oluline, küll aga ei saa lugeda elamiskõlblikuks eluruumi, milles puudub küte. See, et küttesüsteem (ahi, pliit) vajab remonti, ei muuda eluruumi kõlbmatuks, küll aga pole elamiskõlblik eluruum, millel puuduvad ukсед-aknad. Tavaeluruumi määratluses on oluline ka see, et eluruum peab olema maapinnaga seotud, seega ei ole eluruum ei telk ega haagissuvila. Tavaeluruumides elavad leibkonnad on üldiselt tavaelibkonnad.

Tavaeluruumidest erinevad on asutuseluruumid. Ka need kuuluvad loendamisele, kuid lühendatud ankeedi alusel. Asutuseluruumid (institutsioonid) on näiteks hooldekodud, lastekodud, vanglad, kloostrid, erikoolid. Nende elanikud moodustavad asutusleibkonna, nad on (osaliselt või täielikult) asutuse ülalpidamisel – neile pakutakse peale eluruumi ka toitlustamis- ja hooldusteenust, sageli muidki teenuseid.

Aadressid

Igal eluruumil peaks Eestis kehtestatud aadressistandardi kohaselt olema unikaalne aadress (mis fikseeritakse täies ulatuses kaheksal väljal ehk kaheksa tasemega alates maakonnast ja lõpetades korterinumbriga). Peale selle näeb aadressistandard ette ka iga eluhoone sidumist ruumikoordinaatidega.

Rahvaloenduse käigus täpsustatakse eluruumide aadresse ja nende paiknemist looduses, kuid täpsustatud aadresse ei teatata ei rahvastikuregistrisse ega ühtegi teise instantsi. Rahvaloenduse andmete baasil on võimalik statistiliselt analüüsida eluruumide ja isikute ruumilist paiknemist ja asustustihedust, mis on regionaalseks planeerimiseks ja taristu arendamiseks hädavajalik. Varasematel rahvaloendustel on küll suudetud siduda inimesed nende elukohaga, kuid seni ei ole suudetud piisava täpsusega määrata kõigi eluruumide paiknemist looduses. Peale selle ei ole praegu ka kõigil eluruumidel ja -hoonetel (eriti külades) aadressistandardile vastavat aadressi – talud on kaotanud oma ajaloolised nimed ja sageli piirdub eluruumi aadress küla nime ja postkasti numbriga. Kõige olulisem probleem Eesti teabesüsteemide valdkonnas on siiski inimeste ja eluruumide sidumine – uuringute kohaselt ei elanud veel äsja kuni viiendik inimestest rahvastikuregistrirajrgsel aadressil.

Püsielukoht (alaline elukoht) ja teine elukoht

Tänapäeval ei piirdu inimesed sageli ainult ühe elukohaga. 2011. aasta rahvaloendusel kogutakse esimest korda ka teise elukoha andmeid, kusjuures üldreeglina on püsielukoht see, kus inimene viibib suurema osa oma ajast. Teine elukoht võib olla seotud kas töö või õppimisega või on see noorte jaoks vanematekodu, kus siiski veedetakse arvestatav osa ajast. Teine elukoht võib olla ka suve-, talve- või maakodu, kuid võib paikneda koguni välismaal. Siinjuures ei tarvitse kumbki neist elukohtadest ühtida rahvastikuregistris registreeritud elukohaga, kuid loenduse korraldajad loodavad, et Eesti elanikud näitavad loenduse eel üles senisest suuremat lojaalsust oma riigi suhtes ja registreerivad end elama oma püsielukohta. Rohkem kui kahte elukohta ei küsita. Kui inimesel on elukohti rohkem, märgib ta teiseks selle, kus ta viibib kõige suurema osa ajast, mida ta ei veeda püsielukohas.

Loenduse küsimustikud

Ankeet ja sellele vastamine

Rahva ja eluruumide loenduse puhul kasutatakse üldjuhul kaht loendusanketi.

- Leibkonna ja eluruumi ankeet sisaldab küsimusi leibkonnaliikmete arvu ja sugulussuhete, samuti eluruumi kohta. See ankeet tuleb täita igal leibkonnal, sh ka üksi elaval isikul (üheliikmeline leibkond). REL 2011 puhul koosneb leibkonna ja eluruumi ankeet kahest osast – üks osa käsitleb leibkonda, teine on eluruumi andmete osa. Kui ühes eluruumis elab mitu leibkonda, on võimalik täita eluruumi andmed ühekordselt, kuid iga leibkond peab eraldi täitma ankeedi leibkonna osa. Kui aga eluruum on asustamata, täidetakse eluruumi ankeet ja leibkonna ankeeti märgitakse vaid see, et eluruum on asustamata.
- Isikuankeet sisaldab küsimusi isiku kohta ja see tuleb täita iga leibkonnaliikmete nimekirja märgitud isiku puhul.

Leibkond ja leibkonna andmed

Olulisimad küsimused rahvaloendusel käsitlevad leibkonna koosseisu ja leibkonnaliikmetevahelisi sugulussuhteid. Leibkond on samas püsieluruumis elavate ja ühiselt majandavate (toidu- ja rahalisi ressursse jagavate) isikute rühm. Seejuures ei eeldata, et leibkonnaliikmete vahel oleks sugulus- või abielusuhteid. Leibkond võib olla ka üksi elav isik. Leibkond on traditsiooniline rahvaloendusega seotud mõiste. Esimeste Eesti Vabariigi rahvaloenduste korral võis leibkonnaks (pereks) olla talupere, kuhu koos pererahvaga kuulusid ka vallalised sulased ja tüdrukud. Nõukogude rahvaloendustel kõneldi küll pere asemel perekonnast, kuid ka siis aktsepteeriti vaba kooselu abieluna (perekonnaseis oli ütluspõhine). Küll aga erines varasemast see, et ühes eluruumis võis elada mitu perekonda või leibkonda. Selline olukord on võimalik ka tänapäeva Eestis, kuigi esineb üsna harva. Kõige tüüpilisem on see ühepereelamute korral, kus näiteks kahe põlvkonna leibkonnad elavad ja majandavad omaette, kuid elamu ei ole formaalselt lahutatud kaheks korteriks (näiteks sellel on ühine sissepääs). Probleemi – kas leibkond või mitte – võivad põhjustada veel ka ühiselt eluruumi üürivad õppurid, kes vähemalt osaliselt ka toiduvarusid jagavad. Enamasti nad ennast siiski üheks leibkonnaks ei loe, sest jagatakse vaid piiratud hulka ressursse. Seevastu koos elavad vabaabielupartnerid moodustavad rahvaloenduse mõttes ühise leibkonna.

Erinevalt mitmest eelmisest loendusest ei tarvitse tänapäeval leibkond defineerida leibkonna pead, vaid liikmetevahelised suhted määratakse kõigi liikmete vahel. Just leibkonnaliikmete suhted moodustavad väga olulise osa leibkonnaankeedi, sest ainult sel teel on võimalik teada saada inimeste tegelik perekonnaseis vastandina seaduslikule perekonnaseisule, mis on teada registritest. Seda, missuguse struktuuriga (ühe või kahe vanemaga, lihaste või kasulastega, vanavanematega või ilma jne) on tegelikult Eesti pered, on võimalik teada saada ainult rahvaloendusel.

Leibkonna ja eluruumi ankeedi võib internetis täita vähemalt 15-aastane leibkonnaliige. Internetis saab isikuandmete täitmise juurde asuda alles siis, kui leibkonnaankeet on täidetud, sh iga leibkonnaliikme jaoks määratud tema sugulussidemed (või nende puudumine) iga teise leibkonnaliikmega. Sama järjekorda tuleb jälgida küsitluse korral, kusjuures ka küsitluse puhul võib leibkonnaankeedile vastata iga vähemalt 15-aastane leibkonnaliige.

Tuumperekond

Rahvusvaheliselt kasutatakse tänapäeval peale leibkonna ka tuumperekonna mõistet. Tuumperekonnaks nimetatakse niisugust leibkonda, mis koosneb kas paarist ja lapsest või lastest, lasteta paarist või üksikvanemast lapse või lastega. Seejuures paar võib olla niihästi abielu-, kooselu- või registreeritud kooselu paar. Viimast võimalust – abielust erinev seaduslikult registreeritud partnerlus, mille lõpetamiseks on samuti olemas seaduslik protseduur, Eestis praeguste seaduste järgi ei ole. Tuumpere võib olla ka samasooliste paar, mis vastavalt riigi seadustele võib olla kas abielu-, kooselu- või registreeritud kooselu paar. Eestis on samasooliste puhul võimalik üksnes registreerimata kooselu. Paariga kooselavad lapsed võivad olla niihästi paari (või ühe partneri) lihased lapsed kui ka kasulapsed. Niipea kui leibkonda lisandub mõni muu liige, nt vanavanem, pole enam tegemist tuumperekonnaga.

Eurostati kindlaks määratud rahvaloenduse väljundi kirjelduses on partnerite võimalike kooseluvormide loetelu üsna pikk, kuid osa neist jääb Eestis tühjaks. Samuti nõutakse võrdlemisi palju infot tuumperekonna kohta.

Eluruum ja eluruumi andmed

Eestis on juba esimesest omakorraldatud rahvaloendusest 1922. aastal peetud väga oluliseks loenduse käigus rahvastiku elutingimuste kohta teabe saamist – seetõttu ongi koos rahvaloendusega korraldatud eluruumide loendust. Viimase sajandi jooksul on see tavaks saanud kogu arenenud maailmas.

Ka REL 2011 käigus küsitakse küsimusi elamistingimuste kohta – eluruumi ehitamise aega (perioodi), tubade arvu, eluruumi suurust ruutmeetrites, veevärgi ja tualettruumi olemasolu, pesemis- ja kütisvõimalusi ja eluruumi omandisuhet. Võrreldes eelmise loendusega on küsimuste arv vähenenud – näiteks elektri olemasolu pole tarvis küsida, sest Eestis on elekter peaaegu kõigis eluruumides. Spetsiaalselt Eesti küsimus on saun, mida mujal Euroopas pesemisvõimalusena eriti ei kasutata.

Isikuankeedi küsimused

Isikukood on vajalik isiku andmete täiendamiseks registrites tema kohta olevate ja/või eelmisel rahvaloendusel küsitud andmetega. Andmete töötlemisel töötajad isikukoodi ei näe, see asendatakse uue koodiga (krüptitakse), mis ei võimalda andmeid reaalse isikuga siduda.

Isiku nimi on samuti vaid abitunnus, mis hõlbustab ankeedi täitmist (leibkonnasuhete maatriksis). Töötluses seda tunnust ei kasutata, see eraldatakse kohe andmestikust ja salastatakse.

Sugu ja vanus (sünniaeg) on põhilised demograafilised tunnused, mida on küsitud kõigil rahvaloendustel igal pool. Internetiloendusel saadakse vanus arvutamise teel isikukoodist, kui see on antud.

Rahvastiku soo-vanusjaotuse täpne teadmine on kõigi rahvastikuga seotud arvutuste alus. See on vajalik sündimuse näitajate, keskmise oodatava eluea, keskmise tervena elatud eluea ja teiste oluliste rahvastiku arengut iseloomustavate näitajate arvutamiseks. Teades soo-vanusjaotust saab hinnata rahvastiku vananemist ja arvutada välja, missugune on pensionäride ja töötajate suhtarv lähemas ja kaugemas tulevikus.

Püsielukoht (alaline elukoht) on vajalik selleks, et iseloomustada rahvastiku paiknemist riigi territooriumil. See omakorda on hädavajalik regionaalpoliitika teostamiseks. Igal omavalitsusel on tarvis teada, kui palju inimesi elab tema hallataval territooriumil, kusjuures peale inimeste arvu on oluline ka nende soo-vanusjaotus. See teadmine võib anda vastuse järgmistele küsimustele. Missugust taristut on tarvis arendada? Kas rajama peaks lasteaedu, hooldekodusid või on asulas olemas rohkesti tööalisi inimesi, nii et tuleks teha pingutusi ettevõtluse aren-

gu soodustamiseks? Missugused asulad kasvavad, kuhu tuleb ehitada teid? Missuguseid asulaid ähvardab hääbumise oht ja kuidas saaks seda vältida?

Esimest korda küsitakse Eestis ka **teist elukohta**. Seegi on vajalik regionaalpoliitika eesmärke silmas pidades – kus on need piirkonnad, kus inimesed sageli hooajaliselt elavad? Kui-võrd on need seotud puhkuse, õppimise või tööga? See kõik iseloomustab inimeste mobiilsust, kuid annab infot ka piirkondade ajutise asustustiheduse kohta. Asulad, mille elanikkond periooditi kasvab tavatasemest oluliselt suuremaks, vajavad teistsugust haldamist kui need, mille elanikkond püsib stabiilsena.

Seaduslik perekonnaseis on traditsiooniline küsimus, selle puhul kasutatakse eeltäitmiseks rahvastikuregistri andmeid. Ajalooliselt on teada, et inimeste abielulisus on oluline tegur sündimuse hindamisel ja rahvastikuprognoside tegemisel. Tänapäeval on seadusliku perekonnaseisu tähtsus sündimuse hindamisel vähenenud ja olulisemaks on saanud tegelik perekonnaseis. Siiski on seaduslik ja tegelik perekonnaseis seotud, eriti eakama elanikkonna puhul, seetõttu on ka see näitaja oluline rahvastikuarengu hindamisel, kuid veelgi enam sotsiaalpoliitika ja sotsiaalse kaitse kujundamisel.

Naise poolt tema eluajal sündinud laste arv on vajalik sündimuse hindamiseks. Kõrvutades eri vanuserühmade (kohortide) naiste poolt kogu nende viljakas eas sündinud laste arvu (nn lõpetatud sündimuskordajaid), on võimalik saada objektiivne hinnang sündimuskäitumisele, kusjuures elimineeritud on sündinute edasilükkamise või varasema toimumise mõju. Seda küsimust on Eesti rahvaloendustel väikeste variatsioonidega küsitud juba alates 1922. aastast.

Sünnikoht (-riik) on traditsiooniline inimese päritolu määrav küsimus. Sünnikohaga (-riigiga) on määratud inimese seotus elukohariigiga, tema päritolu. See võimaldab tagantjärele hinnata välisrände intensiivsust ja eripära.

Oluline on fikseerida ka **sünnikoht Eestis**. Rahvaloenduse mõttes on inimese sünnikoht tema ema püsielukoht tema, s.o vastaja sünni ajal. See sünnikoht võib erineda varem dokumentidesse märgitud sünnikohast, sest mõnel ajaperioodil määrati sünnikohaks sünnitusmaja asukoht. Arusaadavalt iseloomustab rahvastiku siserännet ja inimeste paikkondlikku põlvnemist ema elukoht märksa paremini kui sünnitusmaja asukoht. Viimast kasutades võiks jõuda absurdse olukorrani, et kogu Eesti elanikkond jaguneb oma sünnikoha järgi tartlasteks ja tallinlasteks. Eestisisest sünnikohta teades on võimalik hinnata, missugused on olnud peamised siserände suunad, missugustes Eesti piirkondades on elanikkond kõige püsivam jne.

Vanemate sünniriiki küsitakse Eesti rahvaloendusel teist korda, osaliselt on siin võimalik kasutada eeltäitmiseks ka eelmise rahvaloenduse andmeid. Need küsimused on seotud olulisel määral sisse- ja välisrände hindamisega, sel viisil on võimalik kindlaks teha teise põlvkonna immigrantrahvastik. Esimest korda Eestis küsitakse seekord **vanavanemate sünniriiki** – selle kaudu on võimalik määrata ka kolmanda põlvkonna immigrantrahvastikku.

Rahvus on põhilisi tunnuseid, mida on Eestis kõigil rahvaloendustel küsitud. See on erakordselt oluline suurele osale Eesti üldsusest (eriti keskmisele ja vanemale põlvkonnale) ning seotud eksistentsiaalsete küsimustega, eriti mõnekümne aasta taguse massiivsest immigratsioonist ajendatud hirmuga, et eestlased jäävad vähemusrahvuseks omal maal. Kõik rahvusega seotud küsimused on Eestis endiselt suure ühiskondliku huvi keskmes.

Ka emakeelt (tavakeelt) on Eesti rahvaloendustel traditsiooniliselt juba pikka aega küsitud. Et eestlaste rahvuslik identiteet tugineb väga olulisel määral eesti keelele, on keele küsimus väga suurel määral käsitletav sarnaselt rahvuse küsimusega. Erihuvi allikaks on alati olnud ka emakeele kujunemine või valik mitmerahvuselistes peredes.

Uus küsimus Eesti rahvaloenduste ajaloos on **kohalik keelekuju** või murre. Selle vastu tundsid huvi paikkondlike pärimuskultuuride, eriti setude ja võrukeste esindajad, et selgitada, kuivõrd aktiivselt kasutatavad on eesti keele kohalikud erikujud ja kui palju on nende kõnelejaid.

Võõrkeelte oskust on Eesti rahvaloendustel küsitud ka varem. Tõsi, enamiku nõukogudeaegsete loenduste puhul piirduti Nõukogude Liidu rahvaste keeltega. Kui rääkida inimeste oskustest ja võimalustest tööturul läbi lüüa, on keelteoskus kahtlemata väga oluline näitaja. Eesti puhul on väga oluline ka keelteoskuse piirkondlik levik – on ju teada, et kahjuks on Eestis valdavalt ükskeelseid piirkondi, kus ei mõisteta ka riigikeelt. Keelteoskuse regionaalne hindamine annab võimaluse otsustada lõimumispoliitika edukuse üle ja selgitada vastavaid suundumusi.

Religiooni on küsitud Eestis neil loendustel, mis ei toimunud nõukogude ajal. Kuigi hinnanguliselt on Eesti inimene võrdlemisi usuleige, pakub huvi religiooni suhtumise muutumine. Kas noorema, vabas Eestis kasvanud põlvkonna suhtumine usku erineb vanemate põlvkondade omast? Kas religiooni suhtumise suundumused Eestis on sarnased suundumustega mujal, sh naaberriikides? Missugune on traditsioonilisest kristlusest erinevate religioonide levik tänapäeva

Eestis? Kui põhjendatud on uute pühakodade püstitamine ja olemasolevate restaureerimine?

Rändele – niihästi sise- kui ka välisrändele – on sellel rahvaloendusel pühendatud varasemast märksa rohkem tähelepanu. Selle põhjuseks on inimeste kasvav mobiilsus. Kui sünnikoha teadmine võimaldas selgitada vaid fakti, et inimene on eluajal oma elukohta vahetanud, siis lisaküsimused (**elukoht eelmise rahvaloenduse ajal, eelmise elukoha riik ja asukoht Eestis, olemasolevasse elukohta saabumise aeg**) võimaldavad täpsustada viimasel ajal (viimase 12 aasta jooksul) toimunud sise- ja välisrände aega ja suunda.

Uus on küsimus, millega täpsustatakse **välismaal elamise** kogemust. Välismaal elamise kogemus, nagu ka keelteoskus, on üldjuhul ellusuhtumist muutev ja teadmisi rikastav kogemus. Selle tunnuse analüüs annab ühelt poolt teavet immigratsiooni, teiselt poolt tagasirände kohta. Selleks küsitakse peale välismaal viibimise ka viimasest välisriigist saabumise aega.

Haridus on tunnus, mida on uuritud enamiku rahvaloenduste puhul – põhjalikumalt ja vähem põhjalikult. Et Eesti haridussüsteemi on korduvalt muudetud, on eriti kutse-, ameti- ja erihariduse puhul keeruline haridustasemeid omavahel võrrelda ja rahvusvahelisele haridustasemete skaalale (ISCED) paigutada. Seda arvestades on hariduse puhul küsimustik eriti detailne. Loomulikult ei tähenda see, et kõigil vastajatel tuleb hariduse kohta vastata palju küsimusi, enamasti piisab paarist-kolmest küsimusest, mille põhjal selgitatakse välja niihästi üldhariduse kui ka erihariduse tase, kusjuures viimase jaoks on tarvis ka kutsehariduse poolt eeldatava üldhariduse taseme teadmist. Hariduse jaotuse täpne teadmine soo, vanuse, rahvuse ja paiknemise järgi võimaldab täpsemalt hinnata Eesti inimressursi kvaliteeti ja paiknemist ning töötada välja haridusstrateegiaid, mis on vajalikud inimeste konkurentsivõime ja majanduse jätkusuutlikkuse parandamiseks.

Eesti jaoks traditsiooniline loendusküsimus on **elatusallikas**. See on tegelikult ainus küsimus, mis kaudselt käsitleb vastaja majanduslikku seisundit. Elatusallika teadmine on vajalik niihästi majandus- kui ka sotsiaalpoliitika kavandamiseks, eriti oluline on see aga regionaalpoliitika jaoks. Pakub huvi, kui paljud pensionärid töötavad, missuguses vanuses inimesed töötavad või elatuvad muudest allikatest, kui palju on eri piirkondades mittetöötajaid ja kui suur hulk õppuritest töötab.

Tööhõive uurimiseks on rahvusvaheliselt kokku lepitud kolmest küsimusest koosnev plokk, mis võimaldab ühtsetel alustel määrata, missugune inimene kuulub töötute hulka. Loomulikult tuleneb siit võimalus hinnata töötute jagunemist vanuse,

hariduse, keeleoskuse, paiknemise ja varasema tegevuse järgi, mis võimaldab rakendada tööturumeetmeid tõhusamalt ja täpsema suunitlusega.

Töötajatelt (aga ka töö kaotanud isikutelt) küsitakse detailselt nende töökoha **tegevusala, asukohta ja ametit**. See on vajalik selgitamiseks Eesti töötajaskonna struktuuri, mis on üks majandusarengu olulisi näitajaid. Pakub huvi, missugused on töötajate arvu poolest juhtivad tegevusvaldkonnad, missugustes valdkondades on töäjõu vajadus kahanenud jne. Töökoha asukohta teadmine ja selle võrdlus töötaja elukohaga võimaldab avastada ettevõtete paiknemise kitsaskohti, töörande mahtu ja annab lisaks soovitusi regionaalpoliitikale. Tegevusvaldkonda, ametit ja sotsiaalset kuuluvust on erineva detailsusega küsitud kõigil varasematel Eestis toimunud rahvaloendustel.

Isikuankeet peab **terviseküsimustega** selgitamiseks, kui paljud inimesed on terviseprobleemide tõttu häiritud oma igapäevastes tegevustes. Seda infot kasutab Sotsiaalministeerium tervishoiu- ja sotsiaalteenuste kavandamiseks, lähtudes seejuures regionaalse arengu erinevustest. Ka sellel küsimusel on pikk ajalugu – juba esimestel Eesti pinnal toimunud rahvaloendustel selgitati välja puudega inimesed – pimedad, kurdid, tummad ja nõdrameelsed.

Mida ei küsita?

Rahvaloenduse ankeedis ei ole küsimusi, millele vastamine oleks loendatavale kuidagi ebameeldiv. Ei küsita sissetuleku suurust ega varanduslikku seisundit. Ei esitata delikaatseid küsimusi haiguste kohta. Kindlasti ei küsita poliitiliste vaadete ega parteilise kuuluvuse kohta. Ka vastaja nahavärv ega rassiline kuuluvus ei paku loenduse korraldajatele huvi. Küsitakse küll usku, kuid sellele küsimusele vastamine on vabatahtlik.

Loendusankeetide täitmine teise isiku eest

Kuigi rahvaloenduse puhul on väga soovitatav, et kõik vähemalt 15-aastased isikud täidaksid oma ankeetid internetis ise või vastaksid intervjuule, on rahvaloenduse traditsioone järgides lubatud ankeete täita ka oma leibkonnaliikmete eest. Esineb ju olukordi, kus isik ei saa ankeete täita, olgu siis põhjuseks haigus või pikaajaline eemalviibimine. Kindlasti tuleb sel juhul ankeet täita leibkonnaliikmel. Ka seda on võimalik teha niihästi internetis kui ka küsitajale vastates. Kui interneti kasutamises on üks leibkonnaliikmetest osavam kui teised, võib ta täita ankeetid ka teiste eest. Siiski on isiku enese ja tema leibkonnaliikme täidetud ankeetidel erinev staatus. Leibkonnaliige ei näe (ei saa teada) teise isiku eeltäidetud andmeid. Selles

mõttes on alati lihtsam ja soodsam igal isikul ankeet ise täita, mitte lasta seda teha leibkonnaliikmel. Kui isiku ankeedi on internetis täitnud tema leibkonnaliige, ent seejärel otsustab isik ise oma ankeedi täita, on tal see võimalus olemas, kusjuures prioriteetsed on tema enda antud andmed. Enese täidetud ja korrektselt lõpetatud ankeeti isik aga enam avada, vaadata ega parandada ei saa.

Alla 15-aastaste laste eest peaks ankeedi täitma üks vanematest. Kui vanemad elavad eri kohas, täidab lapse andmed see vanem, kes elab lapsega koos – nimelt tema on lapse leibkonnaliige. Kui inimesele on määratud eestkostja, täidab eestkostja isiku eest ka tema isikuankeedi.

Kuidas loendusankeete internetis täita?

Seniste rahvaloenduste puhul on osale inimestest olnud võõra inimese (küsitaja) külastus vastumeelne. Mõnikord on seda ebameeldivust suurendanud tõsiasi, et loendaja ei olegi päris võõras ja seetõttu on ebameeldiv talle oma andmeid esitada. On ka neid inimesi, kes kardavad võõrast inimest oma eluruumi lubada. Mõne meelet ei ole tema kodu piisavalt puhas ja korras, et seda võõrale näidata.

Selle loenduse puhul on igal inimesel võimalik niisugust soovimatut külastust vältida. Selleks tuleb täita internetis kogu vajalike ankeetide komplekt – leibkonna ja eluruumi ankeet ning kõigi leibkonnaliikmete isikuankeetid. Kui eluruumis elab mitu leibkonda, peavad seda tegema kõik, muidu külastab loendaja eluruumi, et küsitleda seda leibkonda või neid isikuid, kelle kohta ei ole korrektselt täidetud ankeeti laekunud.

Ankeetide täitmine internetis ei ole keeruline, sellega saab hakkama igaüks, kes on internetti varem kasutanud (nt tuludeklaratsiooni täitmiseks). Ankeet on varustatud vajalike juhenditega, juhtnööre internetis loendamiseks levitatakse enne loendust ka meedias, abi on võimalik küsida ka telefoni teel. Loendusankeetide täitmiseks pole tarvis, et inimesel oleks kodus arvuti ja internetiühendus, ankeete võib täita avalikus internetipunktis, tööl, koolis või sõbra juures. Kindlasti on sobiv ennast loendada lähimas raamatukogus.

Meeles tasub pidada, et loenduskeskkonda sisenemiseks peab isik enese tuvastama (autentima). Selleks võib kasutada ID-kaarti (teadma peab PIN-koode) või pangakoode – sel juhul tuleb koodikaardid või kalkulaator käepärast hoida. Igal juhul on tarvis teada enese ja ka kõigi loendatavate leibkonnaliikmete isikukoodi.

Niihästi interneti- kui ka traditsioonilise loenduse käigus tuleb vastajatel

- kontrollida eeltäidetud andmete õigsust ja neid vajadusel korrigeerida
- vastata ankeedi nendele küsimustele, mille kohta eeltäidetav teave puudub

- valida sobiv valikvastus või
- esitada asjakohane tekstiline vastus.

Interneti- ja küsitlusloenduse ankeedid on põhimõtteliselt ühesugused, küsitakse samu asju. Erinevus seisneb üksnes selles, kes sisestab vastused arvutisse – kas loendatav ise või loendaja, kellele loendatav vastused suusõnaliselt annab.

Ankeedi täitmine elektroonsel kujul pakub võimalust sisestatud andmeid kohe kontrollida vältimaks juhuslikke eksitusi või ka suuremaid vigu. Ankeet sisaldab kaht liiki loogilisi kontrole. Nn pehmed kontrollid juhivad vastaja tähelepanu vähetõenäolistele olukordadele (abikaasade vanusevahe on üle 20 aasta – kas see on ikka õige?). Teised, nn ranged kontrollid märgivad võimatuid olukordi (isa on noorem kui poeg) ja nende puhul pole võimalik ankeedi täitmist enne vea parandamist ja vastuolu kõrvaldamist jätkata.

Kui palju on loendusankeedis küsimusi?

Sellele küsimusele on väga raske vastata. Ankeedis on mitut tüüpi küsimusi, mõned neist koosnevad mitmest osast, näiteks küsimusele „Kas Te olete lapsi sünnitanud?“ järgneb jaatava vastuse korral küsimus „Mitu last Te olete sünnitanud?“. Kui

vastus on eitav, siis teist küsimuse poolt ei järgne. Arusaadavalt esitatakse see küsimus ainult täisealistele naistele. Nii sõltubki küsimuste arv ka vastajast – kõige rohkem küsimusi peab vastama tööealine naine, kes on viimasel ajal elukohta vahetanud, temale esitatavate isikuankeedi küsimuste arv võib ulatuda 37ni (neist osa võivad olla eeltäidetud, seega ankeedile vastamisel tuleb vaid olemasoleva vastuse õigsust kontrollida ja parandus teha üksnes siis, kui vastus on ekslik). Väikeste laste ankeedis on küsimuste arv peaaegu kolm korda väiksem, piirdudes 13ga. Eluruumi ja leibkonna ankeedis on eluruumi puudutavaid küsimusi tosinajagu, kuid ankeedi leibkonna osa pikkus sõltub leibkonnaliikmete arvust – iga leibkonnaliikme kohta tuleb märkida üles tema suhted kõigi ülejäänud leibkonnaliikmetega. Seda on muidugi kõige lihtsam teha, kui alustatakse ankeedi täitmist perekonna tuumast (kui see on olemas) – partnerid (abikaasad), seejärel nende lapsed, siis vanavanemad ja lõpuks muud leibkonnaliikmed, kes ei tarvitse olla ülejäänute sugulasedki. Seejuures on kasulik meeles pidada reeglit, et minu sugulase sugulane on alati ka minu sugulane, et minu elukaaslase sugulane on minu sugulane ja et abielulahutus ei lõpeta hõimlust. Seega säilivad formaalsed sugulussuhted ka lahutatud paari sugulaste vahel.

Loenduse peaproov – prooviloendus

Miks on tarvis prooviloendust?

Sageli korraldatakse loenduste eel prooviloendusi, mis haaravad pärisloendusest märksa väiksema piirkonna, kuid muus osas imiteerivad seda võimalikult täielikult. Miks seda vaja on?

Prooviloendusel katsetatakse loenduse ankeeti, uurimismetoodikat ja korraldust, meeskonnatööd ja tarkvara. Põhimõtteliselt püütakse prooviloendus korraldada võimalikult sarnaselt põhiloendusega. Prooviloenduse õppetunde kasutatakse loenduse kava täpsustamiseks ja vajadusel muutmiseks, sõnastatakse ümber küsimusi, korrigeeritakse tarkvara jne. 2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse prooviloendus toimus täpselt kaks aastat enne pärisloendust kriitilise momendiga 31. detsembril 2009 ja kestusega kolm kuud. Prooviloenduse käigus katsetati mitut uut lähenemist, olulisemad neist on järgmised.

- Isetäidetav ankeet – kas loenduse korraldajad on suutnud ankeediküsimused nii sõnastada, et loendatavad neist

õigesti aru saavad ja adekvaatselt vastata oskavad?

- Internetiloendus – kui paljud loendatavad on valmis ankeeti internetis täitma, kui paljudel tekib sellega probleeme? Missugused tehnilised probleemid võivad seoses internetis loendamisega tekkida?
- Loogilised kontrollid – kuidas reageerivad loendatavad loogiliste kontrollide tulemustele (veateadetele), nt tekstile „Te kirjutasite, et Teil on doktorikraad, kuid te pole veel 20-aastane. Palun kontrollige ja parandage oma vastust“? Kuigi loogilisi kontrole rakendati ka eelmisel loendusel, aitasid need siis vigu leida tagantjärele, nüüd aga on kontrollid mõeldud vigu ära hoidma.
- Kuidas toimib seiresüsteem, mis peaks jälgima ja registreerima loendajate tööd vältimaks eksimusi küsitlusmetoodika ja -eetika vastu?
- Kuidas õnnestub andmetöötlaste esimene etapp internetiloenduse ja küsitlusloenduse vahel, kas sellega tekib minigeid lisamuresid?

Prooviloenduse piirkonnad

Prooviloendus toimus kümnes kohas üle Eesti. Valitud piirkonnad hõlmavad nii suuri, keskmisi kui ka väiksemaid linnu ja alevaid ning alevikke, valdu nii ääremaal kui ka uusehitiste rajoonis, eesti- ja venekeelse elanikkonnaga alasid, piirkondi, kus oletatavasti toimub rahvastiku sisseränne ja ka vastupidi, oletatava väljarände piirkondi. Valitud piirkonnad on pigem mingis mõttes probleemsed kui täiesti tavalised. Need olid kaks piirkonda Tallinnas (kesklinnas ja Lasnamäel), Narvas, Püssis, Pärnu-Jaagupi alev, Aravete alevik, kaks küla Viimsi vallas, osa Peetri külast Rae vallas ja osa Rõuge vallast (üle 40 väikeküla). Hinnanguliselt pidi igas piirkonnas olema ligikaudu 1000 elanikku (rahvastikuregistri andmetel). Nendes piirkondades moodustati kokku 25 loendusjaoskonda. Kõigi prooviloenduse piirkondade omavalitsusi teavitati enne loendust, teavituskirjad saadeti ka kõigile loendatavatele leibkondadele. Teavitamiseks kasutati ka kohalikke ajalehti, välireklaami ja kortermajade koridoridesse paigutatud teateid. Et loendus haaras võrdlemisi väikest osa riigi elanikkonnast, ei tehtud massiivset meediakampaaniat, piirduti vaid mõõduka infoga prooviloenduse toimumisest.

Prooviloendusel osalemine. Vabatahtlikud

Prooviloendusel osalemine ei ole (erinevalt pärisloendusest) kohustuslik, seetõttu oli võimalus ka osalusest keelduda. Otsust keeldumist siiski kuigi palju ei esinenud. Enamik loendajatest märkis oma aruandes üht või paari keeldumisjuhtu, seega kogunes otseseid keeldumisi alla ühe protsendi. Oli siiski arvestatav hulk eluruume, mille asustatust ei suutnud loendajad kindlaks teha. Tõenäoliselt oli nende eluruumide elanike seas kaudseid keeldujaid, st inimesi, kes hoidusid loendusest seda selgesõnaliselt deklareerimata.

Peale loenduspiirkondadesse kuuluvate isikute oli kõigil soovijatel võimalus end vabatahtlikult internetis loendada. Kuigi ka seda võimalust laialdaselt ei reklaamitud, oli vabatahtlike loendajate hulk meeldivalt suur – ligi 40% kõigist laekunud isikuankeetidest olid täitnud vabatahtlikud.

On küsitud sedagi, kas prooviloendusel osalenu peab oma ankeedi pärisloendusel uuesti täitma. Vastus sellele on jaatav. Ühelt poolt ei tarvitse isiku enese andmed kaks aastat hiljem olla enam samad. Ta võib olla abiellunud, loonud uue leibkonna, asunud teise kohta elama, tema haridustase ja elukutse võivad olla muutunud. Teiselt poolt on ka loendusankeet prooviloendusega võrreldes mõnevõrra muutunud – mõned küsimused on ära jäänud, ent lisandunud on ka uusi küsimusi. Seetõttu ei paigutatagi prooviloenduse andmeid rahvaloenduse andmebaasi, nende kasutamine piirdus vaid prooviloenduse eesmärkidega.

Prooviloenduse õppetunnid ja nendega arvestamine

Aadressid. Prooviloenduse käigus ilmnis taas kord, kui segased on aadressid Eesti andmebaasides – rahvastikuregistris (RR), Maa-ametis, Ehitisregistris ja Eesti Posti andmestikus. Kõnekas on tõsiasi, et kõigi aadressiallikatega arvestamisel saadi ligi poolteist korda rohkem aadresse, kui prooviloenduse piirkondades tegelikult eluruume oli: esines nii duubel-aadresse, eluruumiaadresse, mis olid omistatud mitteleuruumidele, hävinud eluhoonete aadresse. Rääkimata sellest, et enamiku aadresside kirjalpilt ei vastanud aadressistandardile. Prooviloenduse õppetund on mõjutanud ametkondi aadresse korrastama, selle tulemuslikkus saab selgeks aga alles REL 2011 käigus.

Ajakulu. Niihästi loendajad kui ka loendatavad hindasid ankeete pikaks ja nende täitmist aeganõudvaks. Siiski selgus, et küsitlejal kulus keskmise suurusega (2,4 inimest) leibkonna kõigi ankeetide (leibkonna, eluruumi ja isikuankeetid) täitmiseks prooviloendusel 26 minutit, kusjuures loenduse lõpupoole see aeg vähenes – nähtavasti peamiselt omandatud vilumuse tõttu. Ajakulu kokkuhoidmiseks vähendati esitatavate küsimuste arvu. Täiustati ja muudeti tarbijasõbralikumaks ka loenduse tarkvara, eriti internetiloenduse jaoks. Mõned ankeediküsimused sõnastati ümber nii, et neist oleks kergem aru saada.

Küsimustele vastamise adekvaatsus. Isetäidetavate ankeetide puhul on alati oht, et vastajad püüavad loendajate kulul nalja teha, kirjutades ankeeti absurdseid vastuseid. Prooviloendusel seda siiski peaaegu ei esinenud. Naljategemise võimalusi vähendavad oluliselt loogilised kontrollid, kuid ka üldiselt võis näha enamiku vastajate asjalikku ja heasoovlikku suhtumist prooviloendusse. Mõnevõrra kahtlane muidugi on, kui rahvusena märgitakse „eurooplane“ või „maailmakodanik“; ka mõne eluruumi pindala (nt 2000 ruutmeetrit) näis ebamõistlik, kuid lähemal analüüsil selgus, et tegemist oligi ebahariliku hoonega (mõisahoone).

Registriandmetega võrreldes oli võimalik kontrollida järgmisi tunnuseid – **kodakondsus, emakeel, seaduslik perekonnaseis, sünnikoht, haridus**. Prooviloenduse ja rahvastikuregistri andmete kooskõla oli väga hea kodakondsuse puhul (erinevus alla 1%), hea emakeele ja perekonnaseisu puhul (erinevus 2–5%), kusjuures perekonnaseisu erinevused olid hästi seletavad, sest osa lahutusi ja lehestumisi ei ole rahvastikuregistris registreeritud (kui sündmused toimusid võrdlemisi kauges minevikus või välismaal). Kooskõla oli aga halb sünnikoha puhul (Tallinnas ja Tartus sündinute ülekaetus määratluse erinevuse tõttu). Siit tulenesid ka järeldused eeltäitmiseks –

sünnikohta eeltäita pole õige, seda tuleb küsida loendusel. Omandatud haridust oli võimalik Eesti Hariduse Infosüsteemi (EHIS) andmetega võrrelda vaid vähem kui viiendiku kõige nooremate vastajate puhul. Siin selgusid üsna suured lahknevused kutse- ja erialahariduses. Vastajad ei orienteerunud haridusreformiga kehtestatud uutes kutsehariduse tasemetes (kutsekeskharidus *pro* varasem keskeriharidus). Selle vea vältimiseks loendusel sõnastati hariduse küsimuste plokk ümber, kasutades ka vanusepiiranguid, mis peaksid eksimuste arvu oluliselt vähendama.

Prooviloenduse kvaliteet. Kuigi prooviloenduse eesmärk oli avastada loenduse korraldamise kitsaskohad, hinnati siiski ka selle kvaliteeti teatavate loendustel üldiselt rakendatavate kriteeriumide järgi. Loenduse kõige põhilisem kvaliteedikriteerium on **kaetus**. Kaetus näitab, kui suurt osa loendamisele kuuluvate objektide üldarvust suudeti loendada. Kui see osa on alla 100%, on tegemist **alakaetusega**. Kui loendatakse rohkem objekte, kui tarvis, on tekkinud **ülekaetus**. Ülekaetuse tekkepõhjus on kõige sagedamini mõningate objektide korduv loendamine. Tänapäevaste loenduste puhul, kui isikud on isikukoodiga identifitseeritavad, pole isikute ülekaetuse tekkimine üldiselt võimalik, küll aga on suur oht alakaetus – osa loendamisele kuuluvaid objekte (eriti inimesi) jääb loendamata. Prooviloenduse kvaliteeti hinnati kahe põhilise kaetuse näitajaga – eluruumide ja isikute kaetus –, millele lisandus ka üksiktunnuste kaetuse hinnang ja internetis loendatute osatähtsus. Kõiki neid kaetuse hinnanguid arvestati loenduse edasisel korraldusel.

Eluruumide kaetuse tulemus oli vaid rahuldav (94%), põhjuseks varem mainitud segadused aadressidega. Mõneti vaieldav on alati ka see, kas eluruum on elamiskõlblik või mitte. Alakaetuse vältimiseks on kavandatud mitmeid meetmeid – eluruumide loendamisreeglite täpsustamine, loendusjaoskondade täpsem määramine ja rangem kontroll (seire)

loendamise käigus: eluruumide loendamata jätmist kontrollivad kavakohaselt peale loendustöötajate ka spetsiaalsed kvaliteedihindajad.

Isikute kaetus oli hea, suurimaks probleemiks on teadmata asustusega eluruumides elada võivad isikud. Ka selle probleemi vältimiseks kavandati organisatsioonilisi meetmeid reeglite täpsustamise ja rangema kontrolli näol.

Ankeedi üksikküsimuste kaetus (vastamismäär) oli loenduspiirkonda kuuluvatel isikel suur, valdavalt 99% lähedal. Kaasa aitas internetis loenduse pooleli jätnutele meenuskirjade saatmine, samuti pooleli jäänud ankeetidega leibkondade küsitlemine loenduse teises, küsitluse etapis. Vabatahtlike puhul oli ankeetide poolelijätmissi märgatavalt rohkem, mis on ka igati mõistev.

Hinnati ka internetiloenduse osatähtsust. Prooviloendusel loendas ennast internetis 21% osalenutest – mõnevõrra rohkem, kui julgeti oodata, kuid siiski märksa vähem, kui sel aastal toimunud loendustel Lätis ja Leedus ning mõnes teiseski riigis.

Prooviloenduse tulemuste põhjal tehtud otsused ja ettepanekud

Prooviloenduse põhjal tehti rida ettepanekuid REL 2011 korraldamise täpsustamiseks. Lisaks eelmises punktis nimetatud korralduslikele sammudele tehti ka mõned põhimõttelisemad ettepanekud. Üks esimesi neist puudutas loenduse ajakava – esialgu kavandatud 7 nädala pikkust internetiloenduse aega lühendati ühe kuuni, sest vastamise intensiivsus perioodi keskel vähenes. Vastavalt pikendati ühe nädala võrra andmetöötuse jaoks varutud aega ja kahe nädala võrra küsitlusloenduse aega. Prooviloenduse käigus mõõdetud ajakulu ja oodatavat internetiloenduse osatähtsust arvestati küsitlajate arvu kavandamisel. Lisaettepanekuid tehti ka loenduse tarkvara kohta.

Mida tehakse REL 2011 andmetega Eestis, kes saab neid kasutada?

Loendusandmete kaitse

Loendatavatele võib teha muret, mida nende kohta kogutud andmetega ikkagi tehakse. Kas loendusel kogutud andmeid saab keegi, sealhulgas riik, kasutada kuidagi andmeandja vastu, kahjustada tema huve? Selline võimalus on riikliku statistika seadusega välistatud. Üldjuhul kasutatakse statistiliste uurin-gute, sh ka loenduse käigus kogutud andmeid ainult statistika tegemiseks, seega ei jõua need ei maksuametisse, endiste elu-kaaslaste käsutusse ega isegi kohtusse. Ka ükski riiklik register ei saa rahvaloendusel kogutud andmeid.

Loomulikult teeb inimestele muret ka andmete võimalik lekkimine, millest aeg-ajalt (viimastel aastatel küll haruharva) on võinud ajakirjandusest lugeda. Rahvaloenduse andmete puhul rakendatavad turvameetmed on väga põhjalikult läbi mõeldud, seega on andmete lekkimise tõenäosus viidud nulli lähedale. Isegi loendaja sülearvuti varastamisel ei saa varas andmeid kätte – need krüptitakse, st muudetakse loetama-tuks.

Kuigi andmeid töödeldakse programmide abil, osalevad töötlusprotsessis ka inimesed – andmetöötlejad, kuid nen-delgi ei ole võimalik saada teavet ühegi isiku kohta. Töötlemiseks kõik isikuandmed anonümiseeritakse – eraldatakse nende küljest nimi ja isikukood. Kogu edasine andmetöötlus käibki anonüümsete andmetega. Tõsi, mõnel juhul peab and-metöötleja isiku identifitseerima, ühendades tema isikukoodi ja nime, et parandada võimalikke eksimusi. Kuid sel juhul näeb ta isiku kohta vaid vea parandamiseks vajalikke andmeid.

Mida saab rahvaloenduse andmetest teada?

Igaühele on selge, et rahva ja eluruumide loendusel kogutakse väga rikkalik ja väärtuslik andmestik. On ka teada, et teatav osa sellest – Eurostati reeglite järgi moodustatavad hüperkuubid ehk mitmemõõtmelised tabelid – valmistatakse ette rahvus-vaheliseks kasutamiseks, võrdluseks kõigi teiste Euroopa Liidu riikidega. Oluline osa loendusandmetest pannakse välja ka Statistikaameti veebilehele, kus nendega võivad tutvuda kõik huvilised. Aga mida selle väärtusliku andmehulgaga veel tehakse ja teha saab? Järgmistes punktides kirjelda-takse mõningaid võimalusi, kuid see loetelu pole kaugeltki ammendav.

Eesti elu areng – aegread

Võrreldes 2011. aasta rahvaloenduse andmeid eelmiste rah-valoenduste omadega on võimalik jälgida Eesti elu arengut: kuidas on muutunud inimeste haridustase, missugused on muutused ametite jaotuses, kas on muutunud leibkondade ja perekondade struktuur, missugused muutused iseloomustav-d eluhooneid ja eluruume, kuidas on muutunud elamist-ingimused (eluruumide ruumikus, mugavused, sanitaarsed olud) jne.

Rahvastikuarengu alusandmestik

Et jälgida Eesti rahvastikuarengut, muu hulgas anda vastust aeg-ajalt meedias tõstatatud küsimusele kas me ikka jääme püsima, kas Eesti rahvastikuareng on jätkusuutlik, on tarvis korrektset alusandmestikku, kus on usaldusväärne niihästi rahvaarv kui ka iga üksik soo-vanusrühm. Niisuguse korrektse rahvastiku andmebaasi alusel on võimalik arvutada selliseid olulisi rahvastikuarengu näitajaid nagu summaarne sündi-muskordaja (naise poolt tema eluajal sünnitatud laste arv) ja keskmine oodatav eluiga. Üksnes usaldusväärsete andmete baasil on võimalik hinnata Eesti rahvaarvu mõnekümne aasta pärast, aga ka arvutada tööealiste ja ülalpeetavate suhet, sel-gitada, kas ja millal peaks Eesti toetama immigratsiooni jpm.

Sise- ja välisrände suundumuste analüüs ja prognoos

Sündide ja surmade registreerimine on Eestis olnud korrekt-ne pikka aega, need andmed on vägagi täpsed ja kannatavad välja kõik rahvusvahelised võrdlused, kuid rändega on asi märksa halvem. Elukoha mitteregistreerimise tulemus on see, et ka Eestist lahkumist ja Eestisse naasmist ei peetud vajalikuks registreerida. Seetõttu võib rahvastikuregistris olla inimesi, kes ammu Eestimaa tolmu oma jalgadelt pühkinud ja võib-olla isegi välismaal surnud. Kuigi palju on kindlasti ka neid, kes on Eestisse tulnud, kuid pole ennast kuskil kirja pannud. Hoopis segane seis on siserändega: kui viiendik isikutest ei ela regist-reeritud elukohas, on see enamasti registreerimata rände tulemus. See, et inimene on kirjast Amblas, aga elab Viimsis, ei tähenda veel sugugi, et ta on Amblast Viimsisse rännanud, üpris tõenäoline on, et tema teekond käis Tartu ja Tallinna kaudu.

Samas on niihästi sise- kui ka välisrände analüüs, trendide selgitamine ja edasiste suundumuste ennustamine riigi sotsiaalse ja majandusliku planeerimise, sh regionaalarengu kujundamise olulisimaid tahke.

Kohalikud omavalitsused ja loendus

Kohalikud omavalitsused realiseerivad ja demonstreerivad riigi haldussuutlikkust. Seda ootab omavalitsustelt ka rahvaloenduse meeskond, sest loendus on teatavas mõttes haldussuutlikkuse proovikivi, just loenduse ettevalmistuse käigus ilmnevad haldussuutlikkuse nõrgad kohad. On igati loomulik, et igal elumajal ja talul on aadress (see võib olla ka talu nimi, nagu on olnud iidsetest aegadest peale), et seda aadressi teavad elanikud, omavalitsus, posti- ja päästeteenistus. Sama loomulik on, et paigas on tänavasildid, majanumbrid ja viidad.

Missugust kasu saab loendusest kohalik omavalitsus?

Kui kohalik omavalitsus oma piirkonna hea käekäigu eest tahab seista, on tal tarvis teada mitmesuguseid andmeid: rahvastiku soo-vanuskoosseisu (kas on tarvis ehitada lasteaedu, kui palju on koolidesse tulemas õpilasi, kas on tarvis muret tunda hooldekodukohtade pärast), inimeste haridust ja ameteid (kas tuleb toetada uute töökohtade loomist), elanikkonna ruumilist paiknemist (kas teede- ja ühistranspordivõrk vastab vajadustele), rahvuskoosseisu (kas on tarvis tegelda lõimumisküsimustega), kuid ka seda, kui suur on rände maht piirkonnas (töö- ja õppimisrände, intensiivselt asustatud suve- ja maakodude hulk piirkonnas). Kõige tähtsam on aga, kas tulevikus on ette näha elanikkonna arvukuse kasvu (mille arvelt) või kahanemist (mille toimet).

Kogu seda teavet oleks omavalitsusel väga raske saada iseseisva uuringuga, see oleks kallid ja hea taseme saavutamiseks nõuaks põhjalikku ettevalmistamist. Rahvaloenduse väga oluline eesmärk ongi see, et kogu teave kogutakse ja avaldatakse ka väikeste omavalitsuste tasemel. See tähendab, et iga valla põhiaandmed on vabalt kättesaadavad, samuti on võimalik võrrelda oma valla andmeid naabervalla omadega, maakonna või Eesti keskmisega.

Rahvaloendus ja uuringud

Kuigi loendusel küsitakse loendatavatelt üsna palju, ei asenda loendused statistilisi uuringuid, mille puhul kitsamaid valdkondi uuritakse süvitsi (näiteks tööelu- või leibkonnauuringud). Niisuguseid uuringuid korraldatakse valikuuringutena, st küsitletakse näiteks üht leibkonda viiesaja hulgast või üht töötajat kahesajast. Et valikuuringu tulemused oleksid üldistatavad kogu Eesti jaoks, peab Eesti rahvastiku kohta olema korrektne loend (freim), millest juhuvalikuga valim moodustatakse. Niisuguse loendi saab moodustada rahvaloenduse tulemuste alusel. Peale selle võimaldab uuringuandmete täiendamine rahvaloenduse andmetega (näiteks asula, vanuserühma või sotsiaalse rühma tasemel) avardada uuringu tauda ja hoida esitatavate küsimuste arv võimalikult väike.

Kas kõigest sellest on tavakodanikule kasu või üksnes tüli?

Kui kodanikku huvitab Eesti riigi teadmuspõhine areng ja haldussuutlikkuse kasv, näiteks see, et lasteaiaid asutatakse sinna, kus elavad väikeste lastega pered, ja parandatakse teid nende asulate vahel, kus perspektiivis on ette näha suurt liikluskorrumust, on rahvaloendusest kasu ka temale. Muidugi tähendab loendamine ka ajakulu. Enese ja leibkonna ankeetide internetis täitmisele võib kuluda kuni tund, väga suure leibkonna puhul rohkemgi. Muidugi sõltub see ka täitja näpuosavusest. Võrreldes Eesti inimeste tavapärase internetis surfamise ajaga on see ajakulu siiski üsna tühine.

Kui aga eelistada loendaja külastust, tuleb kokkulepitud ajal kodus olla ja ka majavalvur ketti panna. Tüli seegi. Aga siingi tuleks kaalukausile panna ühelt poolt kogu ühiskonnale oodatav kasu ja teiselt poolt isiklik vaev ning tõdeda – ega see lisatüli ikka väga suur ole. Kui aga kodanik juhtub olema statistikahuviline (ja neid polegi nii vähe), on pärast loendust avaldatavad rahvaloenduse andmed tema jaoks tõeline maiuspala.

Allikad

1922. a üldrahvalugemise andmete läbitöötamise plaan ja tabelite sisu. (1923). Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo
2000. aasta rahva ja eluruumide loenduse esialgsed tulemused. (2000). Tallinn: Statistikaamet
2000. aasta rahva ja eluruumide loenduse loendusjuhend. (1999). Tallinn: Statistikaamet
2000. aasta rahva ja eluruumide loenduse loendusteatomik. (1999). Tallinn: Eesti Statistikaamet
- Aegamööda asi kaunis. Statistikalimik. (2008). Tallinn: Statistikaamet
- Ainsaar, M. (1997). Eesti rahvastik Taani hindamisraamatust tänapäevani. Tartu Ülikooli Kirjastus
- Alamäe, K. (2006). Rahva ja eluruumide loenduse kavandamine. – Eesti Statistika Kuukiri. 2/2006. Monthly Bulletin of Estonian Statistics, lk 138–145
- Eesti ajaloo lühiülevaade http://et.wikipedia.org/wiki/Eesti_ajalugu (aprill 2011)
- Eesti arvudes 1920–1935. (1937). Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo
- Eesti arvudes 1989. aastal. Lühike statistika kogumik. (1990). Tallinn: Eesti Riiklik Statistikaamet
- Eesti arvudes: 1934. a rahvaloenduse mälestuseks. (1934). Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo
- Eesti haldusjaotus muinasajast tänapäevani. <http://www.vkg.werro.ee/ajalugu/index.html> (aprill 2011)
- Eesti inimarengu aruanne 2008. (2009). Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.
- Eesti NSV rahvamajandus 1970. aastal. (1971). Tallinn
- Eesti Postimees, 26.10.1866; 1.10.1880; 15.10.1880; 13.02.1897; 27.03.1897
- Eesti Päevaleht, 18.03.2000
- Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel I. (1995). Tallinn: Eesti Statistikaamet
- Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel II. (1996). Tallinn: Eesti Statistikaamet
- Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel III. (1996). Tallinn: Eesti Statistikaamet
- Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel IV. (1997). Tallinn: Eesti Statistikaamet
- Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel V. (1997). Tallinn: Eesti Statistikaamet.
- Eesti statistika aastaraamat 1990. (1991). Tallinn: Olion.
- Eesti Statistika Kuukiri, nr 1–2, 1922, Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo
- Eesti Statistika Kuukiri, nr 6–8, 1922, Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo
- Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. Dezember 1881. Theil I. Ergebnisse der livländischen Volkszählung. (Theil I, I Band II, Lieferung I. Riga, 1883
- Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. Dezember 1881. Theil I. Ergebnisse der livländischen Volkszählung. (Theil I, I Band II, Lieferung II. Riga, 1885
- Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. Dezember 1881. Theil I. Ergebnisse der livländischen Volkszählung. (Theil I, I Band III, Lieferung II. Riga, 1884
- Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. Dezember 1881. Theil I. Ergebnisse der livländischen Volkszählung. (Theil I, I Band III, Lieferung II. Riga, 1885
- Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. Dezember 1881. Theil I. Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung. (Theil II, I Band II. Reval, 1885
- Estonica. <http://www.estonica.org/et/Ajalugu/> (aprill 2011)
- Fischer, K., Kollo, T., Lember, J., Tiit, E.-M. (2006). Matemaatilise statistika ja töenäosusteooria alastest uuringutest Eestis. – Teadusmõte Eestis. Teaduste Akadeemia, lk 147–152
- Järva Teataja, 24.11.1941; 22.11.1941
- Laas, K. (2003). Eesti rahvastik uue aastatuhande künnisel. Tallinn: Statistikaamet
- Lember, J., Kollo, T. (2010). 1881. aasta rahvaloendus Eesti- ja Liivimaal. Registrid ja rahvaloendus. – ESS teabevihik nr 20, Tallinn, lk 61–73
- Missiakoulis, S. (2010). Cecrops, King of Athens, the first (?) recorded population census in history. – International Statistical Review, vol 78, n 3, pp 413–418
- Olevik, 28.01.1897

- Otepää Teataja, 4.12.1941
- Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897. XLIX Эстляндская губерния. 1905
- Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897. XXI Лифляндская губерния. 1905
- Postimees, 23.01.1897; 28.01.1897; 16.12.1922; 24.12.1922; 30.12.1922; 28.02.1934
- Põhja Kodu 29.11.1941; 2.12.1941
- Päevaleht, 28.02.1934
- Pärnu Postimees, 4.03.1859
- Rahvaloendused Eestis. (1997). Tallinn: Eesti Statistikaamet
- Ränne. Migration. (2009). Tallinn: Statistikaamet
- Sakala, 13.02.1882
- Statistika aastaraamat 1991. (1991). Tallinn: Eesti Vabariigi Riiklik Statistikaamet.
- Statistikaameti veebileht <http://stat.ee/> (aprill 2011)
- Statistische Monatshefte. Eesti Statistika Kuukiri, nr 5, 1942, Reval–Tallinn
- Statistische Monatshefte. Eesti Statistika Kuukiri, nr 1/2, 1942, Reval–Tallinn
- Statistische Monatshefte. Eesti Statistika Kuukiri, nr 3/4, 1942, Reval–Tallinn
- Zetterberg, S. (2009). Eesti ajalugu. Tallinn
- Tamm, E. (2001). 2000. aasta rahva ja eluruumide loenduse kaetuse hindamine järelküsitlese põhjal. – Eesti Statistika. 10/2001. Estonian Statistics, lk 15–10
- Tepp, L. Rahvaloendus 2000. Materjale (käsikirjad Statistikaameti arhiivis)
- Tiit, E.-M. (1993). Eesti rahvastik ja selle probleemid I. – Akadeemia nr 8, lk 1654–1679
- Tiit, E.-M. (1993). Eesti rahvastik ja selle probleemid II. – Akadeemia nr 9, lk 1847–1866
- Tiit, E.-M. (1993). Eesti rahvastik ja selle probleemid III. – Akadeemia nr 10, lk 2112–2132
- Tiit, E.-M. (2006). Eestile on tarvis statistikat. – Akadeemia, 16/5, lk 993–1001
- Tiit, E.-M. (2006). Kas eestlased jäävad püsima? – Riigikogu Toi-metised 13/2006, lk 9–19
- Tiit, E.-M. (2008). Eesti rahvastikust 21. sajandi algusaastail. – Akadeemia, 12, lk 2563–2593
- Tiit, E.-M. (2008). Muutuv Eesti pere. – Akadeemia, 18/4, lk 801–818
- Tiit, E.-M. (2009). Census – the first step in the history of (bio-)statistics. Abstracts of the 2nd Nordic-Baltic Biometric Conference, Tartu, 10–12.06.2009, p 13
- Tiit, E.-M. (2010). Prooviloenduse õppetunnid. – Eesti Statistika Kvartalikirj. 3/10. Quarterly Bulletin of Statistics Estonia, lk 10–19.
- Tiit, E.-M. (2010). Rahva- ja eluruumide loendus. – Akadeemia nr 2, lk 206–226
- Tiit, E.-M. (2010). Registrid ja loendused riigi statistikasüsteemis. – ESS teabevihik 20, lk 15–23
- Tiit, E.-M. (2011). Statistika ajaloost. – Eesti Statistika Kvartalikirj. 2/2011. Quarterly Bulletin of Statistics Estonia, lk 6–56
- Tiit, E.-M. (2011). Mis mõjutab sündimust? Teooriad ja legendid. – ESS teabevihik 21, Tallinn, lk 70–80
- Tiit, E.-M., Vähi, M. Kutser, K. Eesti siserändest 21. sajandi algusaastail. – ESS teabevihik 17, lk 14–24
- Täht, K., Tiit, E.-M. Eesti rahvastiku praegune seis ja tulevikuväljavaated. Kroon ja Majandus, 4/2006, 1/2007, Eesti Pank, 55–72.
- Uuet, L. (2002). Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Teatmik. Tallinn: Eesti Omavalitsusliitude Ühendus
- Virumaa Teataja, 22.11.1941; 29.11.1941; 2.12.1941; 4.12.1941; 6.12.1941

Sisukord

Sissejuhatus	5
I osa – Kümme Eesti rahvaloendust	7
Pilk ajalukku: Eesti rahvastik enne rahvaloendusi	9
Rahvastikustatistika ja rahvaloendused Eestis kuni 19. sajandi lõpuni	14
■ Rahvaloendus 29. detsembril 1881	16
■ Rahvaloendus 28. jaanuaril 1897	20
Pilk ajalukku: Eesti iseseisvumise eellugu ja Eesti Vabariigi süünd	25
Statistikasüsteemi rajamine Eesti Vabariigis	27
■ Rahvaloendus 28. detsembril 1922	29
Pilk ajalukku: Eesti Vabariik aastail 1922–1934	36
■ Rahvaloendus 1. märtsil 1934	38
Pilk ajalukku: Eesti II maailmasõja eel ja ajal. Esimesed okupatsioonid	42
■ Kõikne rahvastiku registreerimine 1. detsembril 1941	45
Pilk ajalukku: II maailmasõja lõpp. Teine Nõukogude okupatsioon	49
■ Rahvaloendus 15. jaanuaril 1959	51
■ Rahvaloendus 15. jaanuaril 1970	53
■ Rahvaloendus 17. jaanuaril 1979	55
■ Rahvaloendus 12. jaanuaril 1989	57
Pilk ajalukku: Eesti taasiseseisvumine	59
■ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus (REL 2000)	60
Pilk ajalukku: Eesti haldusjaotus läbi aegade	65
II osa – Eestlase elu viie põlvkonna jooksul	73
Eesti rahvaarv ja rahvastiku soo-vanusjaotus	74
Leibkond ja perekond	78
Perekonnaseis	82
Sündimus ja selle mõõtmine	90
Suremus	98
Maa ja linn	104
Välisränne	109
Siseränne	115

Rahvuskoosseis	117
Haridus	123
Sotsiaalne kiht. Elatusallikad	130
Tegevusvaldkonnad	134
III osa – Statistika, rahvaloendused ja rahvastiku uurimine	143
Statistika	144
Rahvaloendus – vanim statistikatöö	149
Eesti rahvastik maailmarahvastiku taustal	154
Statistiliste andmete kasutamine rahvusvahelistes võrdlustes	155
IV osa – 2011. aasta rahva ja eluruumide loendus	157
Miks seda rahvaloendust tarvis on?	158
2011. aasta rahva ja eluruumide loendus (REL 2011) Eestis	160
Keda ja mida loendatakse?	161
Loenduse küsimustikud	163
Loenduse peaproov – prooviloendus	167
Mida tehakse REL 2011 andmetega Eestis, kes saab neid kasutada?	170
Allikad	172
Fotod	176

Fotod

Kaanefoto: Johann Christoph Brotze (1742–1823, Liivimaa pedagoog, etnoloog ja kodu-uuriija) joonistus Pärnumaa talurahvast

Eesti Rahva Muuseum lk 7, 8, 14, 16, 18, 21, 22, 24, 28, 31, 34, 37, 41, 50, 51, 56, 59, 73, 76, 79, 82, 83, 85, 86, 87, 91, 95, 97, 98, 100, 104, 105, 106, 108, 110, 112, 113, 118, 124, 128, 129, 130, 132, 136, 137, 139, 140, 141, 143, 157

Focus lk 13, 63, 78, 89, 103, 114, 122, 133

Eesti Rahvusraamatukogu lk 64, 67

Eesti Maanteemuuseum lk 96, 107

Eesti Põllumajandusmuuseum lk 22

Järvamaa Muuseum lk 66

Saaremaa Muuseum lk 69

Tartu Linnamuuseum lk 48

Vikipeedia lk 9, 10, 12, 65, 149